

Veelstemmig

De Tweede Kamerverkiezingen van 2025

Redactie

Namens Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON)

Twan Huijsmans, Eelco Harteveld, Tom van der Meer en

Floris Vermeulen

..IDPES

Auteurs

Carmen van Alebeek	Universiteit van Amsterdam
Rachid Azrout	Universiteit van Amsterdam
Linde Bekkers	Universiteit Utrecht
Sophie Boerman	Wageningen University & Research
Mark Boukes	Universiteit van Amsterdam
Lars Brummel	Universiteit Leiden
Charlotte Wagenaar	Tilburg University/VU Amsterdam
Paul Dekker	Tilburg University
Alysa Eijkelenboom	Universiteit Leiden
Nella Geurts	Radboud Universiteit Nijmegen
Emma van der Goot	Universiteit van Amsterdam
Carolien van Ham	Radboud Universiteit Nijmegen
Armèn Hakhverdian	Universiteit van Amsterdam
Eelco Harteveld	Universiteit van Amsterdam
Inge Hendriks	Radboud Universiteit Nijmegen
Joop van Holsteyn	Universiteit Leiden
Twan Huijsmans	Universiteit van Amsterdam
Galen Irwin	Universiteit Leiden
Tim Koenders	Universiteit van Amsterdam
Catharina Koomen	Universiteit van Amsterdam
Joep van Lit	Radboud Universiteit Nijmegen
Marcel Lubbers	Universiteit Utrecht
Tom van der Meer	Universiteit van Amsterdam
Emily Miltenburg	Sociaal en Cultureel Planbureau
Annick Poos	Radboud Universiteit Nijmegen
Roderik Rekker	Radboud Universiteit Nijmegen
Josje den Ridder	Sociaal en Cultureel Planbureau
Jaap van Slageren	Universiteit Utrecht
Niels Spierings	Radboud Universiteit Nijmegen
Take Sipma	Tilburg University
Susan Vermeer	Wageningen University & Research
Floris Vermeulen	Universiteit van Amsterdam
Charlotte Wagenaar	Tilburg University
Jorn Weessies	Radboud Universiteit Nijmegen
Myrte van der Zwet	Universiteit Gent

Inhoudsopgave

De uitslag

1. Verkiezingen in historisch perspectief	9
2. Kiezersbewegingen & -prioriteiten	16
■ Kader: Verdeelde partijen	31

Het stemproces

3. Het feest der verkiezingen: over de aanloop naar de stemkeuze	33
4. Vertrouwen in en percepties van het stemproces	43

Achtergrond van de stem

5. Mediagebruik en stemkeuze	52
■ Kader: Influencers	62
6. Afkeer van Haagse politiek	64
■ Kader: Emoties en politiek	76
7. Ideologische posities van kiezers	79
8. Sociaal-economische en demografische verklaringen van stemgedrag	92
■ Kader: De rol van geografie	99
■ Kader: De rol van leeftijd	102
9. Migratieachtergrond	105

Democratie en polarisatie

10. Steun voor (en zorgen over) democratie	111
■ Kader: Demonstratierecht	122
11. Polarisatie en conflict	124
12. Hervormingen van de democratie	134

Voorwoord

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) maakt het al sinds 1971 mogelijk om zicht te krijgen op de Nederlandse kiezer, de achtergrond van de verkiezingsuitslagen en bredere ontwikkelingen in politiek en samenleving. Voor het NKO 2025 zijn meer dan zesduizend Nederlanders bevroegd over hun opvattingen, ervaringen en gedrag, zowel voorafgaand aan de verkiezingen van 29 oktober als daarna. Dit publieksrapport bundelt de belangrijkste bevindingen van dat onderzoek. Dat gebeurt in een reeks hoofdstukken over de uitslag, het stemproces, de achtergronden van de stem en bredere vragen rond democratie en polarisatie.

Het Nationaal Kiezersonderzoek is afgenomen onder Nederlandse kiezers die bereid waren hun beweegredenen, inzichten en zorgen met ons te delen. Wij zijn alle respondenten dankbaar voor hun deelname.

Het NKO wordt georganiseerd door de Stichting Kiezersonderzoek Nederland, een samenwerkingsverband van Nederlandse universiteiten. Het doel van het NKO is om de werking van de politiek, en de kwaliteit van de democratie, systematisch in kaart te brengen vanuit het perspectief van burgers. Dankzij de langdurige opzet van het NKO zijn door de tijd heen unieke gegevens verzameld, waarmee niet alleen afzonderlijke verkiezingen, maar ook langere lijnen in de Nederlandse democratie zichtbaar worden. Rond de verkiezingen van 2025 is daarnaast opnieuw aanvullend onderzoek gedaan naar specifieke groepen kiezers: Nederlanders met een migratieachtergrond en Nederlanders met een praktische opleiding. Op die manier komen hun ervaringen en perspectieven beter in beeld. In 2025 zijn daarnaast voor het eerst op een tweetal momenten in de campagne extra vragenlijsten afgenomen onder een deel van de respondenten, om zo de ontwikkelingen tijdens de campagne dynamisch te kunnen onderzoeken.

Voor meer informatie over het NKO, en voor de methodologische verantwoording van het onderzoek, zie 'Methodologische Verantwoording NKO 2025' op <https://www.dpes.nl/publicaties/>

De belangrijkste bevindingen

1

De verkiezingen in historisch perspectief

De Tweede Kamerverkiezingen van 2025 bevestigen enkele langlopende ontwikkelingen in de Nederlandse politiek. De opkomst bleef hoog, ook vergeleken met andere landen. De Nederlandse politiek blijft gefragmenteerd: grote volkspartijen zijn verdwenen, terwijl kleine en middelgrote partijen het politieke landschap domineren. Ook was de uitslag van 2025 (weer) zeer beweeglijk: na 2023 en 2002 behoort deze verkiezing tot de meest volatiele van de naoorlogse periode. In historisch perspectief laat 2025 een verdieping zien van trends die al langer zichtbaar zijn.

[Lees verder](#)

2

Kiezersbewegingen en -prioriteiten

Op het eerste gezicht leek de verkiezingsuitslag van 2025 vooral grillig. Maar onder die onrust schuilt veel structuur. Kiezers overwegen niet willekeurig allerlei partijen, maar vooral een beperkt aantal ideologisch verwante opties: centrumlinks, centrumrechts of radicaal rechts, waarbij D66 opnieuw een brugfunctie vervulde. De meeste verschuivingen vonden dan ook binnen deze blokken plaats, soms pas tijdens de campagne. De thema's wonen en zorg kregen brede prioriteit, maar juist op deze onderwerpen was voor kiezers vaak onduidelijk welke partij daar het duidelijkst voor stond.

[Lees verder](#)

3

Het feest der verkiezingen: over de aanloop naar de stemkeuze

In het verkiezingsproces spelen emoties een rol. Zo komt teleurstelling over de eerdere partijkeuze van 2023 onder ongeveer de helft van de kiezers voor, spijt en boosheid aanzienlijk minder. Dat doet niet echt afbreuk aan de politieke interesse onder kiesgerechtigden, van wie de meesten blijken geven. De mate van interesse is vergelijkbaar met 2023, en dat geldt ook voor de ruime aandacht tijdens de verkiezingscampagne voor die campagne, televisiedebatten, peilingen en, in iets teruglopende mate, stemwijzers. Een grote minderheid van de kiezers (40 procent) beslist pas enkele dagen voor of op verkiezingsdag over de partijkeuze. In 2025 deed D66 het goed onder late beslissers, wat zal hebben bijgedragen aan het feit dat die partij uiteindelijk als grootste uit de bus kwam.

[Lees verder](#)

4

Vertrouwen in en percepties van het stemproces

De Nederlandse kiezer heeft gemiddeld veel vertrouwen in het verkiezingsproces, maar het vertrouwen is afgenomen in vergelijking met 2023, en weer terug op het niveau van 2021. Vertrouwen in het verkiezingsproces is lager onder praktisch opgeleiden en onder kiezers van Forum voor Democratie, PVV, en in mindere mate onder niet-stemmers en kiezers van SGP, BBB en DENK. De meerderheid van de kiezers vindt dat het stemmen op de verkiezingsdag eerlijk en goed georganiseerd is verlopen, maar veel kiezers maken zich zorgen over misleidende of onjuiste informatie die partijen tijdens de campagne hebben verspreid, en over eerlijke en evenwichtige berichtgeving in de media.

[Lees verder](#)

5

Mediagebruik en stemkeuze

Kiezers hebben zich door een verscheidenheid aan bronnen laten informeren tijdens de campagne. De publieke omroep was daarbij de belangrijkste bron. Er bestaan belangrijke leeftijdsverschillen in mediagebruik, waarbij jongeren vaker kozen voor sociale media. Desalniettemin blijkt dat het nieuwsdieet van jongeren zich niet beperkte tot sociale media en dat zij ook vaak gebruik maakten van onlinenieuwssites. Ook bestaat er een verband tussen stemvoorkeur en het type media dat mensen consumeerden: zo werd de publieke omroep minder gebruikt onder kiezers van anti-establishment partijen. Tot slot blijkt dat kiezers die veel gebruikmaken van media meerdere partijen als interessante opties zagen, maar ze veranderen niet vaker van stemkeuze. Hoewel de verschillen klein zijn, zijn het opvallend genoeg juist de kiezers die met mate media gebruikten (en niet elke dag) die eerder geneigd waren van stemkeuze te veranderen.

[Lees verder](#)

6

Afkeer van de Haagse politiek

De publieke opinie over de Haagse politiek is negatiever geworden. Het vertrouwen in de Tweede Kamer daalde van 50% in 2021 naar 19% in 2025, de tevredenheid met het functioneren van de democratie van 69% naar 56%. De groep van 25% kiesgerechtigden met de meeste afkeer van de Haagse politiek is oververtegenwoordigd onder stemmers van FvD en PVV. Ze is ondervertegenwoordigd onder stemmers van D66, CU, CDA, GL-PvdA en Volt. Mensen met sterke afkeer willen veel vaker meer directe zeggenschap (referenda). Ze wijzen de electorale kant van de democratie niet vaker af, maar geven wel minder steun aan de rechtsstaat of liberale democratie.

[Lees verder](#)

7

Ideologische posities van kiezers

Het Nederlandse electoraat is verdeeld over verschillende thema's. Met name asiel vormt een duidelijk zichtbare scheidslijn binnen het electoraat, maar meningen lopen ook uiteen op een thema als klimaat, dat minder prominent aanwezig was in de campagnes tijdens de verkiezingen. Klassieke tegenstellingen tekenen zich af tussen kiezers van economisch linkse en rechtse partijen, maar nog zichtbaarder zijn verschillen tussen kiezers van nationalistische partijen enerzijds en kosmopolitische partijen anderzijds, en in 2025 sterker dan ooit. Hoewel de klassieke economische dimensie en nationalistische-kosmopolitische dimensie belangrijke scheidslijnen zijn, vangen ze niet de tegenstellingen binnen het electoraat op het gebied van gender en seksualiteit, steun voor een onafhankelijk Palestina en militaire steun aan Oekraïne. Op dit laatste onderwerp zijn de kiezers relatief gelijkgestemd, net als op gelijkheid bevorderende maatregelen als het bouwen van meer sociale huurwoningen of het minimumuurloon verhogen.

[Lees verder](#)

8

Sociaaleconomische en demografische verklaringen voor stemgedrag

Partijachterbannen verschillen sterk in hun samenstelling naar opleiding, inkomen, leeftijd, geslacht en geografische spreiding. De relatie tussen deze maatschappelijke kenmerken en partijkeuze is echter niet één-op-één, maar loopt grotendeels via politieke houdingen. Daarbij hangen culturele houdingen het sterkst samen met opleiding, terwijl economische houdingen vooral samenhangen met inkomen. Tegelijkertijd blijken culturele houdingen partijkeuze in Nederland beter te verklaren dan economische houdingen. Partijkeuze blijkt in Nederland in 2025 in belangrijke mate cultureel van aard te zijn, met opleidingsniveau als voornaamste maatschappelijke anker.

[Lees verder](#)

9

Migratieachtergrond

Kiezers met een migratieachtergrond zijn in 2025 duidelijk sterker politiek gemobiliseerd dan voorheen en gingen zelfs vaker stemmen dan Nederlanders zonder migratieachtergrond. Tegelijkertijd voelen zij zich minder goed vertegenwoordigd in de Nederlandse politiek, ondanks dat hun vertrouwen in politiek en tevredenheid met het systeem vergelijkbaar zijn met die van andere kiezers. In hun stemgedrag zijn zij gemiddeld linkser en progressiever, met meer aandacht voor thema's als armoede, economie en diversiteit. Daarnaast hechten zij relatief meer waarde aan de bescherming van minderheden en een sterke rol van de rechtstaat, bijvoorbeeld via rechters. Dit gaat samen met een minder sterke nadruk op puur meerderheidsdenken binnen de democratie.

[Lees verder](#)

10

Steun voor (en zorgen over) democratie

Hoewel Nederlandse kiezers in grote meerderheid de democratie als ideaal onderschrijven, bestaat er aanzienlijke verdeeldheid over de liberale spelregels die de democratie vormgeven. Over rechterlijke controle en de rol van sterke leiders lopen de opvattingen uiteen, waarbij een deel van de kiezers ontvankelijk lijkt voor autoritaire alternatieven. Tegelijkertijd is de beleving dat de democratie achteruitgaat wijdverbreid, maar sterk gepolitiseerd: kiezers verschillen fundamenteel in welke onderdelen van de democratie zij als kwetsbaar of juist als sterk beschouwen. Deze tegenstellingen volgen duidelijke politieke scheidslijnen. Opvallend is bovendien dat politieke partijen en politici niet alleen vaak als bron van democratische achteruitgang worden gezien, maar zelden als bijdragers aan democratische weerbaarheid.

[Lees verder](#)

11

Polarisatie en conflict

Het is het modewoord van de afgelopen tijd: polarisatie. In 2025 ervaart meer dan de helft van de Nederlanders veel conflict tussen mensen met verschillende politieke overtuigingen, een kwart maakt zich ook (heel) veel zorgen over mogelijk geweld tussen deze groepen. Het blijft niet alleen bij zorgen: mensen koesteren zelf ook vijandige gevoelens tegenover politieke tegenstanders. Ruim 80% van de Nederlanders heeft een afkeer van een partij, dat is voor 33% een (zeer) belangrijk onderdeel van hoe ze zichzelf zien en 25% vindt dat sommige politieke partijen er bewust op uit zijn om Nederland kapot te maken. Toch speelt polarisatie in het dagelijks leven van mensen maar een heel beperkte rol: weinig mensen merken verslechterde verhoudingen in hun omgeving of ervaren dit zelf.

[Lees verder](#)

12

Hervormingen van de democratie

Kiezers ervaren verschillende problemen binnen de democratie, wat gepaard gaat met uiteenlopende wensen hoe deze kan worden versterkt. Bijna de helft van de kiezers steunt het overnemen van besluitvorming door experts en met name kiezers die ontevreden zijn met het functioneren van de democratie steunen besluitvorming door burgers in referenda of burgerfora. Twee derde steunt een kiesdrempel van 5%. Ook onder kiezers wiens partij deze drempel niet zou halen is bijna de helft voorstander. Steun voor regionale vertegenwoordiging is minder eenduidig en is vooral terug te voeren op ervaren ondervertegenwoordiging van de eigen regio. Een regeerperiode met een minister-president die niet op de kieslijst stond had geen invloed op de steun voor een gekozen minister-president.

[Lees verder](#)

1. De verkiezingen in historisch perspectief

Twan Huijsmans, Eelco Harteveld,
Tom van der Meer en Floris Vermeulen

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen bleef ook in 2025 hoog.
- De Nederlandse politiek is structureel gefragmenteerd: grote volkspartijen zijn verdwenen, terwijl kleine en middelgrote partijen het politieke landschap domineren.
- Ook in 2025 was de uitslag zeer beweeglijk: na 2023 en 2002 behoort deze verkiezing tot de meest volatiele van de naoorlogse periode.
- Regeringsdeelname brengt grote electorale risico's met zich mee: alleen in 2023, 2017, en 2002 verloren coalitiepartijen gezamenlijk meer zetels.

Dit eerste hoofdstuk beschouwt de verkiezingsuitslag als geheel. Elk van de volgende hoofdstukken zoomt in op groepen kiezers, hun opvattingen, hun motivaties, hun gedragingen, de onderlinge verschillen en de veranderingen gedurende de campagne. Dit openingshoofdstuk beschrijft de verkiezingsuitslag op macroniveau: eerst de opkomst, daarna de versplintering en de veranderlijkheid van het partijstelsel, en tot slot de electorale gevolgen van regeringsdeelname.

1.1 De verkiezingsuitslag

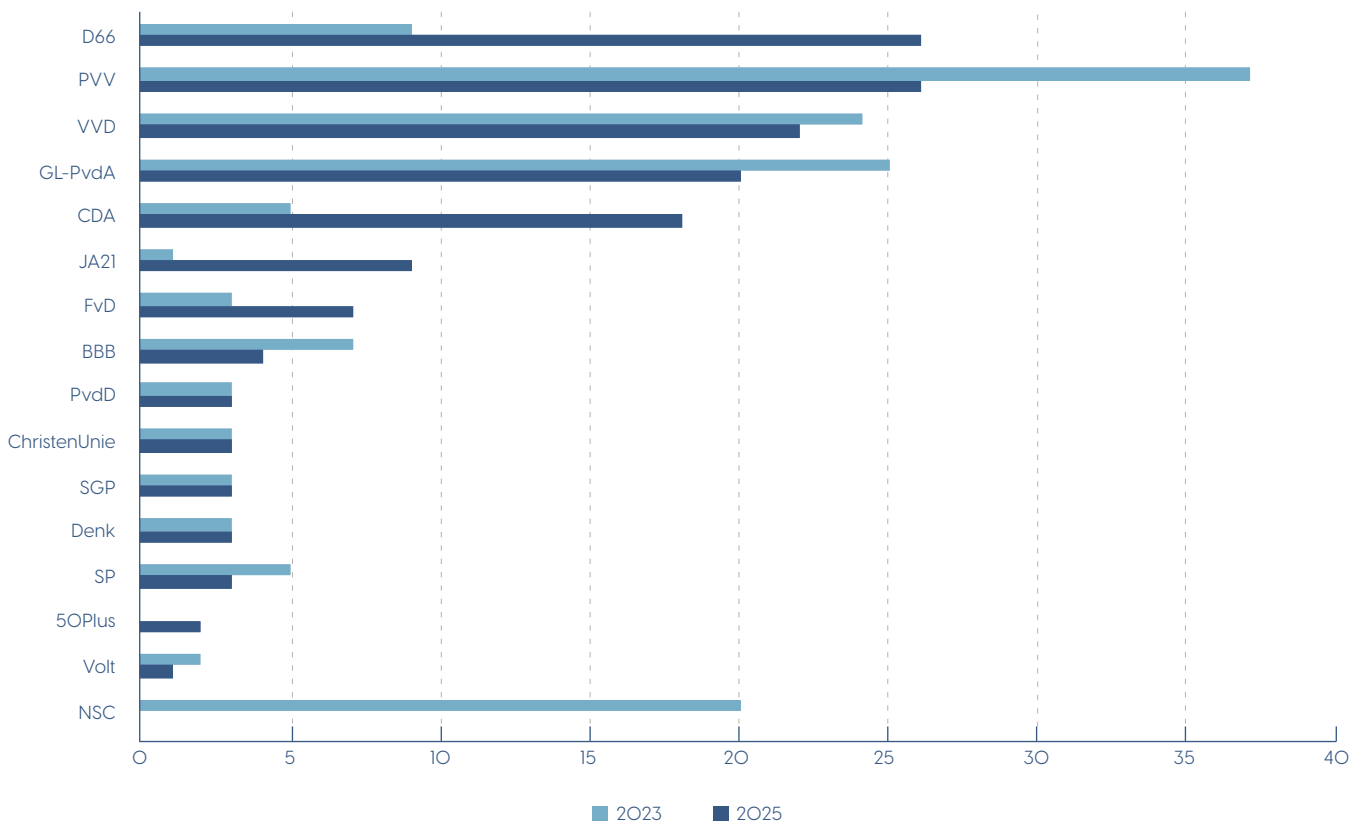
Als gevolg van de Tweede Kamerverkiezingen van oktober 2025 wisselde weer een groot aantal zetels van eigenaar. De meest dramatische verschuiving deed zich voor bij NSC, dat uit de Tweede Kamer verdween. Andere partijen die veel zetels inleverden waren de PVV, GL-PvdA en BBB, gevolgd door de VVD en SP. De grootste zetelwinsten werden (in absolute zin) geboekt door D66, CDA, JA21 en FvD. D66 en PVV kwamen uit op een gelijk aantal zetels en deelden daarmee de status van grootste fractie, een unieke situatie in Nederland (D66 ontving wel meer stemmen).

Verderop in dit hoofdstuk zullen we zien dat deze uitslag historisch vergeleken heel beweeglijk was, net als die van 2023. Toch waren de bewegingen van kiezers niet willekeurig; hoofdstuk 2 laat zien dat de meeste verschuivingen tussen ideologische verwante partijen plaatsvonden. Zo werd het verlies van de PVV voor een groot deel gecompenseerd door de groei van JA21 en FvD. Daarmee is er onder de grillige oppervlakte ook sprake van continuïteit.

1.2 Opkomst

De opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen is in Nederland traditioneel hoog. In 2025 was de opkomst 78,3%. Dat ligt op het meerjaarlijkse gemiddelde van de afgelopen 25 jaar. Met andere woorden, de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen in Nederland vertoont in de afgelopen 25 jaar geen trend. Tot de afschaffing van de opkomstplicht lag de opkomst weliswaar nog hoger, maar vergeleken met de jaren 70 en 80 ligt de opkomst maar iets lager.

Hierbij moet worden aangetekend dat er grote lokale verschillen bestaan in opkomst. Zo noteerde Rotterdam met 63,3% de laagste opkomst van Nederland. Dit is zelfs bijna een procentpunt lager dan in 2023. In het Rotterdamse stadsdeel Charlois bleef voor het eerst zelfs de meerderheid van de stemgerechtigden bij een Tweede Kamerverkiezing thuis (48%, twee procentpunt lager dan in 2023).

Figuur 1.1 De verkiezingsuitslag

Toch ligt de opkomst in Nederland – landelijk gezien – hoog ten opzichte van de meeste andere democratieën. De opkomst is in Nederland vergelijkbaar met die in IJsland, Noorwegen, en Duitsland. In Europa scoren sommige Noordse landen (Denemarken, Zweden) structureel enkele procentpunten hoger, net als enkele landen met opkomstplicht (België, Luxemburg, Malta).

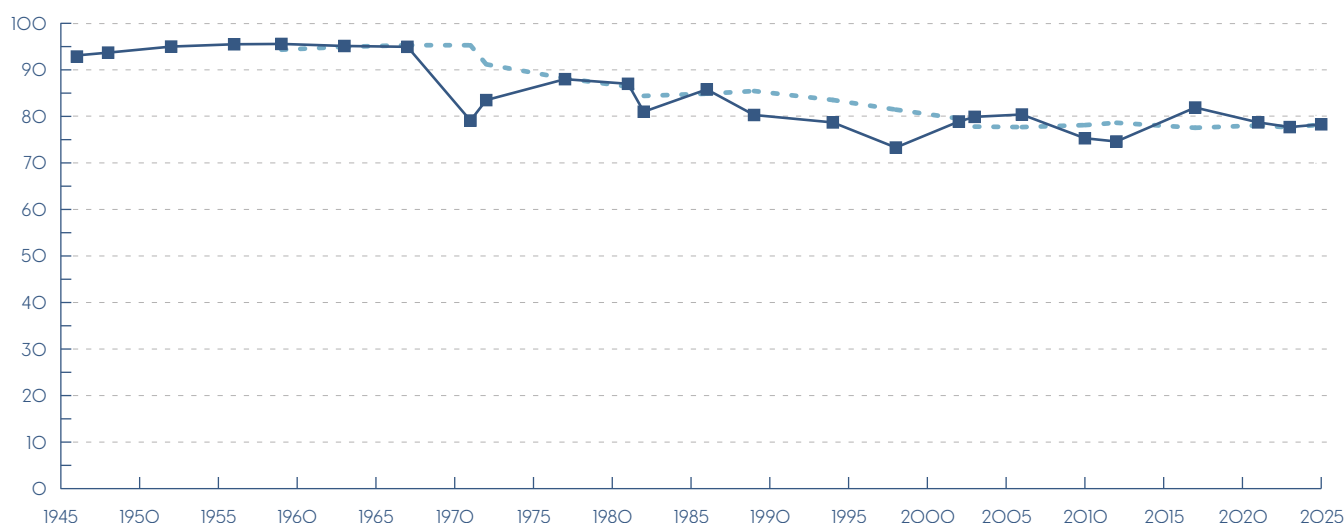
Ook vergeleken met provinciale, lokale, en Europese verkiezingen is de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen hoog. Bij de verkiezing van de gemeenteraad en de provinciale Staten ligt de opkomst tussen de 50% en 60%, bij de afgelopen verkiezingen voor het Europees Parlement is de opkomst stijgende, maar nog altijd minder dan 50%. Dat zijn zogenoemde tweede-ordeverkiezingen die door kiezers als minder belangrijk worden beschouwd dan verkiezingen voor het nationale parlement, of als afgeleide daarvan worden zien. De opkomst ligt in Nederland bij deze verkiezingen rond het Europese gemiddelde. Het bevestigt de centrale rol die de Tweede Kamerverkiezingen in de Nederlandse vertegenwoordigende democratie spelen.

In de marge van de opkomstcijfers is het opvallend dat in 2025 het aandeel blanco stemmen toenam in vergelijking met eerdere jaren. In 2017 werden ca 16.000 blanco stemmen uitgebracht (0,15%), in 2021 circa 17.000 (0,16%) om in 2023 te stijgen naar bijna 20.000 (0,19%) en in 2025 naar ruim 40.000 (0,38%).

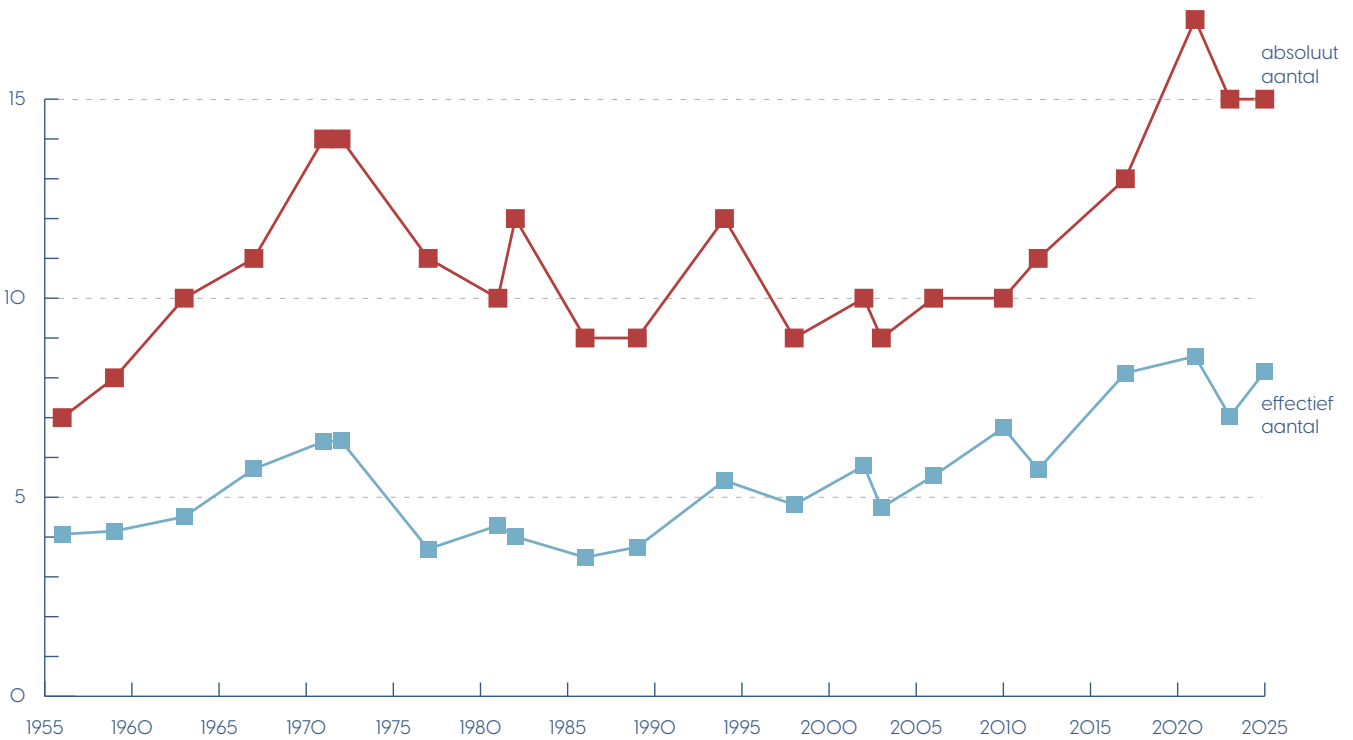
1.3 Fragmentatie

De verkiezingsuitslag toonde dat 15 partijen de kiesdrempel van 1 zetel hadden gehaald. Vergeleken met 2023 viel NSC uit de Tweede Kamer, maar keerde 50Plus terug. Alleen in 2021 werden in de moderne geschiedenis meer partijen verkozen, namelijk 17. In de jaren '70 werden op het hoogtepunt 14 partijen in de Kamer verkozen, voor de fusie van het CDA.

Politiciologen kijken echter liever naar het effectieve aantal politieke partijen. Dat is een maat van fragmentatie die rekening houdt met de groottes van de partijen. En als we kijken naar het effectief aantal politieke partijen, is dat met ruim 8 partijen erg hoog. Alleen in 2021 was de fragmentatie nog groter. Weliswaar is de grootste partij in 2025 (D66 met 26 zetels) kleiner dan ooit; in 2021 namen GroenLinks en PvdA nog deel als afzonderlijke partijen. Zonder die fusie zou de fragmentatie in 2025 vermoedelijk nog hoger zijn geweest.

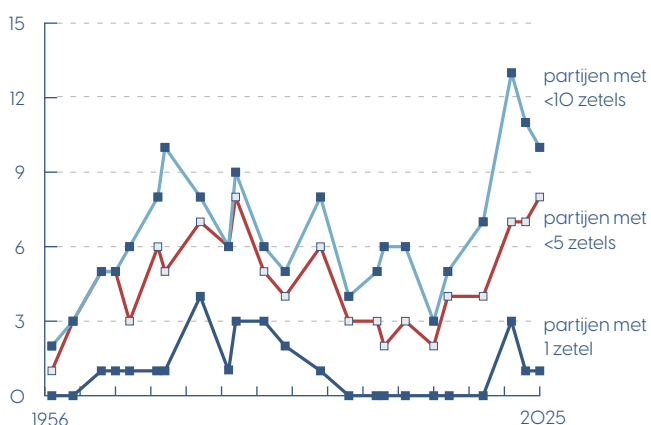
Figuur 1.2 Opkomst bij de verkiezingen van de Tweede Kamer, 1946-2025 (en gemiddelde van de voorgaande drie verkiezingen)

Figuur 1.3 Absoluut en effectief aantal politieke partijen, 1956-2025

Om de fragmentatie beter te begrijpen, kunnen we allereerst kijken naar de kleine partijen. Opvallend is dat het aantal verkozen eenpersoonsfracties niet systematisch stijgt of daalt; in 2025 is alleen Volt met slechts 1 zetel verkozen. In 2023 gold dat voor JA21, dat in 2025 echter fors aan zetels won. Wel zien we al twee decennia een toename van het aantal partijen met minder dan 5 zetels. In 2025 haalden maar liefst 8 fracties een zetel met minder dan 3% van de stemmen. Samen vertegenwoordigen die partijen ruim 1,6 miljoen kiezers.

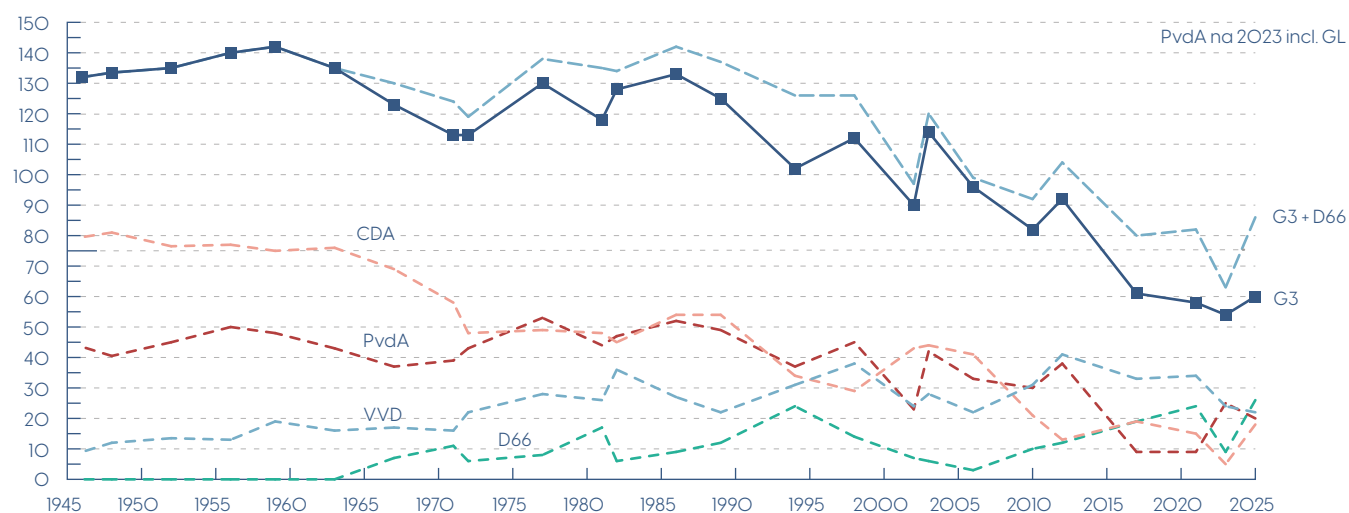
De hoeveelheid kleine partijen vertellen echter maar een deel van het verhaal. De voornaamste reden waarom de fragmentatie is toegenomen, is de neergang van de twee traditioneel grote partijen: CDA en PvdA. Figuur 1.4 toont die neergang. Voor de voorgangers van het CDA is die vooral zichtbaar in het decennium tussen 1963 en 1972. Voor het CDA als fusiepartij betekende de periode 2006-2012 een verval waar de partij tot op de dag van vandaag niet van herstelde. Voor de PvdA ging de neergang wat gestager, tot de verkiezing van 2017. Zelfs na de fusie met GroenLinks heeft de nieuwe fusiepartij niet de oude hoogtes bereikt.

Figuur 1.4 De grootte van kleine fracties, 1956-2025

Opvallend is dat de twee liberale partijen, VVD en D66, hier minder last van hebben. De VVD behaalde weliswaar het slechtste verkiezingsresultaat in lange tijd, maar scoort nog altijd beter dan in de tijd van de verzuiling. D66 heeft sinds de oprichting niet kunnen rekenen op een vanzelfsprekende achterban, maar weet zich na electorale neergang tot nu toe steeds weer te herstellen.

In gezamenlijkheid hebben de traditionele vier regeringspartijen – door de fusie inmiddels inclusief de oude GroenLinks-achterban – in 2025 een nipte meerderheid behaald in de Tweede Kamer. Dit komt

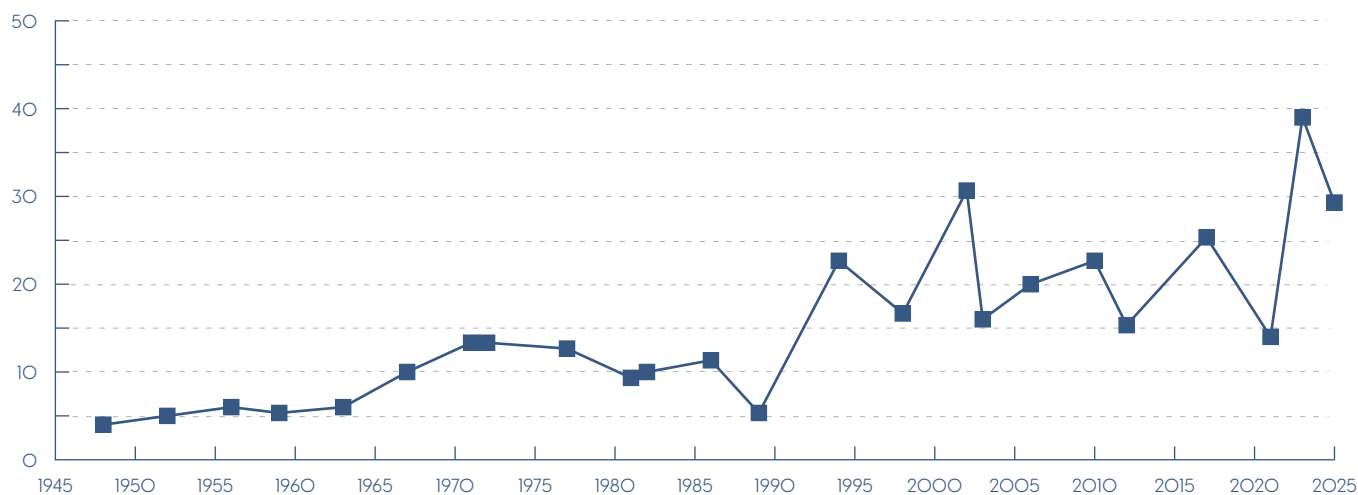
Figuur 1.5 De vier traditionele regeringspartijen, 1946-2025

door het herstel van D66 en het CDA. Toch is de trend op de lange termijn er een van neergang. Nederland kent geen grote partijen meer, alleen nog kleine en middelgrote.

1.4 Volatiliteit

In 2025 was er weer sprake van grote winsten en verliezen voor partijen. In de directe naoorlogse periode was dit niet gebruikelijk: het aantal zetels dat er bij partijen op of af ging was vaak op één hand te tellen. De laatste decennia kennen Nederlandse verkiezingen daarentegen vaak een grote electorale volatiliteit: het aandeel Kamerzetels dat van partij wisselt van verkiezing tot verkiezing. Figuur 1.5 laat die ontwikkeling zien.

De voorlaatste Tweede Kamerverkiezingen van 2023 vormden in dat opzicht een record: nooit eerder veranderde de omvang van partijen zo sterk. Het beeld was in 2025 was weliswaar iets stabiel, maar na de historische verkiezingen van 2023 en 2002 nog steeds in de top-3 van meest volatiele uitslagen sinds 1945, ruim voor de eveneens dramatische verkiezingsuitslag van 2017. Het laat zien dat Nederlanders niet langer 'trouw' zijn aan één partij (zoals tijdens de verzuiling vaak het geval was), maar het aanbod elke verkiezing opnieuw beoordeelt. Zoals we in hoofdstuk 2 zullen zien betekent dat echter niet dat kiezers zomaar alle kanten op bewegen: ze bewegen vaak op een voorspelbare manier tussen vergelijkbare partijen.

Figuur 1.6 Electorale volatiliteit per verkiezing, 1945-2025

Een van de gevolgen van de toenemende volatiliteit is evenwel dat de partijpolitieke samenstelling van de Eerste en de Tweede Kamer steeds meer uiteenloopt. Dat verschil is nog nooit zo groot geweest als na de verkiezingen van 2023 en 2025.

1.5 De kosten van regeringsdeelname

Tot slot toont Figuur 1.6 de electorale kosten van regeringsdeelname. De zwarte lijn toont het percentage zetels dat regeringspartijen gezamenlijk winnen of verliezen bij verkiezingen na hun regeringsdeelname. Dit legt druk op de keus om regeringsverantwoordelijkheid aan te gaan.

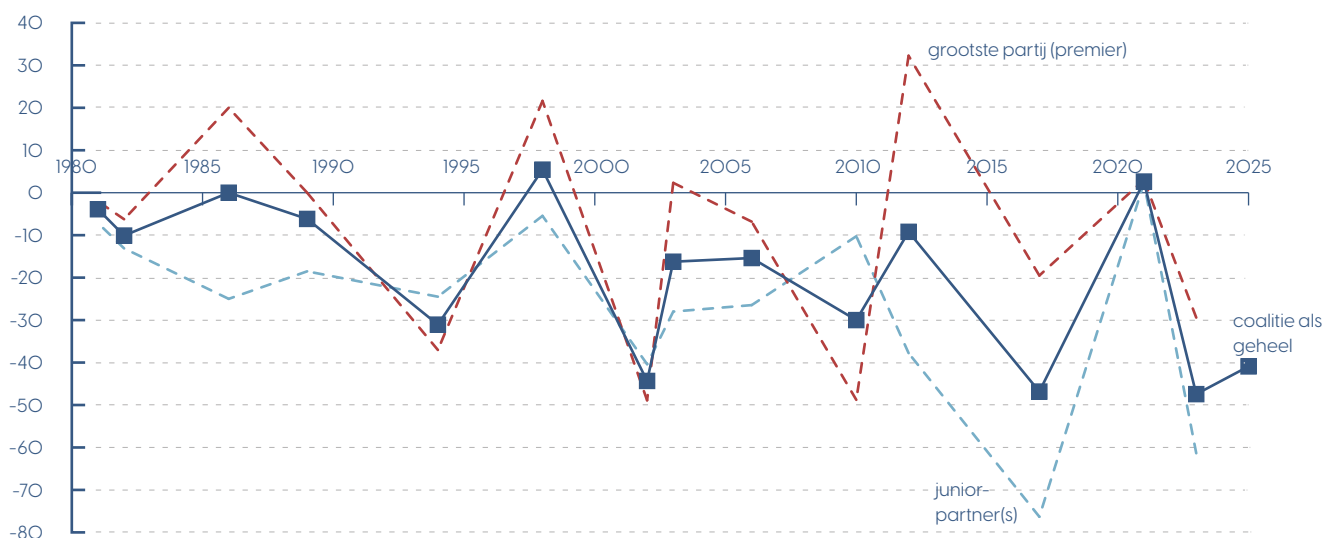
In 2025 verloren de vier regeringspartijen in gezamenlijk meer dan 40% van hun zetels. Het meest opvallend was natuurlijk het verdwijnen van NSC, de partij die in 2023 nog met 20 zetels de Tweede Kamer binnen was gekomen. Maar ook de PVV (-11 zetels), BBB (-3 zetels) en de VVD (-2 zetels) verloren.

Dit grote verlies past in een langer patroon dat regeringspartijen de eerstvolgende verkiezing zetels verliezen. Ook een regering met maar liefst drie nieuwe regeringspartijen (PVV, NSC, en BBB) ontkomt daar niet aan. Het gezamenlijke verlies was alleen in 2002 (Fortuynrevolte), 2017 (instorting PvdA) en 2023 (einde Rutte-periode) groter.

In het verleden zagen we dat de partij van de premier zich soms nog kon onttrekken aan deze trend. Lubbers (1986), Kok (1998), Balkenende (2003) en Rutte (2012) wisten zelfs in hun eerste verkiezing na het premierschap zetels te winnen. Blijkbaar kan de premier zich – mogelijk door zijn zichtbaarheid als regeringsleider – zich beter profileren dan de junior-partners. Zijn partij profiteert daarvan, zo lang die premier niet opstapt. In 2025 kon van een dergelijke premiersbonus geen sprake zijn, omdat Dick Schoof niet afkomstig was uit een van de vier regeringspartijen, maar namens alle vier was gevraagd. Daarom is een verdere uitsplitsing voor dit verkiezingsjaar ook niet wenselijk.

Net als in 2023 koos ook in 2025 de grootste regeringspartij ervoor om uit de coalitie te stappen en daarmee nieuwe verkiezingen af te dwingen. In 2023 was dit de VVD, in 2025 de PVV. Dit werd door de meeste kiezers ook zo ervaren. De PVV en Geert Wilders werden door de meerderheid van de kiezers (mede-)verantwoordelijk gehouden voor de val van het kabinet-Schoof (60%). Uitzondering hierop vormen kiezers die in 2023 op de PVV of Forum voor Democratie stemden. Zij legden de schuld van de kabinetsval voornamelijk (mede) bij NSC (respectievelijk 48% en 49%).

Het gezegde wil dat 'de breker betaalt'. Dit ging in zowel 2023 als 2025 maar deels op. Zowel de VVD als de PVV verloren inderdaad bij de daaropvolgende verkiezing,

Figuur 1.7 De electorale gevolgen van regeringsdeelname, 1981-2025

maar de meeste junior-partners kwamen nog slechter uit de daaropvolgende verkiezingen (hoewel vaak niet als een direct gevolg van het uiteenvallen van de coalitie). Dit draagt bij aan de volatiliteit en fragmentatie van het Nederlandse partijlandschap.

1.6 Tot slot

De Tweede Kamerverkiezingen van 2025 vormden geen breuk met eerdere jaren, maar bevestigde enkele langlopende ontwikkelingen in de rol van verkiezingen in de Nederlandse politiek. De opkomst bleef, net als in eerdere verkiezingsjaren, hoog. Dat onderstreept het gewicht dat Nederlanders nog altijd toekennen aan de verkiezing van hun nationale parlement. De uitslag zelf bevestigt dat de Nederlandse politiek structureel beweeglijk en gefragmenteerd is. Grote volkspartijen zijn verdwenen (en niet vervangen), kleine tot middelgrote partijen domineren het politieke landschap, regeren wordt vaak afgestraft, en de electorale verhoudingen verschuiven daardoor sterk van verkiezing tot verkiezing.

In de volgende hoofdstukken zoomen we in op de kiezers achter deze uitslag: op hun afwegingen, hun prioriteiten, hun wereldbeeld en achtergrond, en hun vertrouwen in politiek en democratie. Dat laat zien hoe achter een ogenschijnlijk grillige uitslag toch herkenbare patronen in opvattingen en gedrag schuilgaan.

2. Kiezersbewegingen en -prioriteiten

Twan Huijsmans, Eelco Harteveld,
Tom van der Meer en Floris Vermeulen

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Grote verschuivingen tussen partijen gingen in 2025 samen met veel continuïteit: de meeste kiezers bleven trouw aan hun bredere politieke blok.
- Kiezers overwegen niet willekeurig allerlei partijen, maar vooral een beperkt aantal ideologisch verwante opties: centrumlinks, centrumrechts, of radicaal rechts, waarbij D66 opnieuw een brugfunctie vervulde.
- De campagne deed er wel degelijk toe: veel kiezers besloten laat, en juist in de laatste fase vonden nog belangrijke verschuivingen plaats.
- Kiezers hechtten breed belang aan de thema's wonen en zorg, maar juist hier was het voor veel kiezers onduidelijk welke partij daar het duidelijkst voor stond.
- Als veel kiezers twijfelen binnen een blok kunnen populaire partijleiders een verschil maken, al blijft ideologische nabijheid een belangrijke basis onder de uiteindelijke stemkeuze.

Om de verandering én continuïteit van een verkiezingsuitslag beter te begrijpen is het nuttig een kijkje te nemen onder de motorkap: het gedrag en de houdingen van kiezers. Waar kwamen kiezers vandaan, en waar gingen ze naartoe? Welke partijen overwogen ze wel, welke niet? Op basis van welke verkiezingsthema's kwamen ze tot die keuze? En wat wilden zij bereiken met hun stem? In dit hoofdstuk bespreken we de bewegingen en voorkeuren van kiezers sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2023, en waar mogelijk op verschillende momenten gedurende de campagne.

We beginnen het hoofdstuk met het in kaart brengen van de kiezersbewegingen: waar gingen groepen kiezers uit 2023 bij de meest recente verkiezingen naartoe? Waar kwam de groei van partijen als D66, CDA, en FvD vandaan, en aan wie verloren PVV en SP hun kiezers? Een analyse van zulke stromen laat zien dat er veel bewegingen waren, maar die zijn niet lukraak. Kiezers bewegen op een relatief voorspelbare manier, vaak tussen blokken die we ook van vorige verkiezingen herkennen. En zelfs als partijen ogenschijnlijk electoraal stabiel lijken, kan hun electoraat wel degelijk veranderen (zoals de VVD overkwam).

Om deze stromen beter te begrijpen kijken we vervolgens naar een drietal belangrijke overwegingen van kiezers bij het maken van hun uiteindelijke stemkeuze. Allereerst kijken we naar zogeheten keuzesets. Welke partijen werden door kiezers overwogen gedurende de campagne, en welke partijen komen bij die overwegingen vaak samen voor? Daarna bespreken we de prioriteiten van kiezers: welke thema's vonden ze belangrijk, en welke partijen brengen zij met die thema's in verband als 'issue eigenaar'? Dat laat zien welke partijen konden profiteren van de inhoudelijke focus van de campagne, en welke juist niet. Als derde overweging bekijken we hoe kiezers de verschillende politieke leiders waardeerden gedurende de campagne. Werden lijsttrekkers als sterk of zwak ervaren, ook buiten hun eigen achterban?

2.1 Kiezersbewegingen

Met het NKO kan een dynamisch beeld worden geschetst van de kiezersbewegingen tussen 2023 en 2025, en binnen de campagne van 2025 in het bijzonder. Het NKO peilde het stemgedrag en tussentijdse stemintenties op meerdere momenten. Zoals gebruikelijk rapporteerden deelnemers aan het NKO op wie zij hun stem hebben uitgebracht in 2025, en op wie zij hadden gestemd bij de voorgaande Kamerverkiezingen van 2023. In de campagne van 2025 hebben we daarnaast voor het eerst op drie momenten gevraagd naar de stemintentie: circa anderhalve maand voor de verkiezingen, een maand voor de verkiezingen, en daags voor de verkiezingen. Op die manier kan een dynamisch beeld worden

geschetst van de bewegingen tussen 2023 en 2025, en tijdens de campagne.

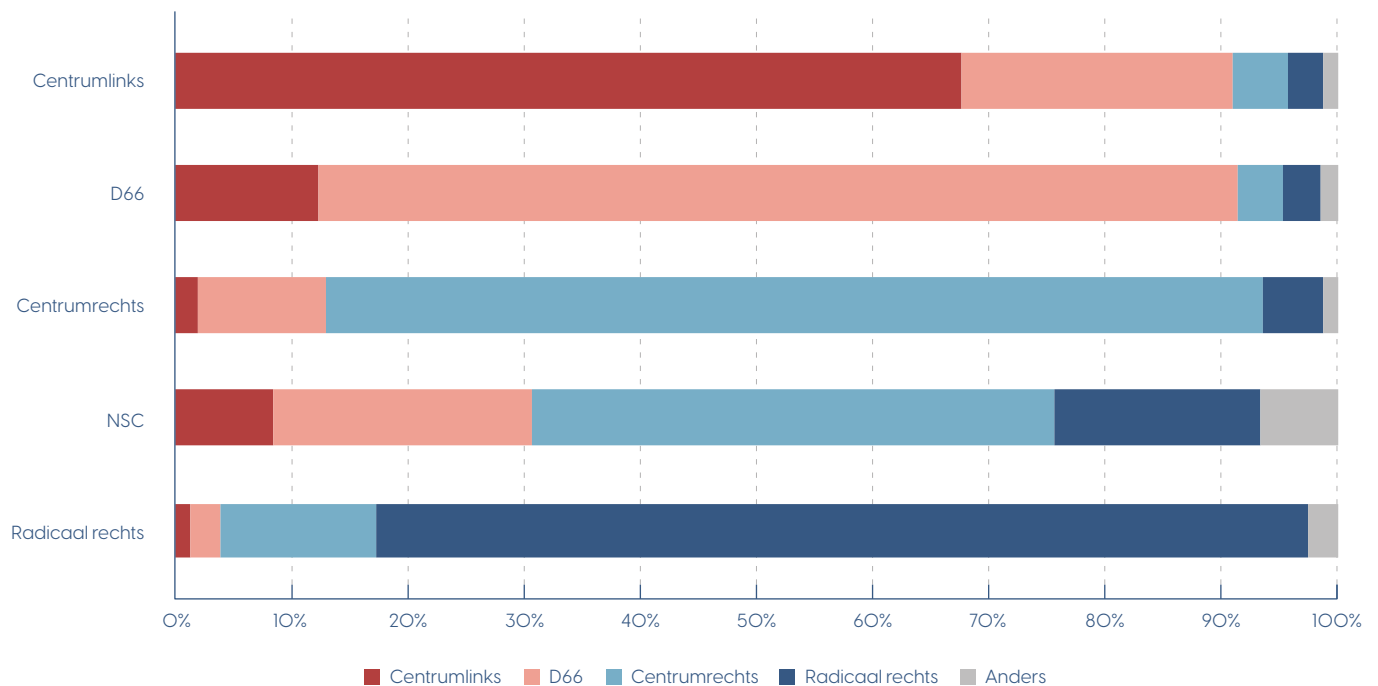
Stabiliteit: Nederland blokkenland

Sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 zien politicologen dat veel kiezers relatief trouw zijn aan een centrumlinks, centrumrechts of radicaal rechts blok. De meeste kiezers bewegen zich binnen die blokken, in plaats van daartussen. Sommige partijen fungeren als een brug, zoals D66.

Als we kijken naar de overstapbewegingen tussen 2023 en 2025 blijft dat beeld overeind. Van alle kiezers die in 2023 op een centrumlinkse partij stemden, stemde 68% in 2025 opnieuw op een centrumlinkse partij. 23% ging naar D66. Slechts 4,3% en 2,9% gingen naar respectievelijk centrum- en radicaal rechts. Op centrumrechts is het beeld vergelijkbaar. Van centrumrechtse kiezers uit 2023 koos in 2025 80% opnieuw voor een centrumrechtse partij, 11% ging naar D66, zo'n 5% naar radicaal rechts en slechts 1,8% naar centrumlinks. Onder radicaal-rechtse kiezers is de trouw aan het blok even sterk: ook daar bleef 80% bij hun blok. De rest ging naar centrumrechts (12,7%), D66 (2,7%), of "anders" (2,5%, vooral 5OPlus).

Kortom, zo'n driekwart van de kiezers bleef trouw aan een blok. De grenzen tussen de drie hoofdblokken zijn daarmee nog steeds duidelijk zichtbaar. De uitwisseling tussen centrumlinks en radicaal rechts is verwaarloosbaar. Tussen centrumrechts en radicaal-rechts is er nog steeds iets meer uitwisseling (zoals we ook zullen zien in de keuzesets hieronder), maar alsnog bleven de meeste kiezers binnen 'hun' blok. De omvang van de blokken is ook redelijk stabiel, hoewel de wisselingen binnen de blokken nog steeds groot kunnen zijn.

Voor zover er sprake was van grootschalig overstappen, was dat naar D66. Links raakte relatief wat meer kiezers kwijt aan D66 (23%) dan rechts (13%), maar toch blijft D66 de enige partij die zoveel kiezers van beide kanten weet te trekken. Deze rol – als bestemming voor centrumlinkse én -rechtse kiezers – vervult D66 al langer in het Nederlandse systeem. Omdat D66 nu groter is dan voorheen speelt dit fenomeen wel een grotere rol voor de totale verkiezingsuitslag.

Tabel 2.1 Stem in 2025 (categorieën), naar stem in 2023 (rijen).

Noot: centrumlinks is hier SP, Denk, PvdD, Volt, GL-PvdA; centrumrechts is CDA, VVD, ChristenUnie, en SGP; radicaal rechts is JA21, BBB, PVV en FvD.

De rest is "Anders".

Beweging tussen en binnen blokken...

Onder de relatieve stabiliteit op blokniveau zien we grotere bewegingen van kiezers tussen partijen. Figuur 2.1 laat die kiezersbewegingen zien. Om het overzichtelijk te houden zijn sommige wat kleinere partijen samengevoegd. Hieronder bespreken we voor de grotere partijen waar hun winst of verlies vandaan kwam (of hun stabiliteit, die niet altijd zo stabiel is als het lijkt).

We beginnen met NSC, een partij die juist minder goed in het blokkenlandschap past. Eén van de grote verhalen van de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 was de opkomst van deze nieuwe partij, die een relatief diverse groep kiezers wist te trekken en daarmee 20 zetels wist te behalen. In 2025 verdween deze partij volledig uit de Tweede Kamer. Figuur 2.1 laat zien dat de NSC-kiezer in allerlei richtingen is verdwenen. De belangrijkste ontvanger is CDA, de partij die in 2023 veel kiezers aan NSC verloor, op de voet gevolgd door D66. Een deel van de NSC-kiezers ging daarnaast naar de VVD of JA21. Links profiteerde weinig van de instorting van NSC.

Het verlies van de PVV (van 37 naar 26 zetels) kwam vooral ten goede aan JA21, FvD, en de VVD. In het geval van FvD is de aanzienlijke groei (meer dan verdubbeling) zelfs bijna volledig te verklaren door de toestroom van voormalige PVV'ers. JA21 wist daarnaast ook ex-NSC'ers en kiezers van andere partijen te trekken. GL-PvdA kromp vooral door verlies aan D66. Verder vond er daar vooral kleinschalige wederzijdse uitwisseling met andere centrumlinkse partijen plaats.

De relatieve stabiliteit van de VVD (van 24 naar 22 zetels) maskeert vrij substantiële kiezersbewegingen. De VVD verloor een deel van de kiezers aan het CDA en D66, en won een vergelijkbaar deel van de PVV. Daarmee is de VVD in omvang weinig veranderd, maar qua electoraat wel wat rechtser geworden.

De groei van D66 komt daarmee, zoals al eerder genoemd, van zowel centrumlinks als centrumrechts. Omdat de partij zo gegroeid is, stemde slechts een derde van het electoraat van 2025 in 2023 ook al op D66. GL-PvdA is een belangrijke leverancier van de stemmen, samen met andere centrumlinkse partijen, gevolgd door NSC en de VVD. De groei van het CDA is

deels het gevolg van de implosie van NSC. Deels wist het CDA ook kiezers van de VVD te trekken. Het CDA trok maar weinig kiezers van links. Het CDA wisselt dus (nog steeds) vooral uit met centrumrechts.

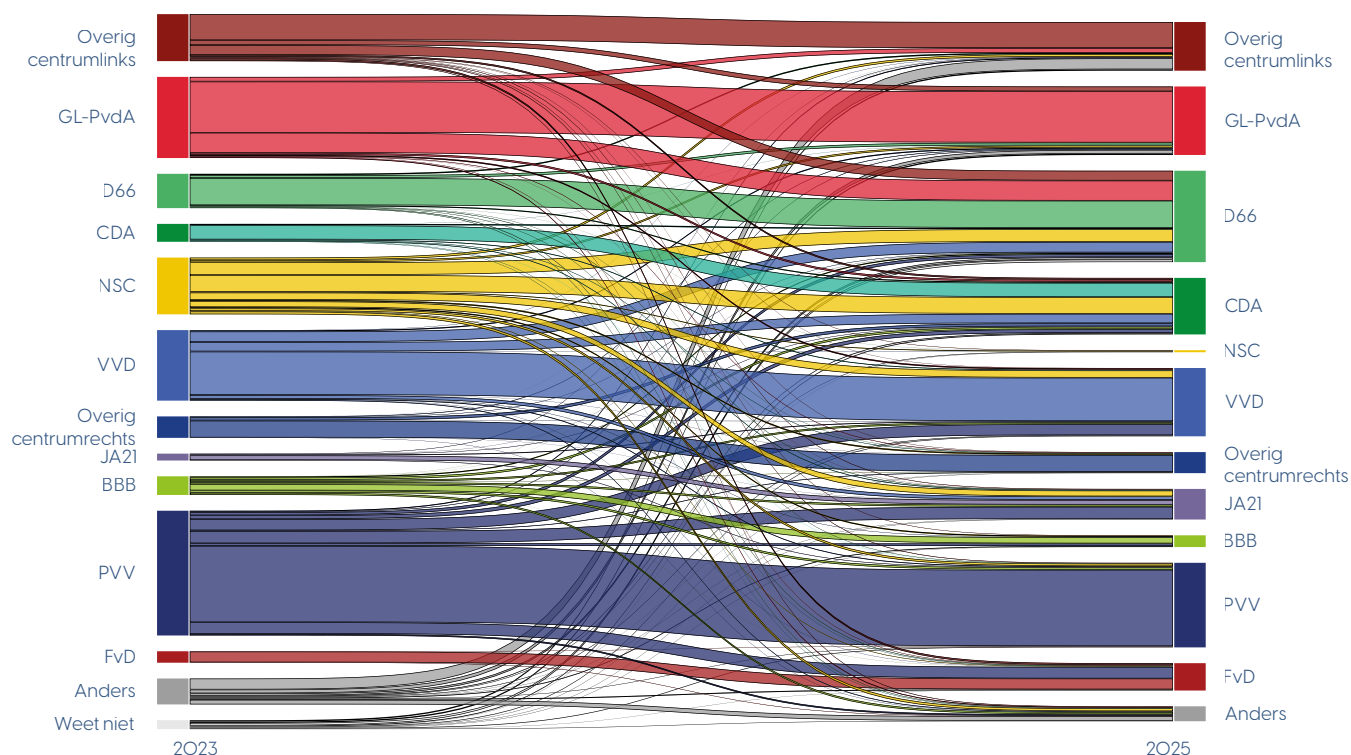
...soms pas tijdens de campagne

Er gebeurde dus van alles tussen 2023 en 2025. Hoeveel daarvan gebeurde tijdens de campagne, en hoeveel daarvoor al? Om daar iets over te kunnen zeggen kijken we in het NKO ook naar de bewegingen tijdens de campagne zelf. Figuur 2.2 laat zien hoe kiezers hun keuzes aanpasten tijdens verschillende momenten van de campagne. Een aantal verschuivingen voltrokken zich al voor de campagne begon. Denk aan het verdwijnen van NSC (die we daarom ook niet langer weergeven). De groei van het CDA had zich ook al deels ingezet.

Hoewel het algemene beeld al stond, vonden er daarnaast tijdens de campagne wel degelijk ook nog veel verschuivingen plaats. Allereerst is daarbij duidelijk dat de verschuivingen tijdens de campagne zich ook grotendeels afspeelden binnen bestaande

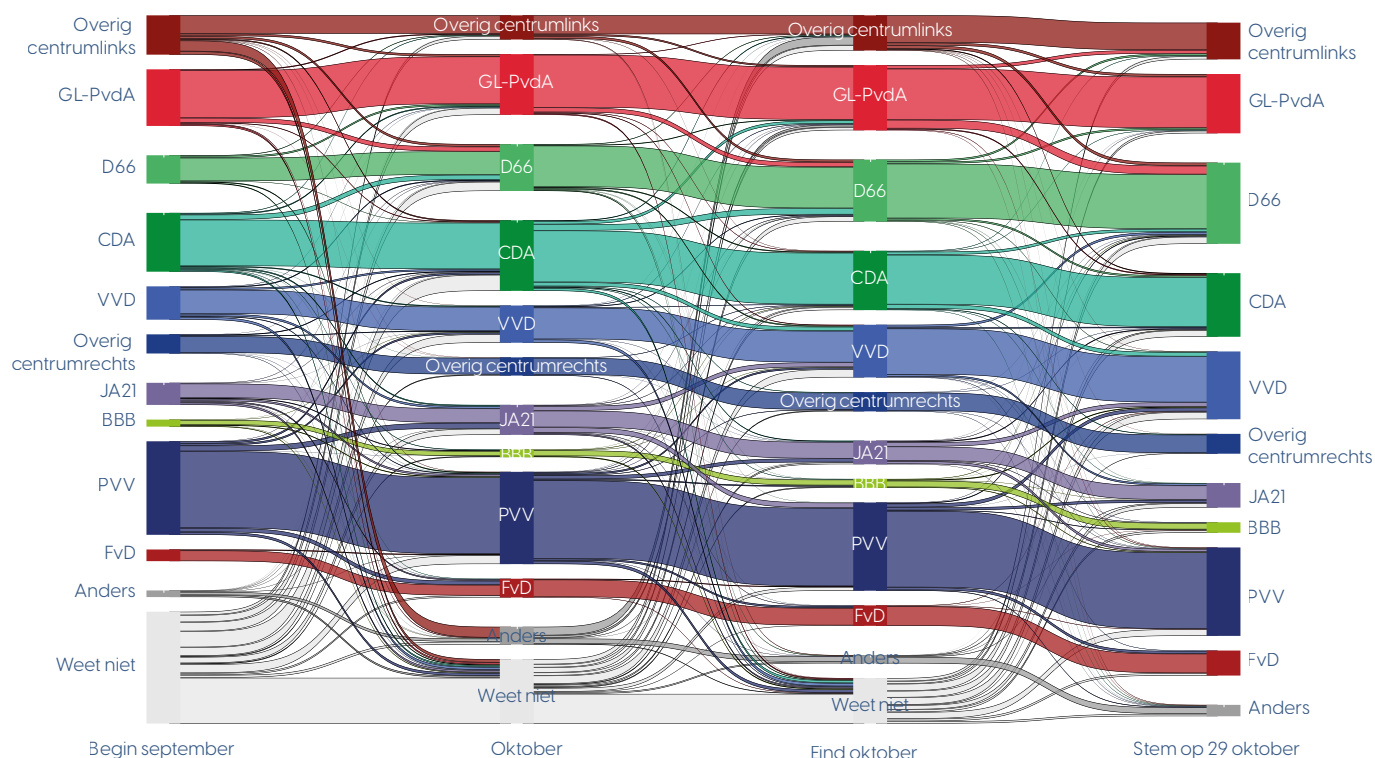
electorale blokken. D66 valt daarbij op als een partij die gedurende de campagne kiezers uit meerdere richtingen wist aan te trekken. Daarnaast valt op dat veel kiezers tot ver in de campagne nog 'zweefden'. Vooral het CDA en de VVD profiteerden van kiezers die aan het begin van de campagne nog zweefden.

Tot slot valt op hoeveel verschuivingen er nog plaatsvonden tussen een maand voor de verkiezingen en het laatste weekend voor de verkiezingen. Dit komt niet alleen door het 'landen' van de zwevers, maar ook door kiezers die toch van gedachten veranderen. In deze periode komt de campagne echt op stoom voor veel kiezers en worden de belangrijkste verkiezingsdebatten georganiseerd. 40% van de kiezers besloot (van oudsher) pas definitief in de dagen voor de verkiezingen (zie hoofdstuk 3). Zo is het uiteindelijke verlies van GL-PvdA vooral te danken aan de uitstroom naar (vooral) D66 in deze laatste dagen (iets vergelijkbaars overkwam GroenLinks in 2021). Ook de PVV verloor nog significant aan JA21 en (buiten het blok) de VVD. Daarentegen vond een groot deel van de groei van FvD vooral aan het begin van de campagne plaats.

Figuur 2.1 Kiezersbewegingen tussen de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 en 2025.

Noot: "Overig centrumlinks" is SP, Denk, Volt en PvdD; "overig centrumrechts" is ChristenUnie en SGP.

Figuur 2.2 Kiezersbewegingen op meerdere momenten tijdens de campagne

Noot: "Overig centrumlinks" is SP, Denk, Volt en PvdD; "overig centrumrechts" is ChristenUnie en SGP.

2.2 Keuzesets: welke partijen overwogen kiezers?

Om een beter beeld te krijgen van de potentiële redenen voor zowel de stabiliteit als de wisselingen in stemvoorkeur kijken we in dit hoofdstuk naar een drietal factoren: de rol van keuzesets, thematische prioriteiten, en leiders. We beginnen met de keuzesets. De keuzeset is de 'voorselectie' die kiezers maken van partijen die ze serieus overwegen. Kiezers overwegen meestal slechts enkele partijen, en hun uiteindelijke keuze komt in de meeste gevallen ook uit die keuzeset. Het bestuderen van keuzesets geeft dus een goed beeld van de potentie van partijen (ook als ze die niet waarmaken). Daarnaast laat het zien hoe de belangrijkste politieke scheidslijnen lopen. Keuzesets zijn namelijk niet willekeurig, maar bevatten doorgaans een aantal verwante partijen.

In het NKO wordt de keuzeset onderzocht door deelnemers te vragen hoe groot de kans is dat ze "ooit" op een partij zouden stemmen. Partijen die serieus worden overwogen zijn dan onderdeel van de keuzeset. Het gemiddeld aantal partijen in de keuzeset was in 2025 ruim 3, net als in afgelopen jaren.

Drie blokken

Tabel 1 toont voor kiezers die een bepaalde partij overwogen (rijen) welke andere partijen (kolommen) ook relatief vaak (of niet) in de keuzeset hadden. Getallen hoger dan 1 (rodere kleuren) geven aan dat een partij relatief vaak samen in keuzesets zitten. Getallen lager dan 1 (blauwere kleuren) betekenen dat partijen relatief weinig samen werden genoemd. Een cel met het cijfer 2 betekent dat partij in de rij twee keer zo vaak wordt genoemd in de keuzeset van de partij in de kolom dan je op basis van willekeur zou verwachten.

Van oudsher zagen politicologen wat betreft keuzesets onder Nederlanders een duidelijke links-rechtsscheiding (kiezers overwogen óf linkse óf rechtse partijen), en meer recent de driedelige indeling centrumlinks, centrumrechts, en radicaal rechts die we hierboven ook bespraken. Toch zijn er ook altijd partijen die niet helemaal in het patroon passen (zoals van oudsher D66 en in 2023 ook NSC en JA21). Deze punten gaan in 2025 grotendeels ook weer op.

(Centrum)linkse partijen (hieronder: Denk t/m Volt) gaan vaak samen in de keuzeset. Zo overwogen kiezers van

GL-PvdA ook vaak de Partij voor de Dieren en Volt, en andersom. De SP en Denk zitten ook in dit blok maar lijken minder sterk verankerd. Een opvallend maar terugkerend patroon is de overlap tussen Denk en FvD: Net als in 2021 en 2023 overwegen Denk-kiezers bovengemiddeld vaak FvD, en vice versa. Hoewel dit om kleine groepen gaat, is het een opvallende uitzondering op de verder harde electorale afscheiding tussen centrumlinks en radicaalrechts: centrumlinkse kiezers overwegen centrumrechtse partijen maar matig, en radicaal-rechtse partijen nog veel minder (tot slechts een kwart zo vaak als de gemiddelde kiezer). Dit past in het patroon dat we hierboven bij kiezersbewegingen zagen.

D66 werd, als vanouds, ook serieus overwogen door veel kiezers met centrumlinkse partijen in de keuzeset (behalve kiezers die ook Denk overwogen). Kiezers met GL-PvdA in de set overwogen D66 vaker dan de SP. Toch kunnen we niet zeggen dat D66 tot een centrumlinkse keuzeset behoort, want D66 wordt ook overwogen (of althans niet sterk verworpen) door kiezers met sympathie voor centrumrechtse partijen (en andersom). Opvallend is dat kiezers die VVD overwogen niet langer ook een relatieve voorkeur voor D66 tonen: dit was in 2023 nog wel duidelijk het geval. Kiezers die VVD overwegen staan echter positiever tegenover D66 dan tegenover de

centrumlinkse partijen. Daarmee vervult D66 nog steeds een brugfunctie, maar eentje die in 2025 robuuster naar links dan rechts aansluit.

Van oudsher zijn het CDA en VVD twee partijen die vaak samen in een centrumrechtse keuzeset worden genoemd. Dit is nog steeds het geval, hoewel VVD'ers nu wat minder vaak het CDA overwegen dan in 2023 nog het geval was. Ook hebben deze twee partijen een duidelijk eigen profiel. Kiezers die CDA overwegen kijken ook relatief vaak sympathiek naar de ChristenUnie, terwijl kiezers die VVD overwegen dat niet doen. De VVD komt juist weer zeer vaak samen met JA21 (en in mindere mate BBB en PVV) voor in een keuzeset, terwijl CDA'ers geen bijzondere voor- of afkeur voor die partij hebben. Toch blijft het zinvol om van een centrumrechts blok te spreken, vooral ten opzichte van de andere twee blokken.

Op radicaal rechts overwegen de potentiële kiezers van JA21, BBB, PVV en FvD elkaar bovenmatig vaak. Dit is ondertussen één van de meest coherente blokken te noemen, met een aantal van de hoogste scores van de gehele tabel. Dit laat zien dat vanuit het oogpunt van kiezers er duidelijk sprake is van trouw aan een radicaal rechts blok, zoals ook bij de kiezersstromen te zien was. Voor zover er ook partijen buiten deze groep serieus

Kiezers die deze partij overwegen...

	DENK	PvdD	SP	GL-PvdA	VOLT	D66	CU	NSC	CDA	VVD	SGP	JA21	BBB	PVV	FvD
DENK		1,79	1,56	1,32	1,38	0,96	1,07	1,03	0,51	0,43	1,35	0,68	0,63	0,60	1,57
PvdD	1,63		1,51	1,91	1,89	1,35	0,76	0,80	0,64	0,50	0,61	0,40	0,50	0,44	0,51
SP	1,50	1,60		1,60	1,21	1,21	1,15	1,17	1,00	0,67	0,62	0,61	0,82	0,52	0,51
GL-PvdA	1,18	1,87	1,48		2,04	1,78	0,81	0,89	0,86	0,62	0,39	0,27	0,40	0,25	0,25
VOLT	1,16	1,74	1,05	1,92		1,85	0,81	0,77	0,91	0,60	0,45	0,53	0,30	0,16	0,26
D66	0,85	1,32	1,12	1,78	1,97		0,87	1,12	1,18	1,03	0,35	0,51	0,58	0,32	0,27
CU	1,06	0,83	1,18	0,90	0,95	0,96		1,22	1,55	0,96	2,17	0,82	0,80	0,53	0,51
NSC	0,96	0,82	1,13	0,93	0,85	1,18	1,15		1,24	1,28	0,89	0,80	1,23	0,69	0,82
CDA	0,48	0,66	0,97	0,90	1,02	1,24	1,47	1,25		1,51	0,89	1,08	1,04	0,68	0,43
VVD	0,38	0,49	0,62	0,62	0,63	1,03	0,87	1,23	1,44		0,79	1,63	1,29	1,31	0,79
SGP	1,41	0,70	0,67	0,46	0,56	0,41	2,30	1,00	1,00	0,92		1,21	1,27	1,19	1,96
JA21	0,65	0,42	0,61	0,29	0,60	0,55	0,79	0,83	1,10	1,75	1,10		1,73	2,10	1,75
BBB	0,61	0,54	0,83	0,43	0,35	0,64	0,79	1,28	1,08	1,40	1,18	1,76		2,02	1,65
PVV	0,58	0,47	0,53	0,28	0,18	0,36	0,52	0,72	0,71	1,44	1,12	2,15	2,04		3,05
FvD	1,59	0,57	0,54	0,29	0,32	0,30	0,52	0,89	0,46	0,90	1,90	1,85	1,72	3,16	

...noemen ook deze partij in de keuzeset...

Tabel 2.2 Relatieve aandeel in keuzeset, onder kiezers die een bepaalde partij in de keuzeset hebben

worden overwogen is dat de VVD, vooral door kiezers die JA21 overwogen.

Al met al is het beeld dat Nederlanders nog steeds in zekere mate kunnen worden ingedeeld in drie soorten keuzesets: centrumlinks, centrumrechts, en radicaal rechts. D66 is daarbij (als vanouds) een brug tussen de eerste twee en de JA21 tussen de laatste twee, via de VVD. Daarmee zijn centrumlinks en radicaalrechts ondertussen duidelijker afgebakende blokken te noemen dan centrumrechts. Deels weerspiegelt dat de coherentie van die blokken, maar deels kan dit ook een gevolg zijn van de versplintering – en dus het grote aanbod – binnen die blokken.

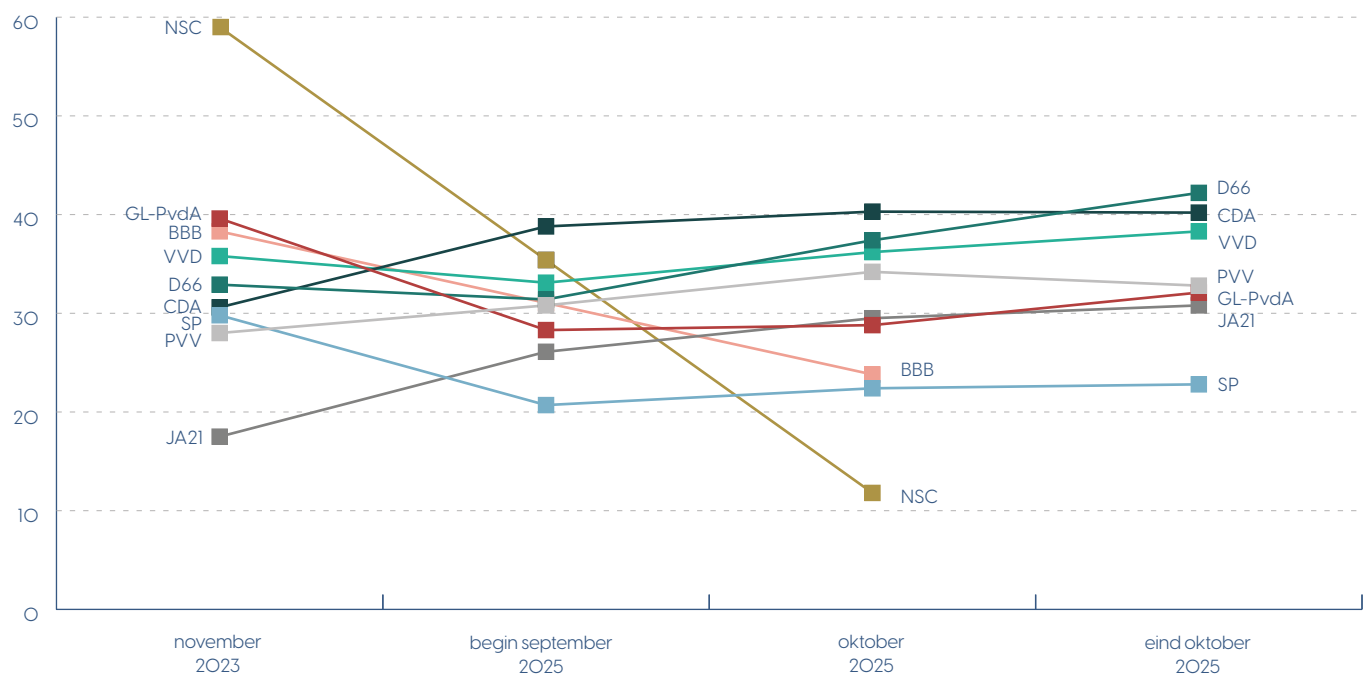
Groeiend en krimpend potentieel

De keuzeset ligt niet vast, maar varieert over de tijd. Figuur 2.3 toont voor enkele partijen hoe vaak zij tussen de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 en 2025 werden genoemd in die keuzeset. Daarbij valt op dat dit voor veel partijen relatief stabiel is, of althans stabielier dan de wisselingen in de peilingen kunnen doen vermoeden.

Voor NSC en BBB hebben we de keuzeset op twee momenten gemeten, namelijk tijdens de campagne van 2023 en tijdens de campagne van 2025. De meest

dramatische verandering deed zich voor bij NSC. Die partij was in 2023 nog de 'kampioen van de keuzesets': geen enkele andere partij werd zo vaak serieus overwogen. Maar al ruim voor de verkiezingen van 2025 was die partij alweer goeddeels uit de keuzesets verdwenen. Ook de potentie van de BBB was gedaald tussen 2023 en 2025, maar minder dan die van NSC.

Voor zeven andere partijen hebben we de keuzeset op meer momenten kunnen meten, namelijk in 2023 en op drie momenten in de campagne van 2025. Vooral D66 wist gedurende de campagne in meer keuzesets te belanden. Hiermee wist deze partij dus haar potentieel te vergroten. Het CDA en JA21 waren vooral ten opzichte van 2023 in potentie gegroeid, en wisten vervolgens tijdens de campagne in 2025 vooral dat potentieel te behouden. Bij de VVD valt op dat de peilingen tijdens de verkiezingscampagne weliswaar een forse daling hadden laten zien, maar dat die daling in de stemkansen niet goed weerspiegeld werd: de partij bleef veelvuldig overwogen en kon die potentie op verkiezingsdag beter verwezenlijken dan eerder het geval leek. De linkse partijen hadden het lastig. GL-PvdA had als fusiepartij gehoopt op een machtsdoorbraak, maar had de potentie sinds 2023 zien slinken. Ook de SP werd in 2025 door minder kiezers overwogen dan in 2023.

Figuur 2.3 Het aandeel van partijen in de keuzesets van kiezers

2.3 Thema-eigenaren: welke prioriteiten hadden kiezers?

Tot nu toe zagen we dat kiezers zich organiseren binnen relatief vaste blokken. Ze overwegen vooral partijen uit dat blok, en stappen ook vooral over binnen dat blok. Om beter te begrijpen waar kiezers hun keuze op baseerden kijken we als volgende stap naar de inhoudelijke thema's die voor kiezers een rol speelden, en welke partijen ze met die thema's associëren.

Het belang van verschillende thema's

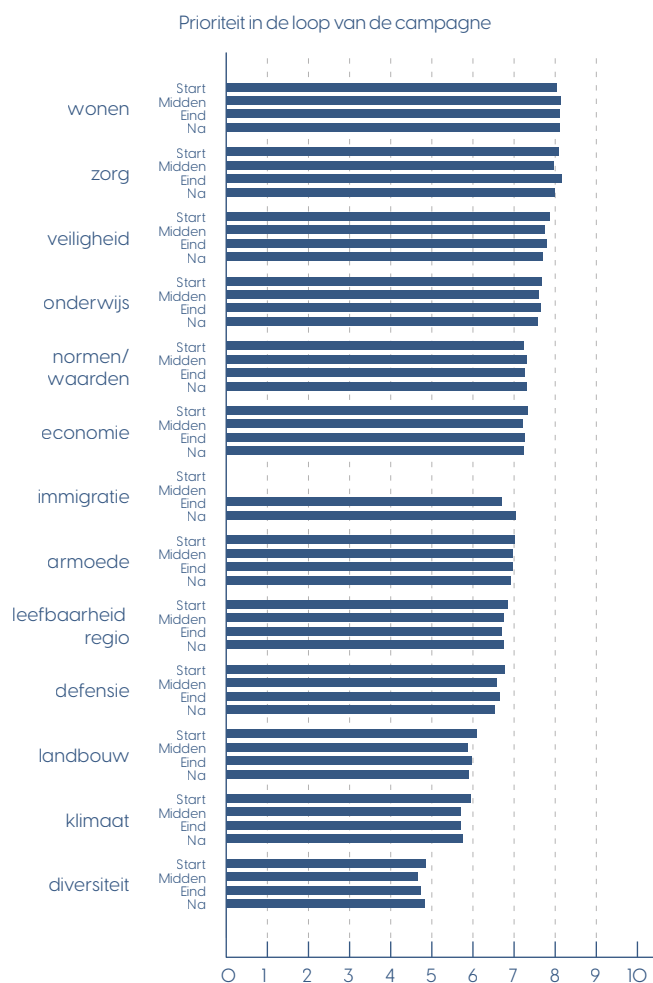
Het belang dat kiezers hechten aan verschillende thema's is een vooraanstaande factor in het verklaren van kiesgedrag. Zo was het grote belang dat kiezers in het najaar van 2023 hechtten aan het thema immigratie één van de verklaringen voor de winst van de PVV in de Kamerverkiezingen. Kiezers associëren het thema immigratie namelijk voornamelijk met de PVV. In andere woorden: de PVV wordt door kiezers al jarenlang gezien als de 'eigenaar' ('issue owner') op het thema immigratie. De prioriteiten die kiezers stellen, en de partijen waarmee ze deze thema's vervolgens associëren, zijn daarmee belangrijke factoren voor het begrijpen van kiesgedrag. Voordat we bekijken welke partijen 'eigenaar' zijn van welke thema's, kijken we welke thema's kiezers belangrijk vonden.

In het NKO gaven kiezers op een schaal van 0 tot 10 aan in hoeverre ze vinden dat de volgende regering prioriteit moet verlenen aan 13 verschillende thema's. Ook deze vraag is gesteld op meerdere meetmomenten: begin september, de loop van oktober, de laatste drie dagen voor de verkiezingen, en weken na de verkiezingen. Door de antwoorden op de verschillende meetmomenten te vergelijken kunnen we dus zien of thema's in belang toe – of afnamen tijdens de campagne, en of er bepaalde thema's dominant werden. Het thema migratie is alleen in de laatste meetmomenten beschikbaar.

Figuur 2.4 laat de gemiddelde prioriteitscores van alle 13 thema's zien op de vier meetmomenten, en geeft dus een beeld van de mate waarin onderwerpen over de volle breedte van het electoraat prioriteit hadden. Ten eerste valt daarbij op dat wonen en zorg gemiddeld het belangrijkste werden gevonden door kiezers, met een gemiddelde score van ongeveer 8 op

alle meetmomenten. Het thema wonen was ook bij de verkiezingen van 2023 al één van de belangrijkste thema's voor kiezers (na immigratie). Veiligheid en onderwijs worden over het algemeen ook relatief belangrijk gevonden. Opvallend is dat het thema immigratie (gemiddeld genomen) minder belangrijk werd gevonden dan bovengenoemde thema's, terwijl dit door het kabinet-Schoof tot speerpunt werd gemaakt (zoals we beneden zullen zien, was immigratie voor een deel van de kiezers nog steeds wel degelijk een prioriteit). Landbouw, klimaat en diversiteit werden door relatief weinig kiezers aangeduid als thema's waar de volgende regering voorrang aan moet verlenen.

De vergelijking tussen de verschillende meetmomenten laat zien dat de campagne niet een bepaald onderwerp op de voorgrond wist te brengen. De rangorde van de prioriteiten onder kiezers is relatief stabiel tussen het begin van de campagne en de verkiezingen.

Figuur 2.4 Gemiddelde prioriteitscores die kiezers geven aan 13 verschillende thema's, op 4 meetmomenten

Daarnaast waren er verschillende thema's waarop kiezers van verschillende partijen sterk van elkaar afwijken als het gaat om het belang dat zij eraan hechten. Figuur 2.5 splitst de prioriteiten op zes verschillende thema's uit naar kiezersgroepen. Voornamelijk als het gaat om het belang van de thema's immigratie, klimaat en defensie zien we grote verschillen tussen kiezers van verschillende partijen. Het linkerdeel van het electoraat hecht veel belang aan het onderwerp klimaat – voornamelijk de kiezers van PvdD, Volt en GL-PvdA – terwijl het rechterdeel dit niet belangrijk vindt. Voor immigratie is dat andersom. Kiezers van bijvoorbeeld JA21, PVV en BBB dichten dit

thema een hoge prioriteit toe, terwijl kiezers van Volt, PvdD en DENK dit juist niet doen. Ook op het thema defensie is sprake van grote verschillen tussen partijen, maar deze verschillen lopen niet langs een links-rechts tegenstelling. Kiezers van enkele rechtse partijen geven een hoge prioriteit aan dit thema, maar deze prioriteit ligt een stuk lager voor een mix van linkse (GL-PvdA, DENK, PvdD) en rechtse (BBB, PVV) partijen. Kiezers van SP en FvD geven de laagste prioriteit aan het thema defensie. De figuur bevestigt ook dat Nederlanders vrij eensgezind waren in het belang dat ze hechtten aan de thema's wonen, zorg en onderwijs.

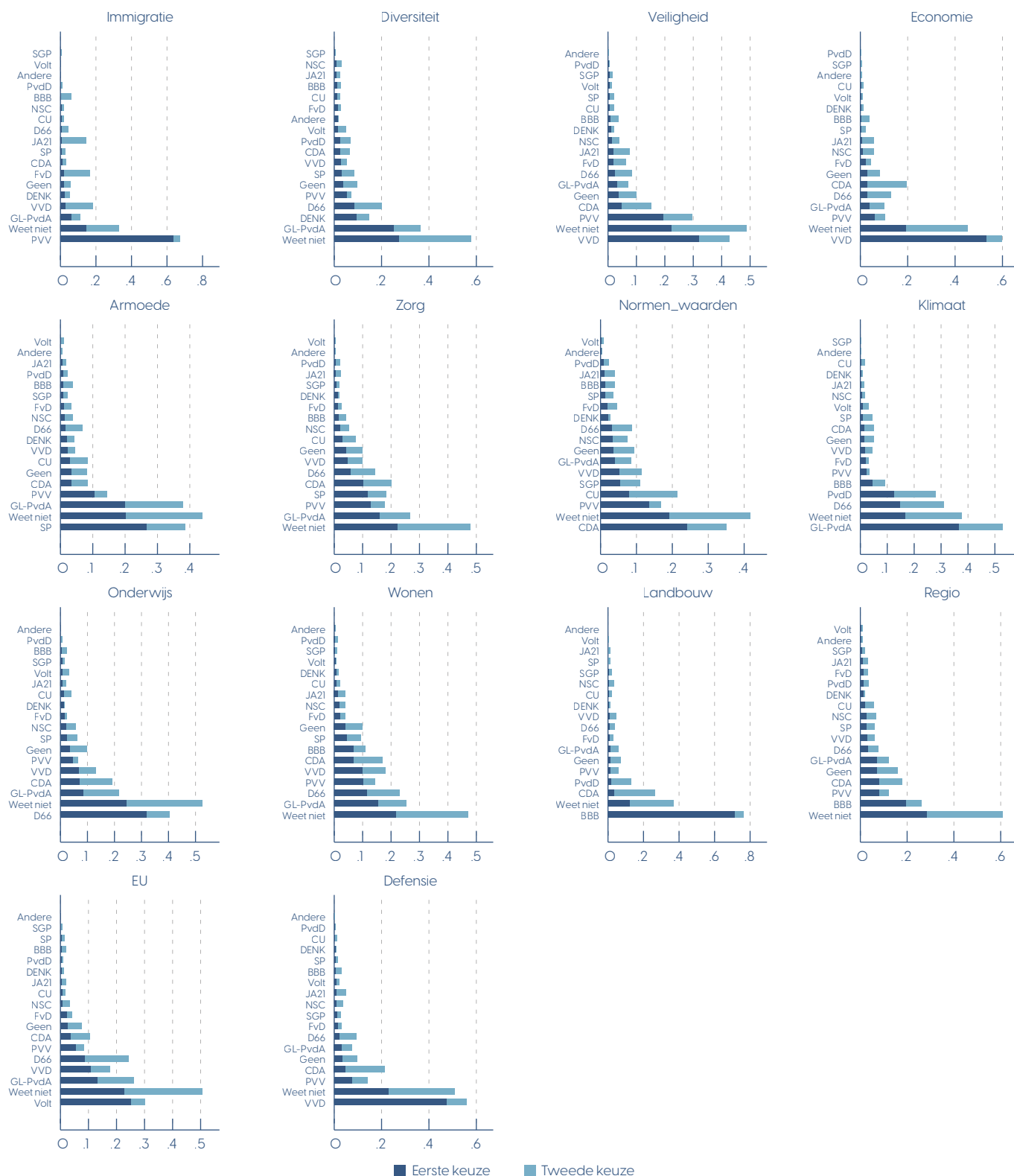

Figuur 2.5 De gemiddelde prioriteitscores op 6 verschillende thema's, uitgesplitst per kiezersgroep

Partij-eigenaarschap van deze thema's

Om te begrijpen hoe prioriteiten van kiezers bijdragen aan het verklaren van stemgedrag moeten we niet alleen kijken welke thema's ze belangrijk vinden, maar ook welke partijen ze vervolgens met die onderwerpen associëren.

In het NKO werd kiezers voor de 13 bovengenoemde thema's, plus de Europese Unie, gevraagd aan welke partijen ze als eerste en als tweede denken bij dat thema. Figuur 2.6 laat voor elk thema zien welk aandeel van de kiezers een partij als eerste en als tweede noemt.

Figuur 2.6 Het aandeel kiezers dat een partij als eerste en als tweede noemt op 14 verschillende thema's

Ten eerste valt op dat wonen – het onderwerp dat kiezers het belangrijkste vinden – opvallend weinig wordt geassocieerd met specifieke partijen. 1 op de 5 kiezers geeft aan dat ze niet weten welke partij ze als eerste associëren met het thema wonen. Dat geldt ook voor het op één na belangrijkste thema: zorg. Op beide thema's scoort GL-PvdA het hoogste, met zo'n 15% van de kiezers die hen als eerste met deze thema's associeert, maar dat blijft erg laag vergeleken met sommige andere onderwerpen, waarbij een derde tot meer dan de helft van de kiezers (veiligheid, defensie, immigratie) een partij noemt waar ze als eerste aan denken.

Op twee andere relatief belangrijke onderwerpen voor kiezers zien we wel duidelijke 'issue owners'. D66 wordt met afstand het meest geassocieerd met het thema onderwijs, en op het thema veiligheid geldt dit voor de VVD. Ongeveer 1 op de 3 kiezers noemt deze partijen als eerste bij deze thema's. Op immigratie – een belangrijk thema voor het rechterdeel van het electoraat – is de PVV al jaren duidelijk 'eigenaar'. Ruim 6 op de 10 kiezers associeert de PVV als eerste met dit thema.

Als we kijken vanuit de partijen in plaats van vanuit de thema's, dan valt op dat er slechts enkele partijen zijn die duidelijk met een thema wordt geassocieerd. Slechts één partij wordt bij meerdere thema's als eerste genoemd. Dat is de VVD: naast veiligheid wordt deze partij ook het vaakst als eerste genoemd op het thema economie en op het thema defensie. Voor de andere relatief grote partijen geldt dat ze slechts met één thema heel duidelijk worden geassocieerd: GL-PvdA met klimaat, D66 met onderwijs, PVV met immigratie en het CDA met 'normen en waarden'. Dit maakt de VVD minder kwetsbaar voor welk thema dominant is in een verkiezing. Voor met name GL-PvdA is het een grote uitdaging dat zij voornamelijk worden geassocieerd met een thema (klimaat) dat kiezers relatief weinig prioriteit geven, en niet (ook) met een populair thema als wonen of zorg.

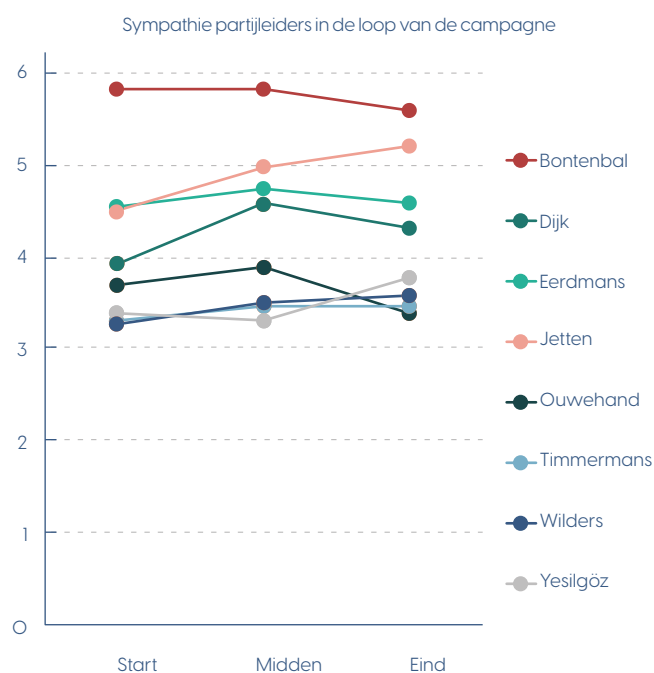
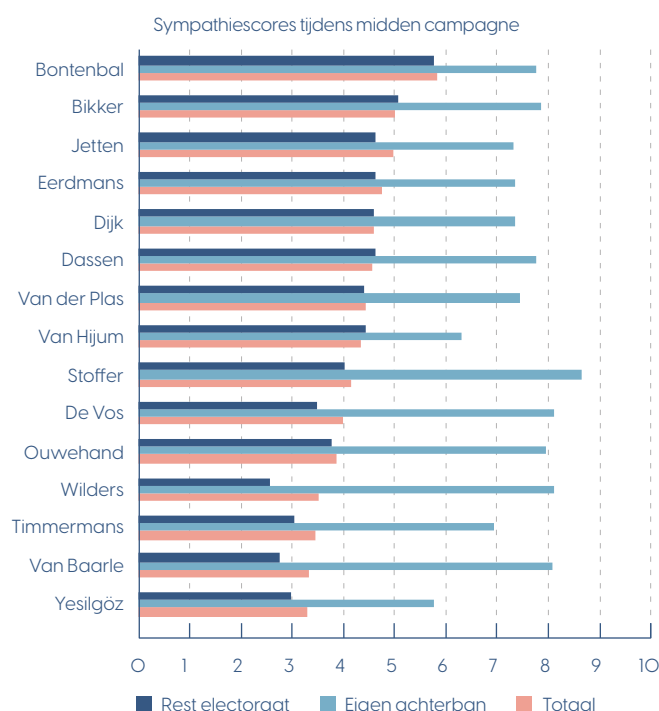
Naast deze relatief grote partijen zijn er ook drie kleinere partijen die duidelijk met een thema worden geassocieerd. Voor de BBB geldt dit het sterkst. De BBB wordt zelfs net zo vaak genoemd op landbouw (door 6 op de 10 kiezers) als de PVV wordt genoemd op het thema immigratie. Op het thema armoede wordt de SP het vaakst genoemd (door 27% van de kiezers), en voor Volt geldt dit op het thema Europese Unie (25%).

Concluderend is de VVD met drie thema's de 'winnaar' als het gaat om eigenaarschap van thema's, terwijl andere partijen met maximaal 1 thema worden geassocieerd. Maar bovenal is het opvallend dat het voor kiezers onduidelijk is welke partij 'eigenaar' is van juist die thema's die zij het belangrijkste vinden: wonen en zorg.

2.4 Sympathie voor partijleiders

Tot slot bekijken we hoe kiezers tegen de politieke leiders aankeken. In een gefragmenteerd landschap doen niet alleen standpunten, maar ook politieke stijl en aantrekkingskracht ertoe. Een populaire leider trekt zelden kiezers van de andere kant van het spectrum naar een partij, maar kan wel binnen een blok (of bij een brugpartij) een verschil maken.

Sympathie partijleiders tijdens campagne

Figuur 2.7 Gemiddelde sympathiescores voor partijleiders tijdens het midden van de campagne, uitgesplitst naar totaalscores en aparte scores onder de eigen kiezers en de rest van het electoraat (linker grafiek), plus totaalscores op drie verschillende meetmomenten (rechtergrafiek).

Om daar meer over te weten te komen kijken we naar een vraag in het NKO over of mensen partijleiders kennen en hoe sympathiek ze hen vonden. Ook deze vraag stelde het NKO (voor een selectie van de partijleiders) op meerdere meetmomenten. Ten eerste zijn er grote verschillen in bekendheid. Voor Wilders, Timmermans, Yesilgöz, Jetten en Van der Plas geldt dat bijna alle kiezers aangaven hen te kennen (meer dan 90%). Bontenbal, Eerdmans en Ouwehand waren bij ongeveer 8 op de 10 kiezers bekend. Voor de overige partijleiders was de bekendheid lager, variërend van 6 op de 10 (Dassen, Bikker, Dijk) tot 5 op de 10 (Stoffer, Van Hijum, De Vos, Van Baarle).

Henri Bontenbal kreeg van kiezers consistent de hoogste sympathiescore.¹ Ook Mirjam Bikker en Rob Jetten werden gemiddeld genomen relatief sympathiek gevonden door kiezers. Hierbij moet worden opgemerkt dat middenpartijen (en daarmee hun leiders) vaak gemiddeld positiever worden beoordeeld, omdat veel

kiezers relatief dicht bij ze staan. Hierdoor krijgen zij ook relatief hoge sympathiescores van kiezers van andere partijen.

De partijleiders die gemiddeld laag scoren op sympathie zijn Yesilgöz, Van Baarle, Timmermans en Wilders. Voor Wilders en van Baarle is dat vooral omdat meer dan de helft van de kiezers een hele lage sympathiescore geeft aan hen (tussen 0 en 2). Zij scoren erg laag buiten de eigen achterban, maar zijn wel populair onder hun eigen kiezers. Opvallend is dat bijna 15% van de kiezers een hele hoge sympathiescore geeft (tussen 8 en 10) aan Wilders. Kiezers zijn dus erg verdeeld over hoe sympathiek ze Wilders vinden. Dit geldt in mindere mate ook voor Timmermans. 38 procent van de kiezers geeft een heel laag sympathiecijfer, en 12 procent geeft een heel hoog cijfer. Onder eigen achterban was Timmermans redelijk populair, maar in mindere mate dan de meeste andere partijleiders onder hun achterbannen. Bij Yesilgöz ligt het aandeel kiezers dat een heel laag sympathiecijfer geeft ongeveer gelijk (41 procent) met Timmermans, maar valt daarnaast op dat slechts een heel klein deel van de kiezers (6%) een heel hoog cijfer geeft. Yesilgöz kreeg tijdens de campagne de minst hoge sympathiescore onder de eigen achterban.

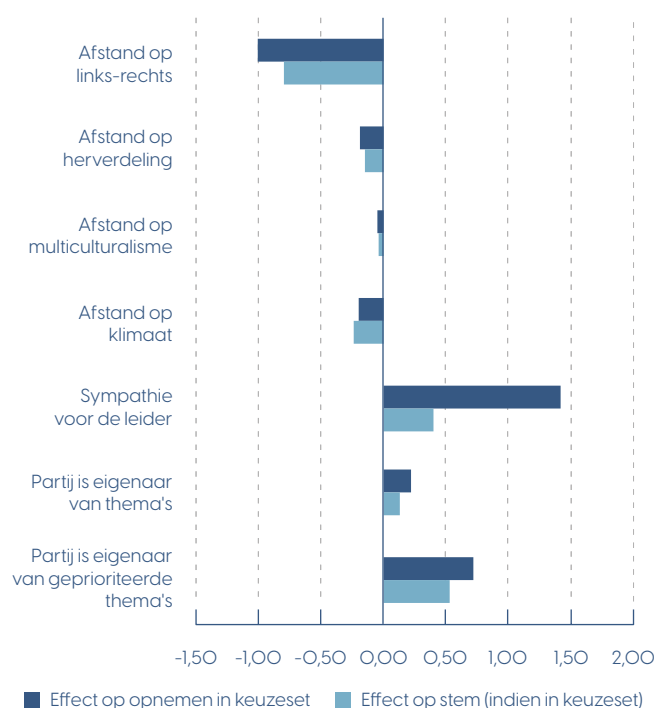
Voor de lijsttrekkers van de 8 grootste partijen in de peilingen (aan het begin van de campagne) hebben we gevolgd hoe de sympathiescores zich hebben ontwikkeld tussen het begin en het einde van de campagne. Daarbij zien we dat Bontenbal op alle drie de meetmomenten (begin, midden en einde van de campagne) gemiddelde genomen het meest sympathiek werd gevonden. Er is echter een opvallende positieve trend te zien in het sympathiecijfer voor Jetten, terwijl de gemiddelde score aan het einde van de campagne juist licht daalde voor Bontenbal. Hoewel deze patronen passen bij de ontwikkeling in steun voor hun partijen in de peilingen, valt niet te zeggen dat het daar ook de oorzaak van is. Kiezers laten andersom hun oordeel over de partijleider ook deels afhangen van hun oordeel over de partij.

2.5 Hoe belangrijk zijn al deze factoren?

In dit hoofdstuk bespreken we een aantal veelgenoemde verklaringen voor het stemgedrag. Tot slot brengen we deze verklaringen bij elkaar. We onderzoeken het relatieve belang van een aantal van deze bij het verklaren van stemgedrag in 2025. We doen dat door te kijken naar hun voorspellende waarde in een regressiemodel, waarbij we stapsgewijs twee uitkomsten voorspellen (zie Van der Meer & Damstra 2023): welke partijen in de keuzeset van een kiezer belanden, en welke partij binnen die keuzeset de uiteindelijke stem krijgt.² Zoals we zagen zijn kiezers redelijk trouw aan een blok maar wisselen ze daarbinnen van voorkeur, en dat betekent dat de eerste stap enigszins door andere factoren wordt voorspeld dan de tweede. Figuur 2.8 hieronder toont het belang van (1) ideologische afstand tot een partij, (2) eigenaarschap van thema's die kiezers belangrijk vinden, en (3) sympathie voor de partijleider. Dit zijn uiteraard niet de enige factoren die een rol spelen (zie ook de rest van het rapport), maar wel een drietal belangrijke.

Figuur 2.8 toont dat ideologische afstand voor kiezers belangrijk is bij het bepalen van zowel hun keuzeset als de partij daarbinnen: wie een grote inhoudelijke afstand ervaart tot de partij, zal die partij minder snel overwegen en minder snel op die partij stemmen. Opmerkelijk genoeg gaat het hierbij vooral over links en

rechts: gegeven links-recht spelen losse beleidsterreinen een minder grote rol. Dat een partij eigenaar is van een thema, vergroot zowel de kans om in een keuzeset terecht te komen, maar ook de kans om op die partij te stemmen. Zoals je zou verwachten, speelt dit issue-eigenaarschap vooral een grote rol voor thema's die kiezers van belang achten. Deze bevinding onderstreept dat het voor partijen belangrijk is dat hún thema's dominant op de agenda staan in verkiezingstijd. Tot slot speelt ook sympathie de leider een belangrijke rol. Verrassend genoeg – en in weerspraak van de verwachtingen – is het vooral een goede voorspeller van opname in de keuzeset, en minder belangrijk voor de uiteindelijke keus. Mogelijk weerspiegelt dit de hoge mate van affectieve polarisatie die samenhangt met de politieke blokken. Hierboven beschreven we al dat politici als Frans Timmermans en Geert Wilders aanzienlijk meer gewaardeerd worden door hun eigen achterban, maar absoluut niet door kiezers uit andere blokken. Sympathie voor de leider is daarmee verknoopt geraakt met inhoudelijke polarisatie.

Figuur 2.8

Noot: logistische regressie met fixed effects

2.6 Conclusie

Dit hoofdstuk laat zien dat de verkiezingen van 2025 weliswaar gepaard gingen met grote verschuivingen tussen partijen (zoals hoofdstuk 1 al liet zien), maar niet met willekeurig kiesgedrag. Veel kiezers bleven wederom trouw aan hun bredere blok en overwogen vooral ideologisch verwante partijen. Als we door onze ooghalen heen kijken kan een groot deel van het gedrag van kiezers worden begrepen alsof Nederland vier partijen kent: centrumlinks, centrumrechts, radicaal rechts en D66. 70% tot 80% van de kiezers bleef trouw aan de eerste drie, en voor zover er al werd overgestapt was dit vaak naar D66 in plaats van naar een ander blok. D66 vervult daarmee opnieuw een brugfunctie tussen centrumlinks en delen van centrumrechts, terwijl de VVD in de keuzesets tegenwoordig juist (weer) vaker samen voorkomt met JA21, BBB en PVV.

Hoewel deze indeling dus voor stabiliteit zorgt van verkiezing naar verkiezing, vond daarbinnen (weer) een aanzienlijke herschikking plaats. De implosie van NSC is daarvan het duidelijkste voorbeeld: de partij, die overigens niet zo goed in het blokkenlandschap paste, verdween vrijwel geheel uit beeld, waarna voormalige NSC-kiezers vooral terechtkwamen bij CDA en D66, en in mindere mate bij VVD en JA21. Stabiliteit kan echter ook misleidend zijn. De VVD verloor per saldo maar beperkt, maar zag wel een deel van het electoraat verschuiven richting CDA en D66, terwijl er juist ook kiezers vanaf de PVV binnenkwamen. Achter een betrekkelijk stabiel zeteltal ging zo een veranderend, rechtser electoraat schuil. D66 wist juist vanuit meerdere richtingen kiezers aan te trekken, met name van GL-PvdA, maar ook van NSC en VVD.

De campagne deed er toe. Een deel van de grootste verschuivingen had zich al daarvoor voltrokken, zoals het wegvallen van NSC en het vroege herstel van het CDA. Maar ook tijdens de campagne bleven veel kiezers bewegen, vaak nog tot in de laatste dagen. D66 wist in die fase verder te groeien, onder meer ten koste van GL-PvdA, terwijl CDA en VVD relatief goed in staat waren om zwevende kiezers aan zich te binden.

Dit hoofdstuk liet zien dat kiezers bij al die beweging een aantal inhoudelijke onderwerpen voor ogen

hadden, hoewel ze het niet altijd eens waren over wat het belangrijkste was, of welke partij daar dan 'bij hoort'. Wonen en zorg kregen vanuit alle hoeken van het electoraat hoge prioriteit (gevolgd door onderwijs en veiligheid). Aan de andere kant was juist op deze belangrijkste thema's voor veel kiezers vaak onduidelijk welke partij daar in hun ogen het duidelijkst voor stond. Op wonen en zorg was er nauwelijks een uitgesproken eigenaar, waardoor geen partij als duidelijke 'winnaar' kan worden aangewezen van deze focus van de verkiezingen. Op andere thema's is het eigenaarschap duidelijk, zoals de PVV op immigratie, de VVD op veiligheid, economie en defensie, of CDA op normen en waarden. De fusiepartij GL-PvdA werd vooral geassocieerd met klimaat, een onderwerp dat voor veel kiezers minder prioriteit had, en niet duidelijk met de populaire thema's wonen of zorg.

Daarmee kunnen we niet zeggen dat de verschuivingen tijdens de campagne het gevolg waren van een duidelijke focus van die campagne. Zeker waar kiezers geen duidelijke inhoudelijke eigenaar waarnemen als ze hun keuze willen maken (binnen een blok), kunnen populaire leiders helpen om een partij een zetje te geven. Henri Bontenbal sprong er wat dat betreft duidelijk uit, terwijl ook Rob Jetten van de grotere partijen relatief positief werden beoordeeld, zeker later in de campagne. Dat betekent niet dat hun populariteit als leider de uitslag op zichzelf verklaart, maar wel dat in een context van veel twijfelende kiezers en overlappende keuzesets een leider een verschil kan maken.

Al met al bevestigen de verkiezingen van 2025 ontwikkelingen die al langer zichtbaar waren. De Nederlandse kiezer is minder trouw aan afzonderlijke partijen, maar zweeft niet doelloos rond. De grote verschuivingen speelden zich vooral af binnen herkenbare politieke blokken, waar partijen elkaar beconcurreren via standpunten, eigenaarschap van onderwerpen, en leiderschap. Daarmee laat deze verkiezing niet alleen zien hoe beweeglijk het partijstelsel is geworden, maar ook hoe gestructureerd het kiesgedrag daarbinnen nog steeds wel degelijk is.

Eindnoten en/of referenties

- 1: De gemiddelde sympathiescores zijn berekend onder kiezers die aangaven de betreffende partijleider te kennen, en het achterliggende aantal respondenten verschilt dus tussen de partijleiders.
- 2: We blijven in deze analyse weg bij respondenten die op een partij stemmen zonder die eerder in de keuzeset te hebben.

Kader 2.1 Eensgezindheid en verdeeldheid binnen politieke partijen

Rozemarijn van Dijk & Rick van Well

Voor het goed functioneren van verkiezingen is het belangrijk dat politieke partijen een duidelijke en herkenbare keuze aanbieden aan kiezers.¹ Interne verdeeldheid kan die herkenbaarheid ondermijnen en voor kiezers een signaal zijn van onduidelijkheid over standpunten, zwak leiderschap of organisatorische instabiliteit. Tegelijkertijd kan interne discussie ook wijzen op interne democratie en gezond debat.

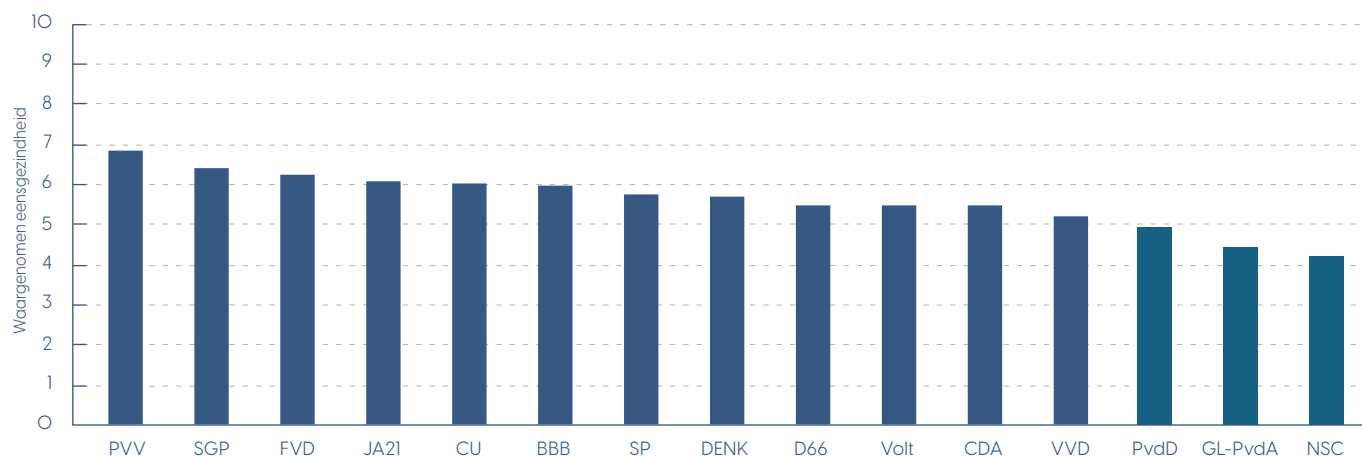
In aanloop naar (en na afloop van) de verkiezingen waren binnen meerdere partijen debatten en conflicten zichtbaar. Werken zulke conflicten door in het beeld dat kiezers van partijen hebben? In het Nationaal Kiezersonderzoek vroegen we respondenten om voor vijftien partijen aan te geven in hoeverre deze partijen intern verdeeld (O) of eensgezind zijn (IO).² De meeste partijen worden gemiddeld als eerder eensgezind gezien dan verdeeld, al zijn er duidelijke verschillen (zie Figuur K2.1). Het is niet verrassend dat partijen als GroenLinks-PvdA, NSC en de Partij voor de Dieren als intern verdeeld worden gezien. De op handen zijnde fusie van GroenLinks-PvdA en het interne debat over het Israël-Palestina-standpunt heeft veel media-aandacht gekregen.³ Bij NSC heeft het vertrek van Omtzigt een inhoudelijk vacuüm achtergelaten waardoor de partij inhoudelijk koersloos leek.⁴ En de Partij voor de Dieren wordt sinds haar oprichting gekenmerkt door terugkerende personele en inhoudelijke conflicten,⁵ die ook tijdens deze campagne zichtbaar waren.⁶

Daartegenover worden PVV, FVD en JA21 juist als relatief eensgezind beschouwd, ondanks enig intern gemor over de campagne van de PVV. Dit hangt waarschijnlijk samen met de sterk hiërarchische organisatie van deze partijen waardoor interne meningsverschillen minder zichtbaar zijn.⁷ Ook de SGP wordt gezien als relatief eensgezind, ondanks discussie over het vrouwenstandpunt.⁸ Dat het partijbestuur de bestaande koers wist te handhaven, heeft kiezers

mogelijk het beeld gegeven dat deze discussie geen fundamentele interne scheidslijn vormt.

Het moet worden opgemerkt dat kiezers verdeeldheid niet per definitie problematisch vinden. Gevraagd naar hun ideale mate van eensgezindheid binnen partijen, geven kiezers gemiddeld aan geen uitgesproken voorkeur te hebben voor verdeelde of eensgezinde partijen. Wel zijn er verschillen tussen subgroepen. Kiezers met veel politieke interesse en kiezers die de politiek intensief via de media volgen, staan toleranter tegenover interne verdeeldheid dan minder betrokken kiezers. Hetzelfde geldt voor partijleden, die interne verdeeldheid acceptabeler vinden dan niet-leden. Daarnaast is er een ideologisch patroon: kiezers die zichzelf als links beschouwen, staan positiever tegenover interne verdeeldheid, terwijl rechtse kiezers juist een sterkere voorkeur voor eensgezindheid hebben.

De voorkeuren voor eensgezindheid en verdeeldheid binnen politieke partijen is dus zelf verdeeld en volgt opvallend de ideologische scheidslijnen die ook in de waargenomen verdeeldheid zichtbaar zijn. Dit heeft implicaties voor hoe partijen interne pluraliteit kunnen inzetten: een zekere mate van zichtbare verdeeldheid kan een bredere groep kiezers aanspreken. Tegelijkertijd geldt een belangrijke grens: interne pluraliteit mag niet overgaan in zichtbaar conflict, want dat brengt electorale risico's met zich mee.⁹

Figuur K2.1 Gemiddelde eensgezindheid/verdeeldheid binnen politieke partijen volgens kiezers

Noot: 0 betekent 'volledig verdeeld' en 10 betekent 'volledig eensgezind'.

- 1: Dalton, R. J., Farrell, D. M., & McAllister, I. (2011). *Political parties and democratic linkage: How parties organize democracy*. Oxford University Press.
- 2: De vragen over verdeeldheid zijn gesteld in de eerste nameting (31 oktober tot en met 26 november). De interne ophef binnen de PVV en de splitsing binnen de BBB zijn dus niet meegenomen.
- 3: NOS. (2025, 23 juni). *Aantal prominente PvdA'ers zegt lidmaatschap op na onrust Israëlstandpunt*; NOS. (2025, 25 mei). *Kritische leden GroenLinks-PvdA: fusiepartij moet links geluid laten horen*.
- 4: Dilling, M., & de Jonge, L. (2026). Democratic dissatisfaction, the far right, and party brand activation – lessons from the breakthrough (and downfall) of the Dutch New Social Contract. *Political Research Exchange*, 8(1), 1-25. <https://doi.org/10.1080/2474736X.2026.2641720>
- 5: Zie voor een historisch overzicht: <https://www.rug.nl/research/dnpp/politieke-partijen/pvdd/geschiedenis/>
- 6: NOS. (4 augustus 2025). *Defensiediscussie in Partij voor de Dieren leidt tot afsplitsing*.
- 7: Jonge, L. de, & Voerman, G. (2025). Fortuyn versus Wilders versus Baudet: The evolution of populist radical right party organization in the Netherlands. *European Political Science Review*, 17(4), 674-690. <https://doi.org/10.1017/S1755773925000049>
- 8: NOS. (2025, 24 mei). *SGP-leden verwerpen voorstel om vrouwen meer ruimte te geven in politiek*.
- 9: Lin, N., & Lehrer, R. (2021). Everything to everyone and the conditioning effect of intraparty cohesion: A replication in a cross-national context. *Party Politics*, 27(5), 909-916. <https://doi.org/10.1177/1354068820918780>

3. Het feest der verkiezingen: Over de aanloop naar de stemkeuze

Joop van Holsteyn en Galen Irwin

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Teleurstelling over de partijkeuze in 2023 komt onder ongeveer de helft van de kiezers voor, spijt en boosheid aanzienlijk minder;
- De meeste kiesgerechtigden achten zichzelf min of meer politiek geïnteresseerd, vergelijkbaar met 2023;
- Zoals in eerdere jaren, was er tijdens de campagne ruime aandacht voor die campagne, televisiedebatten, peilingen en, in iets teruglopende mate, stemwijzers;
- Een grote minderheid van de kiezers (40 procent) beslist pas enkele dagen voor of op verkiezingsdag over de partijkeuze;
- Dat D66 de grootste partij werd, is mede het resultaat van de disproportionele aandeel stemmen onder late beslissers.

3.1 Inleiding

Niet iedereen houdt van feestjes en niet elk feest bevalt eenieder. Dat is niet anders voor het zogenoemde feest der democratie, zoals we de Tweede Kamerverkiezing zijn gaan noemen. Al heeft het even geduurd alvorens we die typering durfden gebruiken: "Verkiezingen werden in de eeuw na 1848 eigenlijk nooit als een feest van de democratie gevierd."¹ Het beeld van verkiezingen als feest der democratie is dan ook van recente datum: "Pas rond 1990 werd de uitdrukking gewoon als metafoor voor onze eigen parlementsverkiezingen."² En we storten ons massaal in het feestgedruis. Van de 13.589.128 genodigden voor 29 oktober 2025 daagden er 10.640.324 op, een opkomst van 78,3 procent, wat vergeleken met eerdere Kamerverkiezingen en in internationaal-vergelijkend perspectief heel behoorlijk genoemd mag worden.³

Het feest der democratie is niet per se een onverdeeld heuglijke gebeurtenis waar iedereen naar uitkijkt en waarmee allen achteraf tevreden zijn. Niet iedereen is blijvend gelukkig met de op die dag gemaakte partijkeuze; en die keuze is waar het om draait. Dat is geen nieuw verschijnsel. Ruim een halve eeuw geleden werd de Nederlandse taal verrijkt met de term 'spijststemmers'. "Elf Anti-Revolutionaire jongeren hebben in een open brief aan het centraal comité van de AR-partij het aangaan van een coalitie met de VVD gelaakt. Wij hebben op 15 februari Anti-Revolutionair gestemd en voelen ons nu 'spijststemmers', zo schrijven deze jongeren in hun brief", meldde de *Friese Koerier* op 16 maart 1967. Sindsdien duikt deze term herhaaldelijk op, om kiezers aan te duiden die bij nader inzien hun partijkeuze betreuren.⁴ Een verkiezingskater.

In onze bijdrage gaan we daarop in, op kiezers die spijt hebben van hun keuze, maar ook op hen die kampen met verwante emoties als teleurstelling of boosheid. Dergelijke emoties kunnen ertoe doen, ook in het politieke en electorale proces. Concreet: zien we enige electorale doorwerking van spijt, teleurstelling of boosheid naar aanleiding van de partijkeuze op 22 november 2023 in de aanloop naar het feest van 29 oktober 2025? En meer in het algemeen, hoe zat het met de voorpret, inclusief twijfels en het volgen van de campagne, in de aanloop naar de verkiezingen en de stemkeuze?

3.2 Emotionele reacties op eerdere keuze

Keuze genoeg. Op 29 oktober 2025 hadden kiesgerechtigden de keuze uit vele kandidaten op, afhankelijk van de betreffende kieskring, kandidatenlijsten van 19 (in Kieskring 20: Bonaire) tot maar liefst 26 (in kieskring 12: 's-Gravenhage) politieke partijen of groeperingen. Echter, het inkleuren van een enkel vakje – 'De kiezer gaat na ontvangst van het stembiljet naar een stembokje en stemt aldaar door een wit stipje, geplaatst vóór de kandidaat van zijn keuze, rood te maken', stelt artikel J26, lid 1 van de Kieswet⁶ – impliceert dat van die vele opties op de meest minimale wijze gebruik moet worden gemaakt. Dat kan tot spijt leiden, als het besef doordringt dat die ene keuze niet de beste keuze was en er betere alternatieven beschikbaar waren. Ook kan het zijn dat de keuze weliswaar ook bij nader inzien misschien de beste keuze is geweest, maar niet opleverde wat ervan verwacht werd en daardoor teleurstelling genereert.⁷ Een derde verwante emotie die een betreurde partijkeuze kan bewerkstelligen, is boosheid op de partij waarop de stem is uitgebracht. Het betreft hier drie (in de literatuur) onderscheiden emoties, waarbij teleurstelling en boosheid relatief nauw verwant zijn, maar afwijkend in hun gevolgen: teleurstelling zou tot vermijddgedrag kunnen leiden, boosheid tot antagonisme.⁸

Over het geheel genomen resulteerde de Tweede Kamerverkiezing van november 2023 vooral in teleurstelling, aanzienlijk minder in spijt of boosheid (zie Tabel 3.1). Ongeveer de helft van de kiezers was na verloop van tijd in mindere of meerdere mate teleurgesteld in de partij waarop men had gestemd, 15 procent zelfs erg teleurgesteld. Minder dan 15 procent van alle kiezers gaf in de aanloop van de verkiezingen van oktober 2025 en terugkijkend op hun keuze aan erg of een beetje boos te zijn op de stemkeuze van 2023. En ongeveer een op de vijf kiezers liet weten veel of een beetje spijt te hebben van die in november 2023 gemaakte keuze. Deze vraag werd overigens ook al enige weken na de verkiezingen van 2023 gesteld. Toen was 10 procent teleurgesteld. De teleurstelling is dus waarschijnlijk het gevolg van de keuzes en ontwikkelingen tijdens de regeerperiode.⁹

Tabel 3.1 Spijt, teleurstelling en boosheid in 2025 na de Kamerverkiezing november 2023.

	spijt	teleurgesteld	boos
- veel/erg	6	15	4
- een beetje	15	35	9
- geen/niet	78	51	88
totaal	99%	101%	101%
N=	4260	4212	4251

Vraag: 'In hoeverre [heeft u spijt van uw partijkeuze]/[bent u teleurgesteld in de partij waarop u hebt gestemd]/[bent u boos op de partij waarop u hebt gestemd] bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2023?'

Het katterige gevoel was niet onder alle kiezersgroepen even groot. Zo was met name de teleurstelling bijzonder groot onder NSC-kiezers van 2023: van hen gaf 68 procent aan erg teleurgesteld en 26 procent een beetje teleurgesteld te zijn in de partij; slechts 6 procent kende in 2025 geen teleurstelling over de keuze van 2023 (naar partij uitgesplitste gegevens niet gepresenteerd). De electorale leegloop van de NSC kan moeilijk los worden gezien van deze enorme teleurstelling onder kiezers die de partij in 2023 vanuit het niets met 20 zetels in de Tweede Kamer brachten; dit zou passen bij het idee dat teleurstelling leidt tot vermijddgedrag of 'avoidant tendencies'.¹⁰ Bij alle andere partijen was onder hun kiezersaanhang de teleurstelling aanzienlijk geringer, al kende bijna een kwart van de VVD'ers van 2023 erge teleurstelling, wat eveneens het geval was bij 10 procent van de kiezers van PVV en SP – stuk voor stuk partijen die in 2025 een minder goed resultaat boekten dan in 2023.

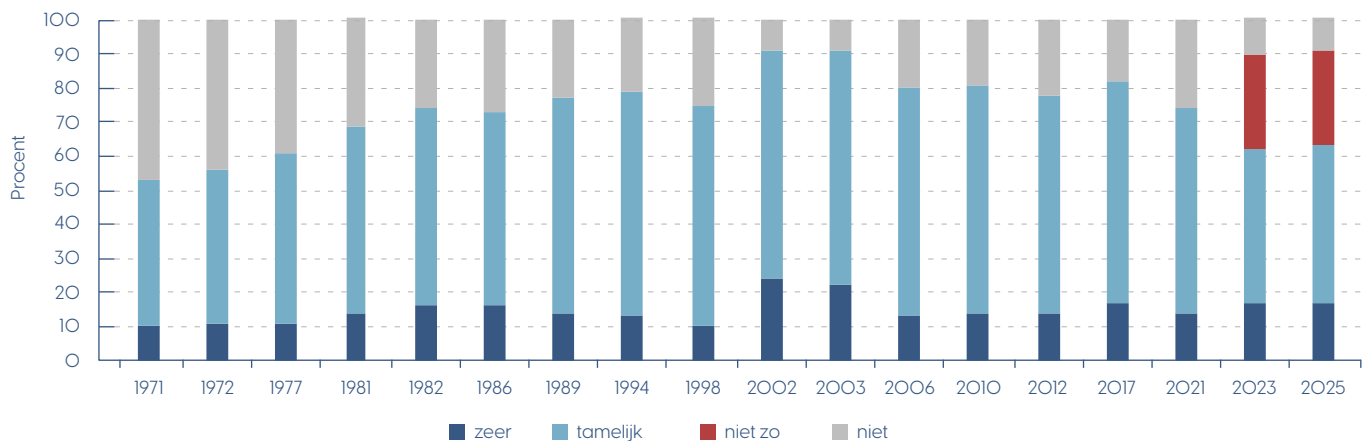
Ook als het gaat om spijt van de partijkeuze van 2023, steekt de aanhang van de NSC er bovenuit. Van de NSC'ers heeft 35 procent erg en 37 procent een beetje spijt van hun keuze; de kleinste subgroep van 28 procent heeft geen spijt. Bij geen enkele andere partij-aanhang komt de subgroep met erge spijt boven de tien procent. Wel heeft 30 procent van de VVD'ers een beetje spijt,¹¹ evenals 18 procent van de kiezers van BBB en 17 procent van de SP-kiezers. Aan het andere uiterste van dit emotionele spectrum geeft geen enkele SGP-kiezer van 2023 aan spijt te hebben van de gemaakte partijkeuze.

Boosheid op de gekozen partij komt zoals gezegd minder voor dan spijt en vooral teleurstelling, maar ook in dit opzicht is de NSC-aanhang het meest uitgesproken, met 15 procent kiezers van 2023 die erg boos zijn en 18 procent een beetje boos. Andere partijen

met een relatief boze achterban zijn VVD (5 procent erg boos, 16 procent een beetje boos) en PVV (3 procent erg boos, 14 procent een beetje boos). De SGP kent geen boze kiezer.

3.3 Belangstelling voor politiek en campagne¹²

Zo ging het electoraat met gemengde gevoelens richting 29 oktober 2025, al was de datum van die 'feestdag' eind 2023 uiteraard nog onbekend. De moeizame totstandkoming van het bijzondere kabinet-Schoof en de vele verwikkelingen die dit kabinet beleefde, hebben daarbij geen merkbare invloed gehad op de mate van (subjectieve) politieke belangstelling onder Nederlandse kiesgerechtigden. Het antwoordpatroon op de vraag 'Hoe geïnteresseerd bent u in de politiek?' is in 2025 nagenoeg identiek aan dat van 2023: 17 procent geeft aan zeer politiek geïnteresseerd te zijn, 46 procent tamelijk, 28 procent niet zo en 10 procent geeft aan helemaal niet geïnteresseerd te zijn in de politiek (zie Figuur 3.1). Of deze mate van interesse voldoende is voor het functioneren van een vitale representatieve democratie, laat zich moeilijk beantwoorden, maar er is tussen 2023 en 2025 in ieder geval geen afname in belangstelling zichtbaar, terwijl de vergelijking met een langer verleden (met overigens in 2023 en 2025 als extra antwoordalternatief 'niet zo' geïnteresseerd) evenmin een evidente neergang laat zien. Overigens is de mate van subjectieve politieke interesse in 2025 nauwelijks gerelateerd aan de mate van teleurstelling, boosheid of spijt die kiesgerechtigden van 2025 naar aanleiding van hun keuze van 2023 hebben 'opgedaan'.

Figuur 3.1 Politieke belangstelling (subjectief), 1971-2025.

Wat in algemene termen voor de subjectieve politieke belangstelling geldt, geldt eveneens voor de interesse in de verkiezingscampagne van 2025 en onderdelen ervan: het beeld van 2023 herhaalt zich op sterk vergelijkbare wijze (zie Tabel 3.2). Zo heeft zoals bij voorgaande Kamerverkiezingen in 2025 ongeveer

15 procent de campagne in het geheel niet gevolgd, heeft ruim de helft dat wel maar niet intensief gedaan, en heeft ruim 30 procent die campagne intensief of zeer intensief gevolgd. Dat het een 'diffuse campagne' vanwege het 'gebrek aan een dominant thema' geweest zou zijn, heeft de Nederlandse kiezers niet echt gehinderd in het volgen ervan.¹³

Tabel 3.2 Interesse in campagne en kennisname campagne-activiteiten, 2010-2025

	2010	2012	2017	2021	2023	2025
a) In welke mate hebt u de verkiezingscampagne gevolgd?						
- in het geheel niet	9	14	10	14	14	16
- niet zo intensief	55	48	49	51	49	52
- intensief	32	31	34	29	30	26
- zeer intensief	4	7	8	6	7	6
Totaal	100%	100%	101%	100%	100%	100%
N=	2152	1676	3119	3638	4665	2904
b) Zien uitslagen van opiniepeilingen voor Kamerverkiezingen						
- vrijwel nooit	27	14	16	19	13	15
- weleens	36	24	33	35	29	28
- meermalen	26	37	39	35	39	37
- zeer vaak	10	24	12	11	18	20
Totaal	99%	99%	100%	100%	99%	100%
N=	2462	1428	1692	3450	4427	2813
c) Zien televisiedebatten tussen lijsttrekkers grote partijen						
- debatten niet gezien	18	25	24	31	30	32
- fragmenten debat(ten) gezien	51	48	45	44	41	43
- debat(ten) helemaal gezien	31	27	30	26	29	25
Totaal	100%	100%	99%	101%	100%	100%
N=	2247	1677	3122	3604	4668	2829
d) kennen en (serieus) invullen stemwijzer(s) voorafgaande aan verkiezingen						
- onbekend met stemwijzer(s)	34	37	33	35	38	45
- bekend met stemwijzer(s) & niet (serieus) ingevuld	24	26	18	15		
- bekend met stemwijzer(s) & (serieus) ingevuld	42	37	49	50	62	55
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=	2151	1677	3065	3646	4539	2479

Opiniepeilingen begeleiden al langer het feest van de democratie – als enigszins ongenode gast. Sommigen lijken deze buiten de deur te willen houden. Geert Wilders (PVV) zou eind 2025 iets zien in een verbod op peilingen kort voor de verkiezingen, Dilan Yeşilgöz (VVD) wil erover nadenken, Henri Bontenbal (CDA) zou met de hoeveelheid peilingen een beetje klaar zijn, en Jimmy Dijk (SP) acht het aantal peilingen ‘over de top’.¹⁴ Volgens een peiling eind oktober 2025 van het Hart van Nederland-panel zou bijna de helft (45 procent) van de Nederlanders voor een verbod op peilingen in de directe aanloop naar verkiezingen zijn.¹⁵ Een dergelijke terughoudendheid is echter niet ingegeven door een plotse toename van de mate waarmee kiesgerechtigden met peilingen geconfronteerd worden. Zoals in 2023 heeft in de aanloop naar 29 oktober 2025 20 procent zeer vaak en 37 procent meermalen kennisgenomen van uitslagen van peilingen; in 2025 geeft ongeveer 15 procent aan dergelijke uitslagen vrijwel nooit te hebben gezien, en 28 procent weleens. Ook die gegevens wijken niet wezenlijk af van het patroon dat zich het afgelopen decennium vestigde.

Anders dan peilingen lijken verkiezingsdebatten onomstreden. Ook in 2025 werden meerdere debatten georganiseerd, waarvan de televisiedebatten van het grootste belang zijn.¹⁶ Opmerkelijk was dit keer niet de gebruikelijke ophef over wie waaraan wel en wie niet, en om welke reden, mee mag doen, maar dat Wilders om ‘veiligheidsredenen’ afzag van enkele vroege debatten,¹⁷ wat Rob Jetten (D66) twee weken voor de verkiezingen de kans gaf zich als Wilders’ plaatsvervanger in de kijker te spelen en zich in het RTL Nieuwsdebat te presenteren als ‘dé verrassing van het debat’.¹⁸ Debatten hadden in 2025 een aanzienlijk bereik: 32 procent van de ondervraagden geeft weliswaar aan de televisiedebatten tussen lijsttrekkers van de grote partijen niet gezien te hebben, maar 43 procent heeft fragmenten gezien en 25 procent zag die debatten helemaal.

Een laatste vaste gast bij het verkiezingsfeest vormen stem- of kieswijzers. Die lijken iets aan populariteit te hebben ingeboet. Volgens NKO-gegevens was in 2025 55 procent bekend met de stemwijzer(s) en had men deze ingevuld, een lichte afname vergeleken met 2023

(62 procent). Dit is conform gebruiksgegevens voor de door ProDemos ontwikkelde StemWijzer, die in 2025 ruim 8 miljoen keer zou zijn ingevuld, vergeleken met 9.1 miljoen keer in 2023.¹⁹

3.4 De feestdag van de verkiezingen: 29 oktober 2025

Met gemengde gevoelens, min of meer politiek geïnteresseerd en vanuit diverse bronnen gevoed met informatie, nadert 29 oktober: de verkiezingsdag. Feest! Zoals we zagen, maken ongeveer vier op elke vijf kiesgerechtigden de keuze om van het stemrecht gebruik te maken.²⁰ Als althans de kater van 2023 niet te veel hindert: meer spijt over, meer teleurstelling in en grotere boosheid op de partij waarop men in 2023 heeft gestemd, hangt namelijk niet heel sterk maar merkbaar samen met een verminderde behoefte om in 2025 wederom de gang naar het stemlokaal te maken (zie Tabel 3.3).

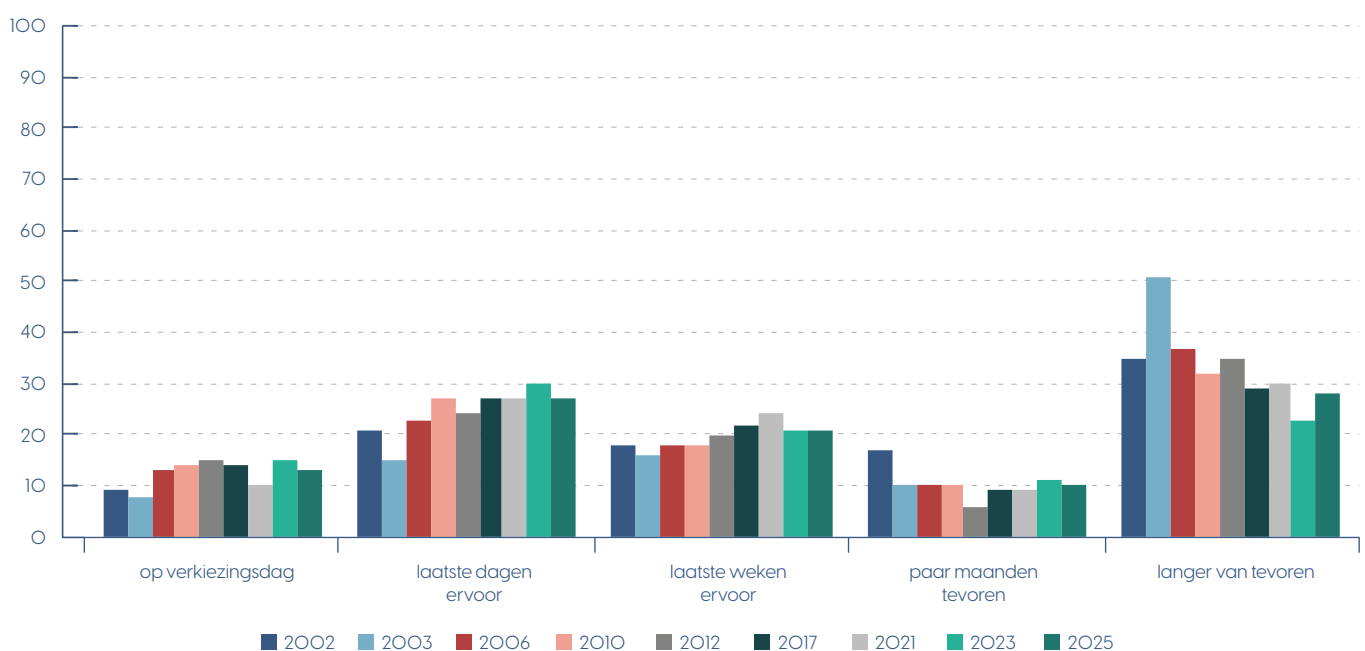
Met name grote boosheid dempt opkomst: van de erg boze kiezers van 2023 geeft bijna de helft aan in oktober 2025 niet te hebben gestemd.²¹ Deze bevinding past bij theoretisch gestuurde verwachtingen: “(...) ²² regret is associated with searching for a second chance to correct the mistake”. Meer spijt lijkt kiesgerechtigden echter niet extra te prikkelen om hun ‘fout’ bij volgende verkiezingen recht te zetten, teleurstelling lijkt wel met enige electorale berusting samen te gaan: “disappointment is associated with feeling powerless and avoidant tendencies (...). Anger, however, is related to antagonistic behavioral tendencies (...)”. Bij deze laatste interpretatie moet dan wel het niet meer als kiezer feitelijk meedoen aan het verkiezingsproces als antagonistische reactie worden gezien.

Tabel 3.3 Spijt, teleurstelling en boosheid en wel of niet stemmen, 2025

	Niet gestemd	Wel gestemd	Totaal
Mate van spijt			
- veel	28	72	100%/N=162
- een beetje	19	81	100%/N=294
- geen	13	88	101%/N=1485
Mate van teleurstelling			
- erg	23	77	100%/N=312
- een beetje	14	86	100%/N=665
- niet	12	89	101%/N=931
Mate van boosheid			
- erg	46	54	100%/N=74
- een beetje	10	90	100%/N=194
- niet	14	86	100%/N=1662

2025, 27 procent de laatste dagen ervoor, 22 procent in de laatste weken voor de verkiezingen, en in totaal ongeveer 37 procent deed dat een paar maanden of langer tevoren (zie Figuur 3.2). Er is overigens enig maar geen sterk verband tussen spijt en boosheid en een sterker verband tussen teleurstelling en het moment van kiezen: naarmate men meer boos is, meer spijt heeft en vooral meer teleurgesteld is, wordt de keuze later bepaald.

Op weg naar 29 oktober werd in de media herhaaldelijk opgewonden gemeld dat veel kiezers hun keuze nog niet hadden bepaald. Dat is echter geen nieuws. "De Nederlandse kiezer is sinds het einde van de verzuiling gaan doen wat hij hoort te doen in een volwassen democratie: de kiezer is gaan kiezen."²³ En het maken van die keuze kan worden aangehouden tot kort voor of zelfs op de dag van de verkiezingen. Heel veel mensen hakken in de loop der tijd op een later moment de electorale knoop door: ongeveer 13 procent deed dat volgens eigen zeggen op 29 oktober

Figuur 3.2 Moment van maken partijkeuze bij Tweede Kamerverkiezingen, 2002-2025.

Precies het feit dat zo veel kiezers op een zo laat moment hun keuze bepalen, en de mogelijkheid dat late beslissers op andere partijen stemmen dan vroegere beslissers, maakt dat de verkiezingsuitslag verrassend kan zijn in het licht van op opiniepeilingen gebaseerde verwachtingen.²⁴ In 2023, bijvoorbeeld, was het de PVV die, mede door de relatief grote inbreng van late beslissers, een verrassende electorale score wist te behalen.²⁵ Twee jaar later was het niet anders: ‘Helft kiezers twijfels, spanning tot het laatst’, kopte NRC op 27 oktober 2025 op de voorpagina. En op de avond van 29 oktober 2025 kwam de verrassing van D66, die met nipt verschil de PVV wist te verslaan in de strijd om de grootste partij. Late beslissers

hebben hierbij een rol gespeeld. Als we kijken naar het voorgenomen stemgedrag (intentie) enkele weken voor de verkiezingen en na de verkiezingen gerapporteerd stemgedrag, zien we dat D66 het uitstekend deed onder latere beslissers (zie Tabel 3.4).²⁶ Van de kiezers die op de verkiezingsdag hun keuze bepaalden, had in eerste instantie slechts 5 procent het voornemen D66 te stemmen, maar uiteindelijk bleek het te gaan om 20 procent onder deze extreem late beslissers. Ook bij kiezers die in de laatste dagen pas kozen, deed D66 het prima: onder hen had 6 procent de intentie D66 te stemmen, maar gaf na de verkiezingen 26 procent aan die keuze te hebben gemaakt. Zo gaat dat in de 21e eeuw: wie het electoraal relatief goed doet onder de omvangrijke groep late beslissers, die wordt de verrassing van de verkiezing voor de Tweede Kamer.

Tabel 3.4 Moment van kiezen en (gerapporteerde) partijkeuze, 2025

	moment van kiezen/beslissen									
	verkiezingsdag		dagen ervoor		weken ervoor		maanden tevoren		langer tevoren	
	intentie	keuze	intentie	keuze	ervoor	keuze	intentie	keuze	intentie	keuze
- PVV	11	10	10	7	8	8	16	17	31	34
- GL-PvdA	8	10	11	13	14	15	19	17	13	13
- VVD	3	14	7	17	7	9	5	5	8	9
- NSC	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0
- D66	5	20	6	26	19	25	13	13	5	5
- BBB	2	3	2	2	2	2	2	2	2	0
- CDA	12	10	14	11	17	14	14	13	6	5
- SP	3	2	2	2	2	2	1	1	4	3
- DENK	4	7	2	2	2	2	5	8	6	7
- PvdD	5	1	5	2	3	3	2	4	3	3
- FvD	1	5	1	3	3	4	8	10	5	5
- SGP	2	1	0	0	1	1	1	1	5	5
- CU	2	2	2	1	3	2	1	1	3	3
- Volt	1	1	2	1	2	1	1	1	2	2
- JA21	11	8	9	7	8	7	5	4	4	2
- anders	2	3	1	2	2	2	3	3	1	1
- wn/wnz	30	nvt	26	nvt	7	nvt	6	nvt	5	nvt
Totaal	102%	98%	100%	100%	100%	97%	102%	100%	103%	97%
N=	251	263	507	524	407	415	178	186	520	548

Opmerking: Bij ‘intentie’ gaat het de voorgenomen partijkeuze, waarnaar in de zogeheten voormeting van het NKO is gevraagd, voorafgaande aan de Kamerverkiezingen; bij ‘keuze’ gaat het om de na de verkiezingen gerapporteerde partijkeuze.

Ook het resultaat van andere partijen laat zich beter begrijpen in het licht van het moment van het maken van de keuze. Zo is de gedeeltelijke wederopstanding van de VVD, die volgens de peilingen op een dramatisch resultaat leek af te stevenen (vgl. NRC, 11 oktober 2025) mede te danken aan het feit dat onder late beslissers meer mensen aangaven deze partij gestemd te hebben dan dat zij oorspronkelijk van plan waren te doen. Dat is niet onlogisch: als een partij in de laatste dagen sterk groeit, dan zal deze partij relatief vaak voorkomen onder mensen die tijdens die dagen hun keuze hebben gemaakt. Zowel bij kiezers die op de verkiezingsdag als zij die enkele dagen daarvoor hun keuze maakten, scoorde de VVD ongeveer tien procentpunten hoger als keuze en intentie worden vergeleken. Bij de kleinere partijen zien we een eindsprintje bij Forum voor Democratie (FvD) en JA21. Uiteraard is ook een omgekeerde beweging mogelijk: een tegenvallend resultaat vanwege late beslissers in de aanloop naar 29 oktober 2025. We zien dat in beperkte mate gebeuren bij de PVV, maar ook bij het CDA, dat tegen het einde van de campagne electoraal begon te haperen: waar in eerste instantie van de laatste beslissers 12 procent de intentie had CDA te stemmen, bleek het uiteindelijk te gaan om 10 procent, met voor de groep kiezers die enkele dagen ervoor beslisten een vergelijkbare lichte daling van 14 naar 11 procent. Geen laat falen, maar ook geen krachtig eindschot. Eveneens een teleurstellend resultaat in wording zien we bij de kiezersaanhang van de Partij voor de Dieren (PvdD).

En NSC? Deze in 2023 succesvolle partij was in oktober 2025 bij verreweg de meeste kiezers al uit beeld verdwenen. In de Peilingwijzer zet de sterke daling van haar aanhang zich kort na de verkiezingen van november 2023 in en scoort de partij vanaf de zomer van 2025 ergens tussen de 0 en 2 Kamerzetels.²⁷ Enkele weken voor de verkiezingen was ook volgens het NKO vrijwel niemand van plan NSC te stemmen; met 29 oktober in zicht trok de electorale aantrekkingskracht niet aan. Ergo: exit NSC.

3.5 Slotopmerking

‘[H]et feest is geweest/de zon stijgt in de stad/ ik sta voor het raam/en drink nog wat/mijn hart is vol/mijn hoofd zat’, zong Ramses Shaffy. Niet alle kiesgerechtigden zullen met dergelijke weemoedige gevoelens terugkijken op 29 oktober, de verkiezing voor de Tweede Kamer. De meesten waren min of meer geïnteresseerd en geïnformeerd in de aanloop ervan, ook al stelden velen hun keuze tot een laat moment uit, zoals tegenwoordig gebruikelijk is. Nederlandse kiezers gedragen en verhouden zich al jaren (soms zelfs decennia) op een vergelijkbare manier tijdens verkiezingstijd; er is geen verslapping van de aandacht of een (significant) steeds latere stemkeuze. Misschien wilden ze lang wachten om de allerbeste keuze te kunnen maken, om te voorkomen dat men spijt zou krijgen van het geven van die ene stem aan kandidaat X (van partij Y), om de kans op teleurstelling te beperken, om niet later boos te worden op de kandidaat of partij die de stem had ontvangen. Niemand houdt graag een kater over aan het feest der democratie. Maar het overkomt sommigen wel, met doorwerking naar hun volgende deelname en kiesgedrag. De kiezer is niet gek, zeggen wij collega Tom van der Meer na – maar die kiezer is evenmin gevoelloos!

Eindnoten en/of referenties

- 1: Ron de Jong & Jasper Loots, Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946, in: Carla C. van Baalen et al. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008. Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities*, 2008, 47-60, citaat op 57.
- 2: Ton den Boon, Sinds wanneer noemen we verkiezingen een ‘feest van de democratie’?, *Trouw*, 22 november 2023; zie <https://www.trouw.nl/cultuur-media/sinds-wanneer-noemen-we-verkiezingen-een-feest-van-de-democratie-bebala75/>
- 3: Vgl. <https://www.idea.int/data-tools/data/voter-turnout-database>

- 4: Bijvoorbeeld omdat vanuit een rationeel perspectief achteraf een suboptimale keuze blijkt te zijn gemaakt, die niet heeft geleid tot nutsmaximalisatie; zie Damien Bol, André Blais, & Jean François Laslier, A mixed-utility theory of vote choice regret, *Public Choice*, 176/3, 2018, 461-478.
- 5: In totaal deden weliswaar 27 partijen mee aan de verkiezingen, maar in geen enkele kieskring stonden al deze partijen op het stembiljet. Zie <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/O9/22/overzicht-van-kandidatenlijsten-per-kieskring-tk25>
- 6: Zie ook Niels van Driel & Ron de Jong, *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen*. Amsterdam: Boom, 2014, m.n. 200-202.
- 7: Zie voor het verschil tussen spijt en teleurstelling bijvoorbeeld Marcel Zeelenberg, Wilco W. van Dijk, Antony S.R. Manstead & Joop van der Pligt, On bad decisions and disconfirmed expectancies: The psychology of regret and disappointment, *Cognition and Emotion*, 14/4, 2000, 521-541.
- 8: Zie voor de aard van en het onderscheid tussen deze drie emoties in een electorale context o.a. Mehmet N. Tunç, Mark J. Brandt & Marcel Zeelenberg, Not every dissatisfaction is the same: The impact of electoral regret, disappointment, and anger on subsequent electoral behavior, *Emotion*, 23/2, 2023, 554-568.
- 9: Zie <https://www.ipsos.com/nl-nl/peiling-nasleep-verkiezingen-coalitievorming-vuurwerkverbod>.
- 10: Mehmet N. Tunç, Mark J. Brandt & Marcel Zeelenberg, op cit., 555.
- 11: Bijna 20 procent van de VVD-kiezers gaf overigens al half december 2023 aan enige spijt te hebben van de een kleine maand eerdere gemaakte partijkeuze; zie <https://www.ipsos.com/nl-nl/peiling-nasleep-verkiezingen-coalitievorming-vuurwerkverbod>.
- 12: Deze paragraaf bevat gegevens van en bouwt voort op onze bijdrage naar aanleiding van de Kamerverkiezing van 2023: Joop van Holsteyn & Galen Irwin, De dag die je wist dat zou komen: 22 november 2023, Kamerverkiezingen, in: Remko Voogd et al. (red.), *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie*. SKON, 2024, 31-38.
- 13: Victor Pak, Tweede Kamerverkiezingen 2025: Een moeizame race om de vermoeide kiezer, *EW*, 29 oktober 2025.
- 14: Zie hiervoor <https://www.rtl.nl/nieuws/politiek/artikel/5536108/peilingpauze-vlak-voor-verkiezingsdag-deze-lijsttrekkers-staan>
- 15: <https://www.hartvannederland.nl/het-beste-van-hart/panel/artikelen/politiek-peilingen-verbod-verkiezingen-kanne-roosmalen-ipsos-io>
- 16: Voor een overzicht van debatten, zie <https://www.ewmagazine.nl/politiek/achtergrond/2025/O8/alle-verkiezingsdebatten-tweede-kamerverkiezingen-2025-1497079/> Zie voor campagnes in Nederland en de rol van televisiedebatten daarin Annemarie Walter & Philip van Praag. Professionalization and Personalization in Dutch political campaigning, in Sarah de Lange et al. (eds.) *The Oxford Handbook of Dutch Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2024, 403-419.
- 17: Of mede om andere redenen, zoals wordt gesuggereerd in een schets van het moeizame interne reilen en zeilen van de PVV, inclusief de aanloop van de Kamerverkiezing van 2025 in de *Volkscrant* van 28 februari 2026.
- 18: <https://www.rtl.nl/nieuws/politiek/artikel/5533389/debat-bontenbal-jetten-verrassing-nieuwspanel> Het succes van D66 werd later deels hieraan toegeschreven: "Jetten dankt zijn winst mede aan de afwezigheid van Wilders. Doordat de PVV-leider nauwelijks campagne voerde en televisie-debatten afzegde, kon Jetten er alsnog tussen komen." (Trouw, 30 oktober 2025)
- 19: <https://prodemos.nl/nieuws/stemwijzer-ruim-8-miljoen-keer-ingevuld-voor-tweede-kamerverkiezing-2025/>
- 20: In survey-onderzoek als het NKO wordt opkomst vrijwel altijd overschat; hier werken we met zogeheten gewogen data, waarbij in het gebruikte databestand de proporties stemmers en niet-stemmers gelijk zijn (gemaakt) aan die van het electoraat.
- 21: Het absolute aantal ondervraagden in deze subgroep is overigens relatief gering.
- 22: Mehmet N. Tunç, Mark J. Brandt, & Marcel Zeelenberg, op cit. 555.
- 23: Tom van der Meer, *Niet de kiezer is gek*. Houten: Spectrum, 2017, 30.

- 24: Dit alles in een sowieso zeer beweeglijke electorale context: ruim de helft van de kiezers maakte in 2025 een andere keuze dan in 2023. Hierbij lijken emoties een rol te hebben gespeeld: van de kiezers met veel spijt, erge teleurstelling of erge boosheid maakt 90 procent of meer een andere keuze in 2025, terwijl van kiezers zonder spijt, teleurstelling of boosheid 'slechts' 40 tot 50 procent de keuze van 2023 niet herhaalt in 2025.
- 25: Zie Joop van Holsteyn, & Galen Irwin, De dag die je wist dat zou komen, op cit. 36-37.
- 26: Zie ook NRC, 1 november 2025, waarin op basis van de Ipsos I&O peiling van de verkiezingsdag een vergelijkbaar beeld wordt geschetst.
- 27: https://peilingwijzer.tomlouwerse.nl/grafiek_trends.html

4. Vertrouwen in en percepties van het stemproces

Annick Poos, Jorn Weessies en Carolien van Ham

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De Nederlandse kiezer heeft gemiddeld veel vertrouwen in het verkiezingsproces, maar het vertrouwen is afgenomen in vergelijking met 2023, en weer terug op het niveau van 2021.
- De meerderheid van de kiezers vindt dat het stemmen op de verkiezingsdag eerlijk en goed georganiseerd is verlopen. Tegelijk maken veel kiezers zich zorgen over misleidende of onjuiste informatie die partijen tijdens de campagne hebben verspreid, en over eerlijke en evenwichtige berichtgeving in de media.
- Verschillen tussen groepen die in 2023 nagenoeg waren verdwenen, zijn in 2025 weer groter geworden: theoretisch opgeleiden (in tegenstelling tot praktisch opgeleide kiezers) hebben meer vertrouwen in het verkiezingsproces.
- Vertrouwen in het verkiezingsproces is lager onder kiezers van Forum voor Democratie, PVV, en in mindere mate onder niet-stemmers en kiezers van SGP, BBB en DENK.
- Stemmen in het stembureau met potlood en papier wordt door de overgrote meerderheid van de respondenten als betrouwbare stemmethode gezien. Stemmen per post of met een stemcomputer wordt als veel minder betrouwbaar gezien.

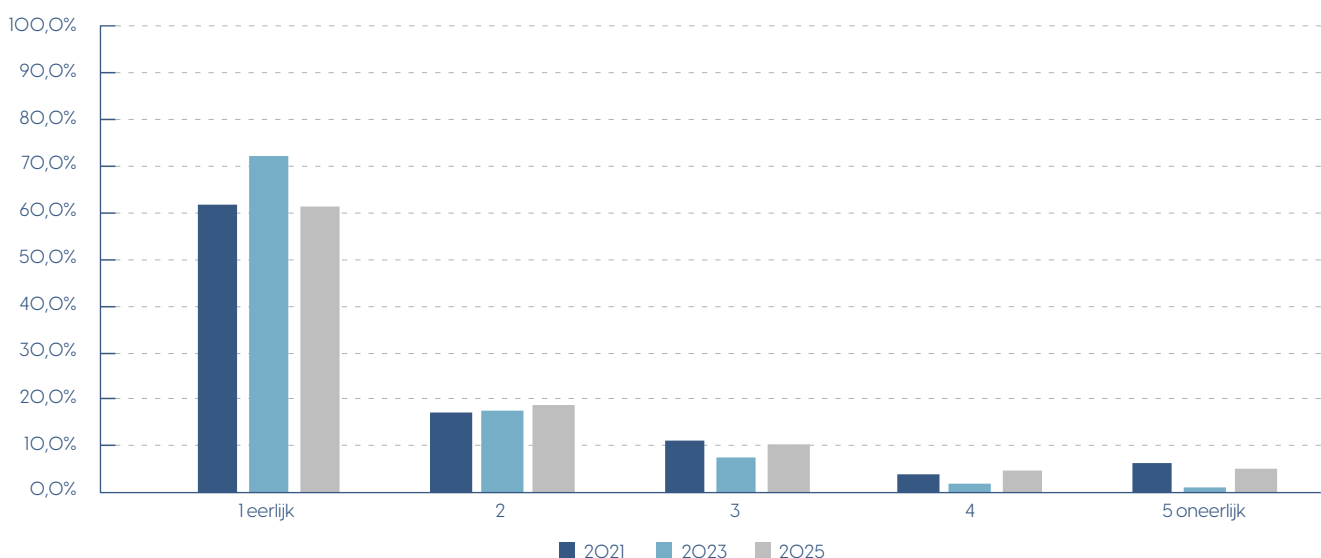
4.1 Vertrouwen vergeleken met vorige verkiezingen

Het vertrouwen in het verkiezingsproces is onder Nederlandse kiezers over het algemeen hoog. Dit is in lijn met beoordelingen van de integriteit van Nederlandse verkiezingen in internationaal perspectief. Nederlandse verkiezingen worden in internationaal vergelijkend onderzoek en verkiezingswaarnemingsmissies beoordeeld als integer en van zeer hoge kwaliteit (OVSE 2025; Garnett et al. 2025).¹² Ook de Commissie voor het onderzoek van de Geloofsbrieven van de Tweede Kamer en de Kiesraad concluderen dat de verkiezingen goed zijn verlopen en de uitslag betrouwbaar is.³

Desalniettemin was de integriteit van de Tweede Kamerverkiezingen in 2025 meer onderwerp van discussie dan in 2023. Zo werden tijdens de verkiezingscampagne via social media (soms gewelddadige) AI-gegenereerde verkiezingsposts en films gedeeld, en desinformatie verspreid (zoals dat voor een geldige stem op GL-PvdA twee vakjes moesten worden aangevinkt). Daarnaast bleken kiezers die via Google advies vroegen over hun stemkeuze verkeerd te worden voorgelicht over de inhoudelijke programma's van partijen.⁴ De verkiezingsdag zelf verliep over het algemeen goed. In de dagen na de verkiezingen, leidde het kleine verschil tussen de twee grootste partijen er toe dat pas vrijdagmiddag duidelijk was dat D66 de verkiezingen had gewonnen. Dit leidde

tot speculaties door politici op social media dat er met de stemmen gesjoemeld zou zijn. Na controle door de Kiesraad en de Commissie van de Geloofsbrieven van de Tweede Kamer concludeerden deze echter dat de verkiezingen zorgvuldig zijn uitgevoerd en de uitslag betrouwbaar is.⁵

Een ruime meerderheid van de Nederlanders heeft er vertrouwen in dat het verkiezingsproces eerlijk is verlopen (Figuur 4.1). Om het vertrouwen in het verkiezingsproces onder Nederlandse kiesgerechtigden te peilen, is respondenten gevraagd in welke mate zij vonden dat de verkiezingen eerlijk of oneerlijk zijn verlopen. Hierbij konden zij antwoorden op een 5-puntsschaal van 1 "eerlijk" naar 5 "oneerlijk". Zoals Figuur 4.1 laat zien, vond 80% van de Nederlandse kiesgerechtigden (de respectievelijk 61% en 19% die op deze vraag "1" en "2" antwoordden) dat de verkiezingen eerlijk verlopen zijn, ten opzichte van 10% (de respectievelijk 5% en 5% die op deze vraag "4" en "5" antwoordden) die de verkiezingen oneerlijk vonden.⁶ Zo'n 10% van de respondenten geeft aan de verkiezingen niet eerlijk, maar ook niet oneerlijk te vinden. Wanneer we deze resultaten vergelijken met de Tweede Kamer verkiezingen in 2021 en 2023, valt op dat de toename in vertrouwen die tussen 2021 en 2023 zichtbaar was, weer geheel is verdwenen. Waar tussen 2021 en 2023 het vertrouwen in verkiezingen steeg van 79% naar 90%, is tussen 2023 en 2025 weer een afname te zien van 90% naar 80%. Het vertrouwen in verkiezingen is daarmee nagenoeg terug op het niveau van 2021.

Figuur 4.1 Percentage dat vindt dat de Tweede Kamerverkiezingen 2025 eerlijk of oneerlijk zijn verlopen.

Aan de respondenten die vonden dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen, is gevraagd waarom zij denken dat dit het geval is. De meest genoemde redenen gaan enerzijds over de uitslag en de timing ervan, en anderzijds over de eerlijkheid van de campagne en de kwaliteit van informatie in media in de aanloop naar verkiezingen.

De meest genoemde reden waarom de verkiezingen niet eerlijk zouden zijn verlopen, betreft vragen over het vaststellen van de uitslag. Het gaat hier onder andere om respondenten die twijfels hebben bij de bekendmaking van de uitslag en de timing hiervan - zo zou de uitslag té snel bekend zijn geworden of juist erg lang op zich hebben laten wachten -, en om respondenten die vragen hebben over al dan niet bewust niet meegetelde en verdwenen stembiljetten of juist onterecht extra getelde stemmen ten gunste van een specifieke partij. Opvallend is dat het lijkt dat voor sommige respondenten de status en methode van de exitpoll niet duidelijk is en dat dit een negatief effect heeft op het vertrouwen in de uitslag van de verkiezingen. Zo zegt één respondent: *"Hoe kan men weten voordat alle stemmen zijn geteld dat D66 winnaar zou worden en PPV 2e? Heel raar en vreemd..."*.

De op één na meest voorkomende reden relateert aan de rol van de media en de campagne. Het gaat hierbij vaak om (percepties van) oneerlijk verdeelde media-aandacht, partijdigheid van de media en dat de media te veel invloed op de verkiezingen zouden hebben. Respondenten noemen hierbij met name dat lijsttrekkers van kleine partijen minder zichtbaar zijn, en dat media rechtse partijen of linkse partijen structureel meer aandacht zouden geven. Daarnaast noemen respondenten ook dat sommige partijen veel meer geld hebben uitgegeven aan reclames in de media dan anderen. Tegelijkertijd zouden bepaalde partijen een verkeerd beeld geven aan de kiezers en hierdoor kiezers bedriegen. Sommige respondenten zijn van mening dat de media en de campagne te veel gericht waren op personen, in plaats van op de inhoud.

Ten derde geeft een groot aantal respondenten als reden voor hun perceptie dat de verkiezingen oneerlijk waren dat de uitslag niet kan kloppen. Zo vinden respondenten het onwaarschijnlijk dat er zoveel

mensen op D66 hebben gestemd, terwijl in de vorige verkiezingen PVV de grootste partij is geworden. Daarnaast zou de uitslag niet overeenkomen met de signalen die de respondenten hebben gekregen over de partijkeuze van mensen in hun eigen omgeving. Respondenten vragen zich bovendien af hoe het kan dat de uitslag sterk afwijkt van eerdere peilingen of voorlopige uitslagen. Andere redenen die regelmatig door respondenten worden genoemd zijn het op voorhand uitsluiten van politieke partijen van deelname aan een coalitieregering, de invloed van de peilingen én de stem- en telmethoden. Tenslotte gaf een deel van de respondenten die vonden dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen, geen reden of 'weet niet' op bij de open vragen.

Aan de respondenten die vonden dat de verkiezingen wél eerlijk zijn verlopen, is ook gevraagd waarom zij dit vonden. Omdat veel respondenten vonden dat de verkiezingen eerlijk waren verlopen, zijn de open antwoorden op deze vraag gecodeerd door eerst handmatig een deel van de antwoorden te coderen, en vervolgens met een geautomatiseerde tekstanalyse de overige antwoorden te coderen.⁷ Vaak genoemde redenen om de verkiezingen te vertrouwen zijn dat mensen geen problemen hebben geconstateerd, dat het verkiezingsproces voldoende controles bevat, dat het proces goed georganiseerd is, en dat mensen vertrouwen hebben in de Nederlandse democratie en daarmee ook in het verkiezingsproces.

De meest genoemde reden om het verkiezingsproces te vertrouwen is dat respondenten aangeven dat zij geen reden hebben om te twijfelen aan de betrouwbaarheid, omdat zij geen bewijzen hebben gezien dat het proces niet eerlijk zou zijn verlopen, er geen problemen zijn gemeld, en zij niet hebben gehoord over bijzonderheden of noemenswaardige incidenten. De tweede reden die respondenten noemen is dat het verkiezingsproces transparant is en veel controles bevat, dat er onpartijdige controle is, dat er voldoende toezicht is, en dat de controles op het proces bij stemlokalen goed zijn. Een derde reden voor veel respondenten om het verkiezingsproces te vertrouwen is dat respondenten vinden dat het verkiezingsproces goed en zorgvuldig georganiseerd is, en dat er kundige mensen bij de stembureaus werken. Minder vaak

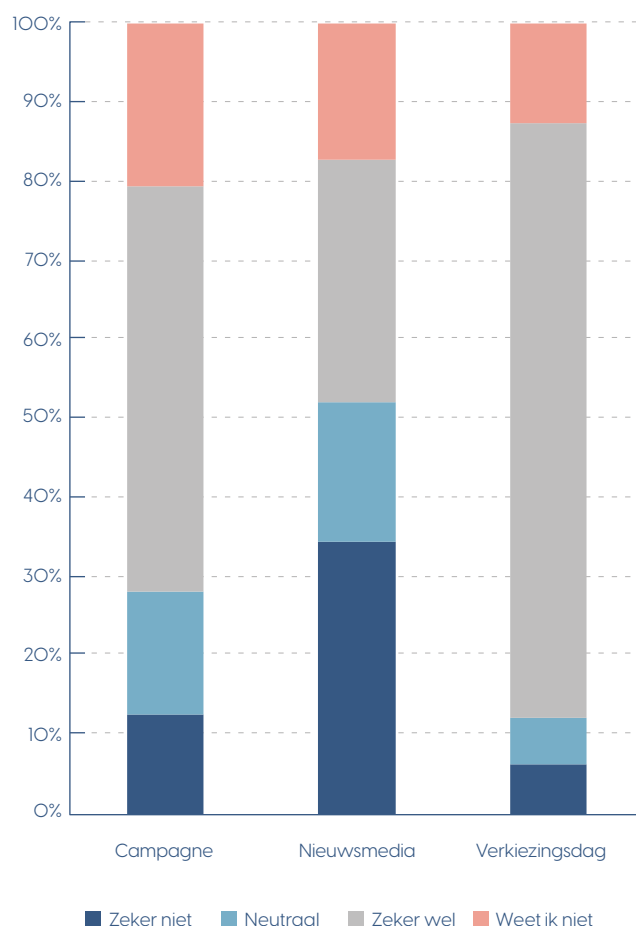
genoemde redenen zijn o.a. dat mensen zelf in een stembureau hebben gewerkt, dat iedereen in vrijheid hun stem heeft kunnen uitbrengen, dat partijen gelijke kansen hadden om kiezers te werven, en dat het telproces goed, openbaar en transparant is.

Het vertrouwen van respondenten in het verkiezingsproces is dus voor een groot deel gebaseerd op hun eigen ervaringen tijdens de verkiezingen, maar ook op signalen van media, politici en de Kiesraad over eventuele onregelmatigheden. Daarnaast is er ook een groep respondenten die geen eigen ervaringen of signalen over de betrouwbaarheid van de verkiezingen noemt, maar daarentegen aangeeft het proces te vertrouwen omdat zij het Nederlandse politieke systeem en de democratie vertrouwen, en er daarmee van uit gaan dat ook de verkiezingen betrouwbaar zijn.

4.2 Vertrouwen in verschillende onderdelen van het verkiezingsproces

Naast vragen over het vertrouwen in de verkiezingen als geheel, zijn in 2025 een aantal nieuwe vragen opgenomen in het NKO over percepties van kiezers van specifieke onderdelen van het verkiezingsproces, variërend van percepties van de verkiezingscampagne en media tot de verkiezingsdag zelf. Respondenten kregen een aantal stellingen voorgelegd. Respondenten werd gevraagd aan te geven in hoeverre zij denken dat: (1) partijen tijdens de campagne misleidende of onjuiste informatie hebben verspreid; (2) nieuwsmedia eerlijk en evenwichtig bericht hebben over de verschillende partijen; en (3) het stemmen op de verkiezingsdag eerlijk en goed georganiseerd is verlopen. De respondenten gaven antwoord op basis van een 7-puntsschaal, waarbij de score 1 staat voor zeker niet en score 7 voor zeker wel. Figuur 4.2 laat de resultaten zien.

Het onderdeel *campagne* wordt het minst positief beoordeeld. Op de stelling dat politieke partijen tijdens de campagne misleidende of onjuiste informatie hebben verspreid, geeft maar liefst 52% van de respondenten aan dat dit zeker wel is gebeurd. Slechts 12% van de respondenten geeft aan dat dit zeker niet is gebeurd, en ruim een derde van de respondenten

Figuur 4.2 Vertrouwen in verschillende onderdelen van het verkiezingsproces

beantwoordt deze stelling neutraal of weet het niet.

Ook het onderdeel *media* wordt door respondenten gemengd beoordeeld. Op de stelling dat nieuwsmedia eerlijk en evenwichtig bericht hebben over de verschillende partijen, geeft 31% van de respondenten aan dat dit zeker wel is gebeurd, terwijl 34% van de respondenten benadrukt dat dit zeker niet is gebeurd. Ook hier beantwoordt ruim een derde van de respondenten de stelling als neutraal of weet het niet. Respondenten zijn dus verdeeld in hun beoordeling van de media, wat in lijn is met wat in de open antwoorden naar voren kwam. Opvallend is hierbij dat zelfs onder de respondenten met vertrouwen in de eerlijkheid van de verkiezingen, klachten over de media regelmatig voorkomen in de open antwoorden.

De *verkiezingsdag* zelf wordt overwegend positief beoordeeld. Op de stelling dat het stemmen op de

verkiezingsdag eerlijk en goed georganiseerd is verlopen antwoordt 75% zeker wel, en slechts 6% zeker niet. Het aandeel respondenten dat neutraal of weet niet antwoordt ligt hier ook veel lager.

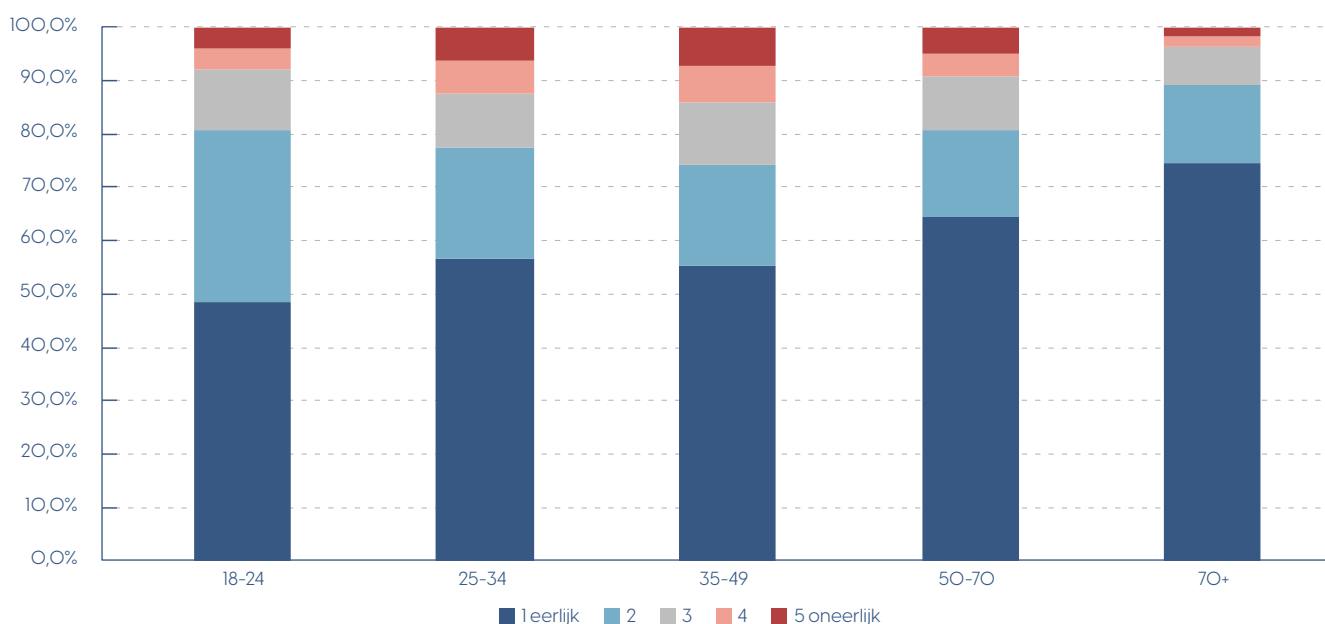
Hoewel het merendeel van de respondenten de verkiezingen dus vertrouwt en vindt dat de verkiezingsdag eerlijk en goed georganiseerd is, uit een aanzienlijk deel van de respondenten zorgen over de kwaliteit van de campagne en media.

4.3 Vertrouwen uitgesplitst naar groepen met verschillende achtergronden

In deze paragraaf kijken we naar verschillen tussen kiesgerechtigden als het gaat om hun vertrouwen in het verkiezingsproces. Uit onderzoek naar percepties van de betrouwbaarheid van de verkiezingen is bekend dat eigen ervaringen met verkiezingen, kennis over het verkiezingsproces, en partij-voorkeur invloed hebben op hoe mensen de betrouwbaarheid van verkiezingen beoordelen (van Ham et al. 2025).⁸ Daarnaast hebben mensen met minder politiek vertrouwen ook vaker minder vertrouwen in de betrouwbaarheid van

verkiezingen (Kerr et al. 2024).⁹ We kijken hier naar verschillen in vertrouwen tussen respondenten uit verschillende leeftijdsgroepen, met verschillende opleidingen en verschillen in partijkeuze.

Allereerst is gekeken naar verschillen tussen leeftijdsgroepen. Hoewel jongeren vaker minder vertrouwen hebben in het verkiezingsproces, blijkt uit Figuur 4.3 dat de verschillen tussen leeftijdsgroepen niet groot zijn. Mensen van 70 jaar en ouder geven relatief het meest aan de verkiezingen eerlijk te vinden (89%), gevolgd door mensen van 50-70 jaar (81%) en mensen van 18-24 jaar (81%). Mensen van 35 tot en met 49 jaar hebben het minst vertrouwen in de verkiezingen (74%), gevolgd door mensen van 25-34 jaar (77%). Ruim 14% van de mensen van 35 tot en met 49 jaar, en 12% van de mensen van 25-34 jaar geeft aan de verkiezingen als oneerlijk te beoordelen. Voor de overige leeftijdsgroepen liggen deze percentages aanzienlijk lager. Een vergelijking met de data uit 2023 laat zien dat hoewel het vertrouwen in het verkiezingsproces onder jongeren tussen 18 en 24 jaar relatief hoog is gebleven, het vertrouwen in verkiezingen onder kiezersgroepen van 25-34, 35-49 en 50-70 jaar in elke categorie met ongeveer 10%-punt is gedaald.

Figuur 4.3 Vertrouwen in verkiezingsproces naar leeftijd

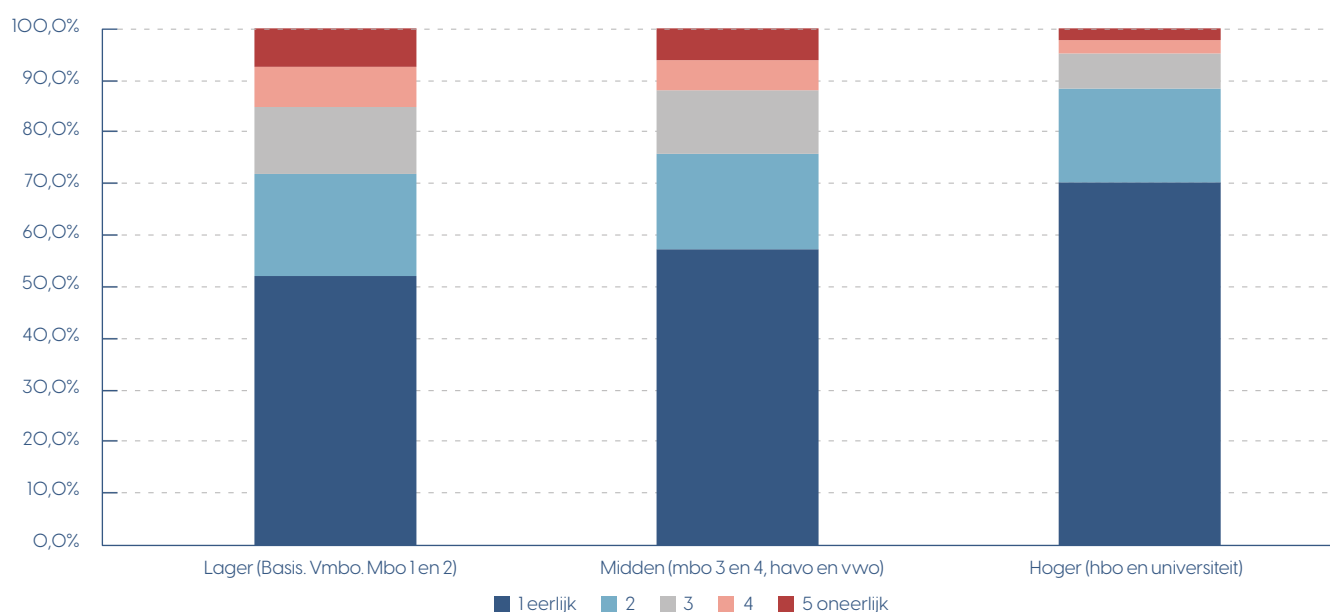
Kijkend naar de verschillen in vertrouwen naar opleiding, is te zien dat het vertrouwen toeneemt naarmate mensen een meer theoretische opleiding hebben. Zoals Figuur 4.4 laat zien ligt het percentage van vertrouwen voor stemgerechtigden met de meest praktische opleiding 17%-punt lager dan voor mensen met de meest theoretische opleiding. Waar 72% van de praktisch opgeleiden vertrouwen hebben in de verkiezingen, is dat 88% onder theoretisch opgeleiden. Daarnaast beoordeelt 15% van de mensen met een meest praktische opleiding de verkiezingen als oneerlijk tegenover 12% van de mensen met een "midden" opleidingsniveau en 5% van de mensen met een theoretische opleiding. In vergelijking met 2023 betekent dit dat de opleidingsverschillen in vertrouwen die in 2023 nagenoeg waren verdwenen, in 2025 weer terug zijn op het niveau van 2021: theoretisch opgeleide kiezers hebben aanzienlijk meer vertrouwen in de verkiezingen dan kiezers met een praktische en "midden" opleiding.

Als laatste staan we stil bij de verschillen in vertrouwen in het verkiezingsproces tussen kiezers van verschillende partijen en niet-stemmers, te zien in Figuur 4.5. Het vertrouwen in de verkiezingen is het hoogst bij mensen die hebben gestemd op VOLT (96%), CU (96%), GL-PvdA

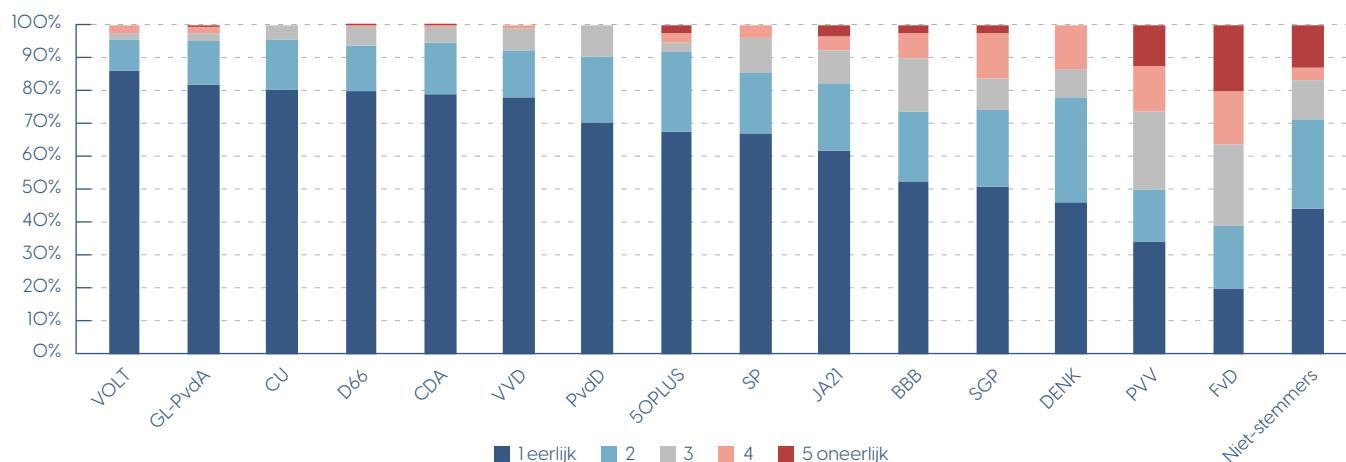
(95%), CDA (95%), D66 (94%), VVD (92%), 5OPLUS (92%) en PvdD (91%). Na bovengenoemde partijen gaven stemmers van SP (86%) en JA21 (82%) aan het meeste vertrouwen te hebben in de verkiezingen, gevolgd door kiezers van DENK (78%), de BBB (74%), en de SGP (74%).

Daarentegen is het vertrouwen het laagst bij kiezers van FvD (39%) en PVV (50%). Zo'n 36% en 26% van de kiezers van respectievelijk FvD en PVV beoordelen de verkiezingen als oneerlijk. Beide partijen kennen ook een grote groep stemmers die de verkiezingen als niet eerlijk, maar ook niet oneerlijk beoordelen, voor beide partijen ligt dit percentage rond de 24%. Onder kiezers van DENK, SGP, BBB, JA21, PvdD en de SP vinden we ook een relatief groter aandeel kiezers dat de verkiezingen als niet oneerlijk maar ook niet eerlijk beoordeelt (variërend van 8% tot 16%). Bij kiezers van DENK, SGP, BBB en JA21 vinden we eveneens een relatief groter aandeel van kiezers dat verkiezingen als oneerlijk beoordeelt (variërend van 8% tot 16%).

Tenslotte is te zien dat van de respondenten die niet hebben gestemd, 71% de verkiezingen als eerlijk beoordeelt, tegenover 17% die de verkiezingen als oneerlijk beoordeelt.

Figuur 4.4 Vertrouwen in verkiezingsproces naar opleidingsniveau

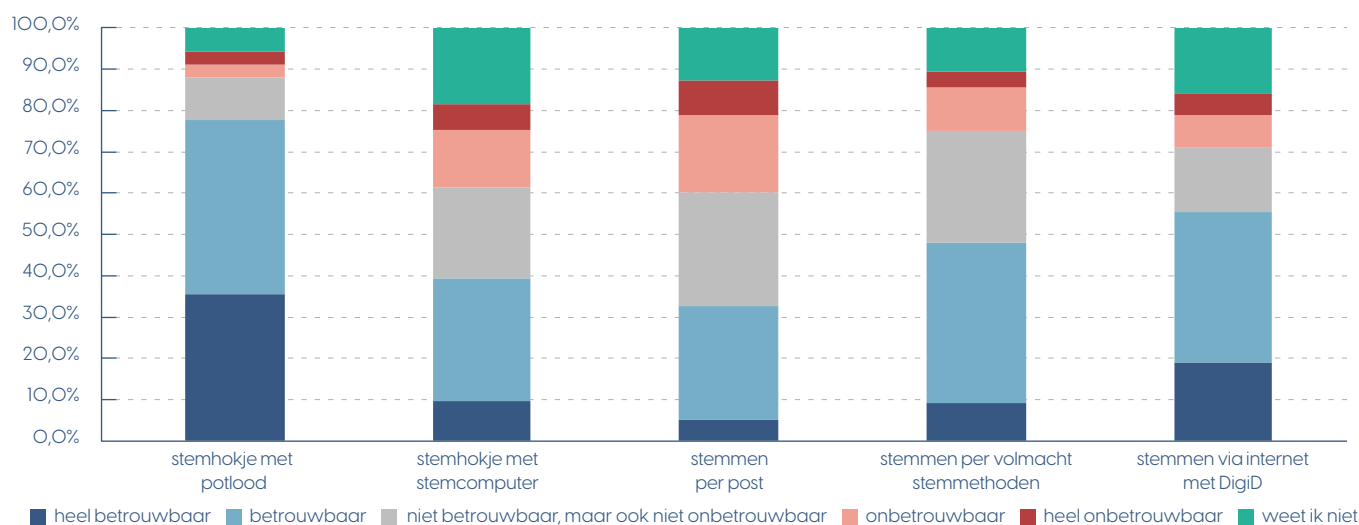
Figuur 4.5 Vertrouwen in verkiezingsproces naar stemkeuze en opkomst

In vergelijking met 2023 is het vertrouwen met name gedaald onder kiezers van de PVV, FvD, SGP, BBB, en JA21. Het vertrouwen van kiezers voor PVV, SGP en JA21 is daarmee terug op het niveau van 2021. Het vertrouwen van kiezers van FvD is weliswaar gedaald ten opzichte van 2023, maar gestegen ten opzichte van 2021. Het vertrouwen van kiezers van DENK heeft in de afgelopen jaren een sterk stijgende lijn laten zien, wat met name lijkt te zijn veroorzaakt door een kleiner percentage kiezers van DENK dat zegt de verkiezingen niet eerlijk maar ook niet oneerlijk te vinden.

4.4 Vertrouwen in verschillende stemmethoden

Tenslotte is kiezers ook gevraagd welke stemmethoden zij wel en niet betrouwbaar vinden. De resultaten worden

weergegeven in Figuur 4.6. Stemmen in een stembokje met potlood en papier wordt door respondenten nog steeds als meest betrouwbare methode gezien: 78% van de respondenten heeft vertrouwen in deze stemmethode. Vertrouwen in de andere bevestigde stemmethoden ligt aanzienlijk lager. Het stemmen per volmacht, een stemmethode die in Nederlandse verkiezingen door veel kiezers wordt gebruikt, wordt door slechts 48% van de respondenten als betrouwbaar gezien. Meer dan een derde van de respondenten geeft aan dat ze deze methode niet als betrouwbaar, maar ook niet als onbetrouwbaar zien, of niet weten of deze methode betrouwbaar is. De stemmethode die op het minste vertrouwen van respondenten kan rekenen is het stemmen per post, hierbij geeft slechts 33% van de respondenten aan deze methode betrouwbaar te vinden, terwijl 27% deze methode onbetrouwbaar vindt.

Figuur 4.6 Vertrouwen in verschillende stemmethoden

Stemmen in een stemhokje met een stemcomputer en stemmen via internet met DigiD, kunnen op relatief hoger vertrouwen rekenen van kiezers, maar ook hier is het vertrouwen niet hoog. Voor stemmen in een stemhokje met een stemcomputer geeft slechts 39% van de respondenten aan deze methode te vertrouwen, en 40% vindt de methode niet betrouwbaar maar ook niet onbetrouwbaar, of weet het niet. Stemmen via het internet met DigiD wordt vertrouwd door 55% van de respondenten.¹⁰ Ook hier geeft 30% van de kiezers aan niet zeker te zijn over de betrouwbaarheid van de methode.

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk keken we naar het vertrouwen van Nederlandse kiesgerechtigden in het verkiezingsproces van 2025. De belangrijkste conclusie is dat de overgrote meerderheid van Nederlandse kiezers (80%) de verkiezingen betrouwbaar vond. Het vertrouwen in verkiezingen is daarmee gedaald ten opzichte van de hoge piek in 2023 (90%), en weer terug op het niveau van 2021. De verschillen tussen opleidingsgroepen en tussen kiezers van verschillende politieke partijen die in 2023 nagenoeg waren verdwenen, zijn in 2025 weer groter geworden. Theoretisch opgeleide kiezers hebben meer vertrouwen in het verkiezingsproces, en vertrouwen in het verkiezingsproces is lager onder kiezers van FvD, PVV, en in mindere mate onder niet-stemmers en kiezers van SGP, BBB en DENK.

Nieuw in deze verkiezingen waren zorgen over de verspreiding van desinformatie via sociale media, en dat is terug te zien in de antwoorden van respondenten. Veel kiezers maken zich zorgen over misleidende of onjuiste informatie die partijen tijdens de campagne hebben verspreid, en ook de verkiezingswaarnemers van de OVSE signaleren online campagnevoering als een knelpunt. Opvallend is dat deze zorg niet alleen door kiezers wordt geuit die het verkiezingsproces niet vertrouwen, maar veel breder wordt gedeeld door kiezers. Daarnaast zijn kiezers verdeeld over de mate waarin de media eerlijke en evenwichtige berichtgeving waarborgen, waarbij een deel van de kiezers vindt dat media dat juist wel doen, en een ander deel van de kiezers juist niet.

Tenslotte zagen we onder kiezers die geen vertrouwen

hebben in het verkiezingsproces bekende redenen genoemd worden, waaronder zorgen over de kwaliteit van de media, en ook vragen over de verkiezingsuitslag en de timing ervan. Kiezers die wel vertrouwen hebben in de verkiezingen noemen als redenen dat zij geen problemen hebben waargenomen, dat het verkiezingsproces voldoende controles bevat, en dat het proces eerlijk, transparant en goed georganiseerd is.

Eindnoten en/of referenties

- 1: OVSE Garnett, H. A., James, T. S., & Caal-Lam, S. (2025). Electoral Integrity Global Report 2025. Ook in 2025 scoren Nederlandse verkiezingen in de top-10 wereldwijd op integriteit van de verkiezingen.
- 2: Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) (2025). The Netherlands, Early Parliamentary Elections, 29 October 2025: ODIHR Election Expert Team Final Report, <https://odihr.osce.org/odihr/662701>. Verkiezingswaarnemingsmissies van de OVSE zijn sinds 2006 regelmatig aanwezig bij Nederlandse verkiezingen. In waarnemingsmissies in afgelopen jaren beoordeelde de OVSE Nederlandse verkiezingen stevast als integer en eerlijk, maar plaatste wel kanttekeningen bij het stemmen per volmacht, en deed aanbevelingen om o.a. de regels rondom campagnefinanciering aan te scherpen en mogelijkheden voor geschilbeslechting te versterken. Voor de verkiezingen van 2025 besloot de OVSE een waarnemingsmissie te sturen, met aandacht voor de kwaliteit van de verkiezingscampagne en de effectieve bestrijding van desinformatie, met name op sociale media, en de implementatie van de nieuwe wetgeving rondom campagnefinanciering. De OVSE vraagt in haar eindrapport aandacht voor versterkte monitoring van online en digitale campagnevoering en voor versterkt toezicht op campagnefinanciering door de nieuw op te richten Autoriteit Politieke Partijen. De regering heeft een deel van de voorstellen overgenomen, m.n. versterken aanpak desinformatie, verder versterken toegankelijkheid van verkiezingen, en verhelderen van de procedure voor geschilbeslechting. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2026/01/09/kamerbrief-evaluatie-tweede-kamerverkiezing-29-oktober-2025>

- 3: <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2026/O3/O3/evaluatieadvies-tweede-kamerverkiezing-2025>; Verslag van Commissie voor het onderzoek van de Geloofsbrieven, 11 November 2025, https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/plenaire_vergaderingen/details/activiteit?id=2025AO6979.
- 4: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2587804-google-zet-gekleurde-ai-antwoorden-midden-in-campagnetijd-aan-uit-en-weer-aan>
- 5: Zie voetnoot 3.
- 6: Alle in dit hoofdstuk gerapporteerde percentages zijn gebaseerd op data gewogen naar demografische kenmerken en partijkeuze, en daarmee representatief voor de Nederlandse bevolking als geheel op deze kenmerken.
- 7: De methode die gebruikt is voor de geautomatiseerde annotatie, heet "a few shot classification". Van alle open antwoorden door mensen die vertrouwen hebben in de verkiezingen zijn 107 antwoorden (3%) handmatig gecodeerd. De resulterende codes zijn vervolgens door een andere onderzoeker gestandaardiseerd in 9 categorieën, die gebruikt zijn voor het schrijven van de prompts voor het gebruikte LLM (Large-Language Model) en de validatie van de annotatie door het model. Er is gebruik gemaakt van een open source model genaamd Qwen3.5 met 122B parameters (<https://huggingface.co/Qwen/Qwen3.5-122B-A10B>). Ten aanzien van prompt design, zijn de instructies opgenomen in Mochtak, M. (2025). Words that Rule: Harnessing LLMs through Prompts in Social Science. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5363798>, gevolgd. Voor de voorbeelden zijn antwoorden uit verschillende delen van de dataset geselecteerd, om onnodige over-fitting op het validatie-sample te voorkomen. Om de resultaten van het model te beoordelen, is gekeken naar intercoder reliability op basis van een vergelijking van de handmatig gecodeerde antwoorden en de annotatie van het model. Na vijf rondes waarin de prompt is bijgeschaafd om een evenwicht te vinden tussen specificiteit en algemeenheid, is de Krippendorff's alpha (KA) 0,897. Dit geeft aan dat het model vergelijkbaar presteert als de onderzoeker.
- 8: van Ham, C., Sipma, T., & Fiselier, T. (2025). Why Do Citizens Perceive Free and Fair Elections as Fraudulent? The Role of Elite and Media Information Cues. *Election Law Journal: Rules, Politics, and Policy*, 24(2), 108-129.
- 9: Nicholas Kerr, Bridgett A King, Michael Wahman, The Global Crisis of Trust in Elections, *Public Opinion Quarterly*, Volume 88, Issue SI, 2024, Pages 451-471.
- 10: De NKO data verzameling vond plaats voor bekend werd dat de leverancier van het platform van DigiD Solvinty mogelijk zou worden overgenomen door een Amerikaans bedrijf. We kunnen daarom niet onderzoeken in hoeverre dit nieuws het vertrouwen in het stemmen via internet met DigiD heeft beïnvloed.

5. Mediagebruik en stemkeuze

Rachid Azrout, Emma van der Goot en Mark Boukes

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De publieke omroep de belangrijkste informatiebron was voor kiezers tijdens de campagne;
- Hoewel jongeren zich vaker via sociale media informeren, beperkte hun nieuwsdieet zich niet alleen tot sociale media maar gebruiken zij ook vaak online nieuwssites;
- We zien duidelijke patronen in stemvoorkeur en de (type) media die mensen consumeerden;
- Kiezers die veel gebruik maakte van media namen aan het einde van de campagne meer partijen in overweging om op te stemmen dan aan het begin.
- Juist kiezers die met mate media gebruikten (en niet elke dag) waren enigszins eerder geneigd van stemvoorkeur te veranderen.

5.1 Inleiding

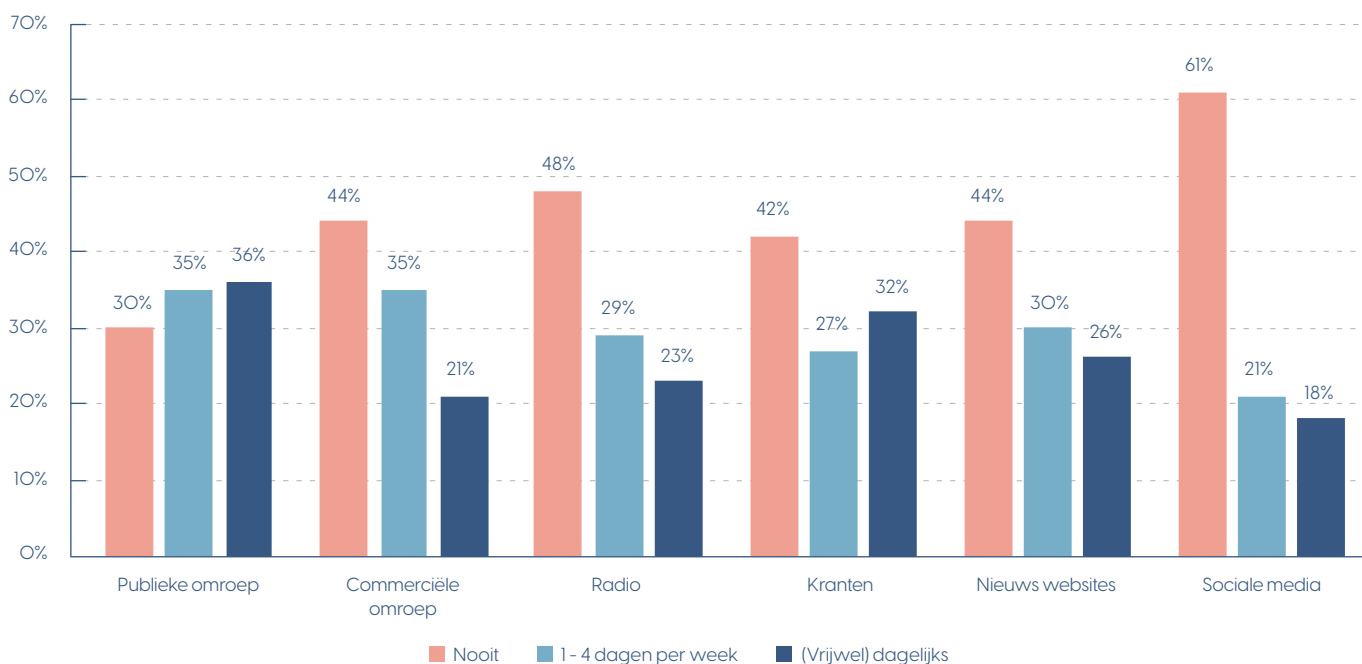
Media zijn onmisbaar tijdens de verkiezingscampagne: via media informeren kiezers zich over de standpunten van politieke partijen, en de zichtbaarheid van partijen kan bepalend zijn voor hun succes (Hopmann et al., 2010; Kruikemeier, 2014). Echter, het medialandschap en het gebruik ervan zijn constant aan verandering onderhevig. Zo zien we bijvoorbeeld dat het vertrouwen in de traditionele journalistiek daalt en mensen steeds minder geneigd zijn om te betalen voor nieuws. Als gevolg kijken kiezers steeds vaker uit naar gratis platforms of sociale media voor informatie (Nielsen, 2018; Strömbäck et al., 2020). Tegelijkertijd zien we een groeiende groep kiezers die ervoor kiest om berichtgeving volledig te vermijden (Skovsgaard & Andersen, 2020). Daarnaast lijken kiezers vaker bronnen te selecteren die aansluiten bij hun politieke overtuigingen (Peterson et al., 2021). Deze ontwikkelingen zijn belangrijk omdat ze bepalend kunnen zijn voor het beeld wat kiezers krijgen van de campagne en hoe politici kiezers het beste kunnen bereiken met hun boodschap.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen bekijken we in dit hoofdstuk hoe mensen zich tijdens

de Tweede Kamerverkiezingen van 2025 zich informeerden over de campagne. We brengen allereerst in kaart welke type media kiezers gebruikten en hoe dat verschilde naar leeftijd. Daarnaast onderzoeken we of stemkeuze samenhangt met blootstelling aan bepaalde media. Tot slot bekijken we de rol van informatievoorziening bij de 'zwevende kiezer': hoe hangt mediagebruik samen met hoeveel partijen kiezers in overweging nemen en met verandering van stemkeuze?

5.2 Mediagebruik tijdens de verkiezingscampagne

Om een beeld te krijgen van mediagebruik tijdens de campagne, is gekeken hoe vaak kiezers verschillende type media raadpleegden om nieuws over partijen en kandidaten te volgen. We delen het gebruik op aan de hand van drie groepen: kiezers die nooit gebruik hebben gemaakt van het type media, regelmatige gebruikers (1 tot 4 dagen per week), en kiezers die er bijna elke dag gebruik van maakten (5 tot 7 dagen per week). Figuur 5.1 presenteert de resultaten.

Figuur 5.1 Gebruik van media om nieuws over de campagne te volgen.

Televisie en radio

Ondanks het ruime media-aanbod, blijft de publieke omroep de belangrijkste nieuwsbron tijdens de campagne. Ruim een derde (36%) van de kiezers heeft bijna dagelijks afgestemd op nieuws van de publieke omroep (zoals het *NOS Journaal*) en 35% deed dit wekelijks. Slechts een minderheid van de kiezers (30%) heeft helemaal geen nieuws gekeken via de publieke omroep. Tijdens de Tweede Kamerverkiezing van 2023 zagen we een vergelijkbaar beeld: toen volgde bijna 79% van de kiezers minimaal één keer per week nieuws van de publieke omroep. Hoewel het gebruik iets is afgenomen (circa 9%), blijft de publieke omroep nog steeds het meest gebruikte medium om nieuws over de verkiezingscampagne te volgen. Het gebruik is vergelijkbaar met dat in Scandinavische landen, Verenigd Koninkrijk, en Oostenrijk, maar ligt hoger dan in bijvoorbeeld Duitsland, Frankrijk, en Spanje, en de verschillen zijn nog groter met Oost-Europese landen als Polen of Hongarije (Newman et al., 2025). Zeker gezien de druk die de publieke omroep ervaart, door bijvoorbeeld beschuldigingen vanuit de politiek over partijdigheid (Gravesteijn et al., 2024; Liminga & Strömbäck, 2023) is het positief dat mediagebruik vrij hoog is. De publieke omroep speelt ten slotte een belangrijke rol voor politieke kennis (Strömbäck, 2017) en het tegengaan van de invloed van misinformatie (Horowitz et al., 2022). Het nieuws van de commerciële omroep (zoals *RTL Nieuws*) werd een stuk minder frequent, maar ook nog steeds aanzienlijk bekeken: 21% keek het bijna elke dag, en 35% op wekelijkse basis. De radio laat een vergelijkbaar beeld zien, met 23% dagelijkse en 29% wekelijkse luisteraars.

Wanneer we inzoomen op specifieke programma's, dan is het *NOS Journaal* het meest populair met een wekelijks bereik van 65% van de kiezers. Voor *RTL Nieuws* is dat 43%. Ook talkshows spelen een relevante rol in de campagne. *Vandaag Inside* is het meest populair: 22% van de kiezers bekijkt het wekelijks. Daarna volgen programma's zoals *Eva* (20%), *Lubach* (18%), *Pauw en de Wit* (17%) en *RTL Tonight* (14%).

Kranten

Opvallend is de stabiele positie van de krant in het medialandschap. Maar liefst meer dan een kwart (31%) van de kiezers leest nog dagelijks een krant, en 26% doet

dit regelmatig. Ten opzichte van het kiezersonderzoek van 2023 is het gebruik wat gedaald (6%), maar het stelt hoopvol in vergelijking tot de zorgen die zijn geuit over het mondiale dalend gebruik van kranten (Newman et al., 2025). Bij de specifieke kranten, valt op dat vooral de regionale kranten populair zijn: 23% leest deze tenminste wekelijks. In lijn met de bereik-cijfers van het Nationaal Media Onderzoek (2025) vinden we dat het *Algemeen Dagblad* het beste gelezen wordt (19%), gevolgd door *De Telegraaf* (15%). *De Volkskrant* (11%), *NRC* (8%) en *Trouw* (4%) hebben een kleiner lezerspubliek.

Nieuwswebsites en sociale media

Onlinenieuwssites, zoals *NOS* en *NU.nl*, worden ook frequent bezocht (via de browser of app). Meer dan de helft van de kiezers (56%) leest minimaal wekelijks nieuws online. Sociale media worden het minst vaak gebruikt als bron voor het volgen van politiek nieuws. Desondanks gebruikt een aanzienlijke groep (39%) minstens wekelijks sociale media om het nieuws over partijen of kandidaten te volgen. In het kiezersonderzoek van 2023 zagen we vergelijkbare frequenties.

Hoewel sociale media door kiezers niet als voornaamste bron wordt gebruikt om de campagne te volgen, kunnen sociale mediagebruikers ook onbedoeld politieke content tegenkomen op deze platformen (Nanz & Matthes, 2022). Zowel kiezers en politici zijn steeds vaker online te vinden en sommige onderzoekers stellen zelfs dat er online sprake is van 'permanente campagnevoering' (Larsson, 2016). Gezien de overvloed aan informatie op sociale media blijft echter de vraag in hoeverre kiezers daadwerkelijk zijn blootgesteld aan politieke inhoud. In het kiezersonderzoek is daarom gevraagd in hoeverre kiezers berichten over politici en politieke actualiteit zijn tegengekomen op *Facebook*, *Instagram*, *X*, *YouTube*, *LinkedIn* of *TikTok*.

Facebook is het platform waar de meeste kiezers minimaal wekelijks met politiek in aanraking komen (18%), direct gevolgd door *Instagram* (14%), of *YouTube* (14%). De percentages zijn lager voor *LinkedIn* (8%), *TikTok* (7%), en *X* (voorheen *Twitter*; 6%), mogelijk ook omdat deze platformen minder vaak gebruikt worden, en niet onder alle leeftijdsgroepen populair zijn.

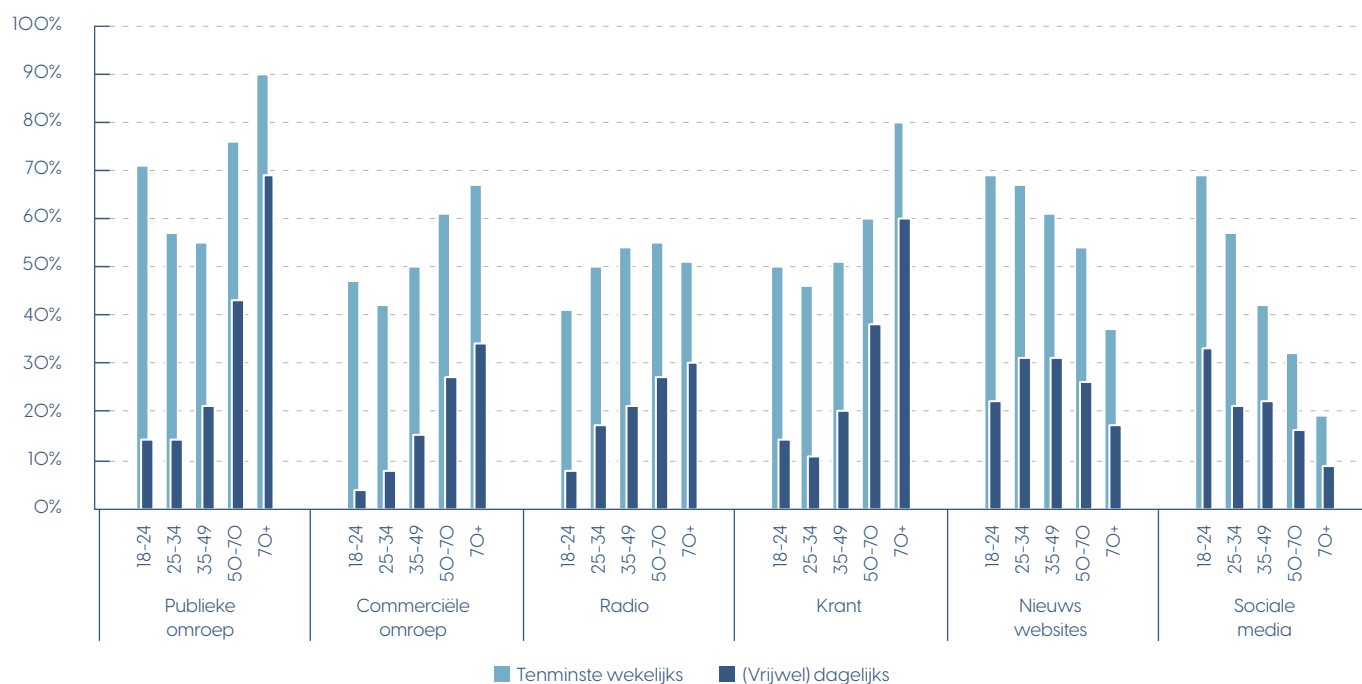
Het maakt mogelijk uit waar kiezers politieke informatie tegenkomen, omdat verschillen in de architectuur van sociale media platforms ertoe leiden dat mensen deze media ook anders gebruiken. Zo zien gebruikers van Facebook meer content vanuit het eigen netwerk en is die informatie relatief vaker in de vorm van tekst, terwijl op TikTok aangeboden informatie meer wordt gestuurd door algoritmes en meer leunt op visuele aspecten. In het bijbehorende kader van dit hoofdstuk, zal verder besproken worden in hoeverre kiezers op deze platforms politieke berichtgeving van *influencers* hebben gezien.

5.3 Leeftijdsverschillen in mediagebruik

In lijn met de verwachting, zien we in mediagebruik tijdens de verkiezingscampagne belangrijke leeftijdsverschillen (zie Figuur 5.2). Waar jonge kiezers (18 tot 24 jaar) vooral het nieuws over de campagne op sociale media volgen, stemmen 50-plussers juist vaker af op publieke of commerciële omroepen. De mediamonitor (Commissariaat voor de Media, 2025) laat eenzelfde patroon zien. Deze fragmentatie in media consumptie zou ervoor kunnen zorgen dat leeftijdsgroepen een

verschillend beeld krijgen van de campagne. Voor jongeren die vaker sociale media gebruiken kan bijvoorbeeld het algoritme sturend zijn in de content die zichtbaar wordt. Onderzoek in de VS laat zien dat het algoritme van X bijvoorbeeld ervoor zorgt dat mensen meer worden blootgesteld aan conservatieve standpunten (Gauthier et al., 2026). In hoeverre deze resultaten zich vertalen naar de Nederlandse context is onduidelijk, maar mogelijk zien kiezers op sociale media wel vaker negatieve en emotionele content.

Tegelijkertijd komt uit de resultaten naar voren dat jongeren zich niet uitsluitend op sociale media baseren. Onlinenieuwssites zijn populair onder een brede groep: een meerderheid van de kiezers tot 70 jaar bezoekt deze ten minste wekelijks, waarbij de groep van 25 tot 49 de nieuwswebsites het vaakst bezoekt. Kranten (online of print) worden daarentegen het vaakst gelezen door 70-plussers (60% leest het dagelijks), gevolgd door 50-tot-70-jarigen (38% dagelijkse gebruikers). Opvallend is dat krantengebruik onder jongeren weliswaar lager ligt dan bij 50-plussers, maar nauwelijks afwijkt van de groepen tussen de 25 en 49 jaar. Dit suggereert dat het mediagebruik van jongeren gevarieerder is dan vaak wordt verondersteld.

Figuur 5.2 Mediagebruik om de campagne te volgen naar leeftijdsgroepen.

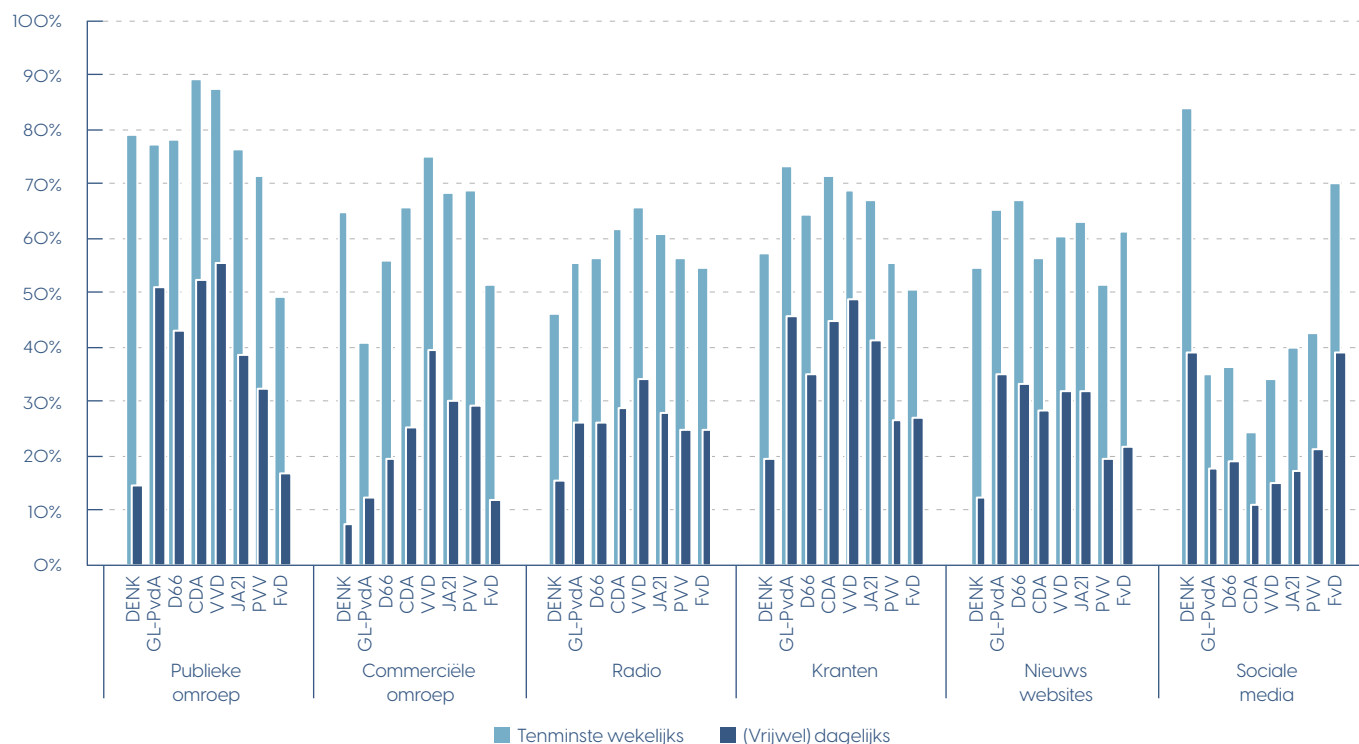
5.4 Een gefragmenteerd medialandschap: Wie consumeerde welke nieuwsmedia?

Er is een rijke literatuur, voornamelijk afkomstig uit de Amerikaanse context, die aantoonde dat burgers een voorkeur hebben om nieuws te consumeren dat aansluit bij hun ideologische voorkeuren, en journalistiek vanuit een ander standpunt liever mijden: Conservatieve mensen kijken daarom vaker naar het rechtse FoxNews, terwijl liberalen een voorkeur hebben voor het linkse MSNBC. Dergelijke patronen van selectieve blootstelling en/of vermijding waren tot op heden niet erg prominent in de Nederlandse context, al wordt er steeds vaker aangenomen dat het medialandschap hier ook in toenemende mate gepolariseerd is.

In deze sectie analyseren we hoezeer het hierboven geschetste algemene mediagebruik verschillend was onder de kiezers van specifieke partijen. Daarbij richten we ons op de partijen die in voldoende mate

aanwezig waren in de gewogen steekproef om een waardevolle conclusie er over te trekken ($n > 100$; D66, PVV, VVD, GL-PvdA, CDA, JA21, FvD, DENK) en of zij frequent een specifiek medium consumeerden. Een belangrijke kanttekening is dat we door het cross-sectionele ontwerp van dit deel van de survey niet kunnen vaststellen of de keuze voor een bepaald type media de oorzaak of het gevolg is van politieke voorkeur. Het kan zijn dat blootstelling aan een bepaald medium leidde tot een bepaalde stemkeuze, maar het lijkt meer voor de hand liggend dat bepaalde kiezers hun mediagebruik afstemden op hun ideologische voorkeuren (en dus uiteindelijk stemkeuze).

In Figuur 5.3 is te zien hoe vaak kiezers van deze partijen gebruik maken van de verschillende type media, waarbij deze partijen geordend zijn van links naar rechts, en de anti-establishment partijen op de beide uiteinden zitten. Direct valt op dat kiezers van anti-establishment partijen relatief minder gebruik maken van veel typen traditionele media, maar daarentegen juist de meest frequente gebruikers zijn van sociale media.

Figuur 5.3 Mediagebruik om de campagne te volgen naar stemkeuze.

Televisie

Zoals hierboven vermeld was de publieke omroep de meest geconsumeerde nieuwsbron tijdens de campagne. We zien echter duidelijke partijverschillen in de frequentie waarmee mensen naar de publieke omroep keken. Het waren vooral de VVD- (54%), CDA- (52%), en GL-PvdA-kiezers (51%) die vrijwel dagelijks (vijf dagen of meer) naar de NPO keken tijdens de campagne. Opvallend is dat dit zowel linkse als rechtse partijen betreft, hetgeen er op wijst dat er geen duidelijke links/rechts scheiding bestaat in het gebruik van de publieke omroep. Daarentegen werd de publieke omroep wel veel minder geconsumeerd door de kiezers van Denk (15%), FvD (17%) en PVV (32%). Dit veronderstelt dat kiezers van anti-establishment partijen minder geneigd waren om naar de publieke omroep te kijken dan kiezers van gevestigde partijen.

We zien dezelfde patronen als we inzoomen op specifieke tv-programma's uitgezonden op de publieke omroep. Zo werd *Eva* meer dan gemiddeld bekeken door zowel stemmers op D66 en GL-PvdA (beide 32%) alsook kiezers van de VVD en CDA (resp. 30-31%). Daarentegen was het minder populair bij de achterban van Denk (4%), FvD (9%) en PVV (11%). Hetzelfde patroon was zichtbaar bij *Pauw & De Wit* dat vooral populair was bij GL-PvdA (30%), VVD en CDA (27-28%), maar opnieuw minder werd bekeken door FvD-ers (6%), Denk-ers en PVV-ers (10%), en JA21-ers (13%). Voor de publieke omroep en haar programma's leek dus een duidelijk verschil te zijn tussen de aanhangers van de gevestigde politieke partijen en de anti-establishment partijen.

Opvallend genoeg zijn de verschillen wel een stuk kleiner bij het *NOS Journaal*, wat bovengemiddeld vaak werd bekeken door stemmers op de CDA (52%) en VVD (48%). De FvD- (27%) en Denk-stemmers (29%) keken het journaal minder dan gemiddeld, maar hun percentages waren nog steeds redelijk hoog in vergelijking tot de andere programma's. De PVV (34%), JA21 (34%), D66 (35%), GL-PvdA (42%) kiezers zijn vrij gemiddeld in hoe vaak ze op het *NOS Journaal* afstemmen (gemiddeld = 38%). Dit laat zien dat het *NOS Journaal* nog steeds kiezers van verschillende partijen wist aan te trekken, ook in een politiek en medialandschap dat al flink gefragmenteerd lijkt te zijn.

Met betrekking tot de consumptie van de commerciële omroep zien we dat die vooral populair is bij rechtse kiezers (VVD: 39%), maar aanzienlijk minder dan gemiddeld onder zowel stemmers van GL-PvdA en FvD (beide 12-13%). *RTL Nieuws* werd dan ook vaker dan gemiddeld (17%) gekeken door VVD-ers (25%), maar in dit geval ook door PVV-ers (23%). Bovendien keken zij het meer regelmatig dan de Denk-stemmers (9%) en vooral de GL-PvdA-stemmers (7%). Hetzelfde patroon zien we bij het derde dagelijkse nieuwsprogramma, *Hart van Nederland (HvNL)*. HvNL werd gemiddeld door 9% op regelmatige basis bekeken. Dit percentage lag aanzienlijk hoger onder PVV-kiezers (18%) en in mindere mate FvD-ers (12%), terwijl het minder populair was onder stemmers op GL-PvdA (3%) en D66 (4%).

We zien ook dat specifieke tv-programma's op de commerciële omroep met name rechtse kiezers aanspreekt. De talkshows op SBS6, zoals *Vandaag Inside*, waren duidelijk populairder onder rechtse stemmers (VVD: 46%, PVV: 37%, JA21: 44%), terwijl linkse kiezers deze juist lijken te hebben vermeden (GL-PvdA: 8%, D66: 13%, en Denk: 7%). We vonden een vergelijkbaar beeld bij *Nieuws van de Dag*. Tegelijkertijd was het satirisch *Lubach* (uitgezonden op RTL4) juist populair onder GL-PvdA (37%) en D66-stemmers (33%) en werd het in veel mindere mate door rechtse kiezers bekeken (VVD: 14%, FvD: 6%, JA21: 13%, PVV: 10%). Voor veel van de programma's op de commerciële omroep was dus een links-rechts scheiding te zien, terwijl het bij de publieke omroep vooral een verschil tussen gevestigde en anti-establishment partijen blootlegde.

Kranten

Frequente krantenlezers waren vooral te vinden onder de kiezers van de VVD (49%), GL-PvdA (45%), CDA (45%), en JA21 (41%). Daarentegen was krantenconsumptie minder gebruikelijker onder de FvD (26%), PVV (25%) en vooral Denk (20%) kiezers. Als we kijken naar de specifieke kranten, dan zien we dat die met een bredere doelgroep (oftewel populaire kranten) andere lezers trekken dan de outlets die zich profileren als kwaliteitskranten. De *Telegraaf* werd vooral gelezen door rechtse kiezers: VVD (28%), JA21 (25%), FvD (22%) en PVV (21%), terwijl deze krant in minder dan gemiddelde mate werd geconsumeerd door D66 (8%) en GL-PvdA (5%). Ook het *Algemeen Dagblad* was vooral populair

bij rechtse kiezers (VVD, 27%), JA2, 25%), FvD, 24%) en in mindere mate linkse stemmers (GL-PvdA: 12%)

Duidelijke verschillen in de tegenstelde richting werden gevonden voor de *Volkskrant*, die populair was bij stemmers op D66 (18%), Denk (19%), en vooral GL-PvdA (33%). De *Volkskrant* werd daarentegen veel minder gelezen door de achterban van PVV (3%), FvD en VVD (beide 5%), JA21 (6%) en CDA (7%). Bij NRC zijn de verschillen niet zo prominent, al zijn GL-PvdA-stemmers opnieuw meer frequente lezers van deze krant dan gemiddeld (17% vs. 9%), net zoals Denk-stemmers (19%). Het NRC werd juist vermeden onder PVV-stemmers (1%).

Interessant is dat de regionale dagbladen lezers van vrijwel alle partijen in vergelijkbare mate hebben (gemiddeld 24%), positieve uitschieters zijn daarbij wel de CDA (38%) en VVD-stemmers (35%), terwijl dit minder voorkwam bij Denk (11%) en FvD-stemmers (8%).

Online nieuws en sociale media

Wat betreft het gebruik van online nieuwssites komt een vrij monotoon beeld naar voren, met twee negatieve uitschieters ten opzichte van het gemiddelde (29%): Zowel de stemmers op Denk (12%) en de PVV (18%) consumeerden minder vaak het nieuws via reguliere nieuwswebsites. Grote verschillen waren wel zichtbaar met betrekking tot frequent gebruik van sociale media. Vooral de stemmers op FvD en Denk waren actief op sociale media (beide 39%), terwijl dit aanzienlijk minder was onder de stemmers van vooral CDA (11%) en VVD (15%). Er was dus een duidelijk partijverschil tussen de consumptie van nieuwswebsites en sociale media.

Wanneer we kijken hoe hun partij-achterban verschilt in de mate waarin zij op dagelijkse basis berichten over politici en/of de politieke actualiteit zien op sociale media, dan komt een duidelijk patroon naar voren waarbij vooral Denk, FvD en JA21 er bovenuit steken. Interessant is dat juist voor Denk en FvD we hierboven aantoonden dat hun stemmers in mindere mate het NOS Journaal, de NPO-talkshows, en kranten consumeerden. Zij lijken dus echt het nieuws op andere wijze te consumeren.

Als we kijken naar Facebook, dan zien we dat vooral de stemmers van Denk (20%), PVV (18%) en FvD (17%) daar

op dagelijkse basis politieke informatie tot zich kregen. Op Instagram kwamen kiezers van de verschillende partijen vrijwel allemaal in gelijke mate in contact met politieke inhoud (gemiddeld 9%), alleen onder Denk-kiezers lag dit percentage aanzienlijk hoger (19%). Denk-kiezers zagen ook de meeste politieke berichten op YouTube (21%), waarbij alleen het percentage onder FvD-ers in de buurt kwam (14%). Tevens zien de Denk-stemmer het meeste van iedereen politieke berichten op TikTok (13%), slechts gevolgd door JA21-ers (6%). Denk-stemmers (6%) zag ook iets meer dan gemiddeld politieke berichten op X (Twitter), maar dit percentage lag nog iets hoger bij JA21 en FvD-stemmers (beide 7%). BlueSky werd slechts sporadisch gebruikt (<1%), maar dit percentage was wel opvallend veel hoger bij FvD-stemmers (4%). In tegenstelling tot vooral de anti-establishment partijen (Denk, FvD, JA21 en in mindere mate PVV), waren het vooral de kiezers van het CDA en VVD die in minder dan gemiddelde mate met politieke berichten op sociale media in contact kwamen.

5.5 Mediagebruik en de zwevende kiezer

Eerder onderzoek laat zien dat media voor kiezers een belangrijke bron van informatie zijn over de partijen, hun programma's en hun kandidaten, maar de cruciale vraag blijft: in hoeverre hangt media gebruik samen met aanpassing van de stemvoorkeur? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, vergelijken we de stemvoorkeur aan het begin van de campagne met de uiteindelijke stemkeuze bij de verkiezingen van 29 oktober. Over het algemeen zien we dat 25% van de kiezers van keuze veranderde. Over de verschillende media zien we een algemeen patroon dat juist kiezers die af en toe hiervan gebruik maakten net iets vaker van stemkeuze veranderden. Dit zou erop kunnen wijzen dat matige gebruikers wel in aanraking kwamen met informatie die de stemvoorkeur zou kunnen veranderen, terwijl kiezers die elke dag het nieuws volgden waarschijnlijk al dusdanig sterks geïnformeerd waren dat zij minder snel nieuw informatie zouden aantreffen die zou leiden tot een aanpassing van de stemvoorkeur. Maar de verschillen in de mate waarin van stemkeuze werd veranderd tussen kiezers die geen, weinig of veel gebruik maakten komen voor alle onderzochte media niet uit boven enkele

procentpunten. Deze kleine verschillen lijken aan te geven dat mediagebruik niet direct samenhangt met verandering van stemkeuze.

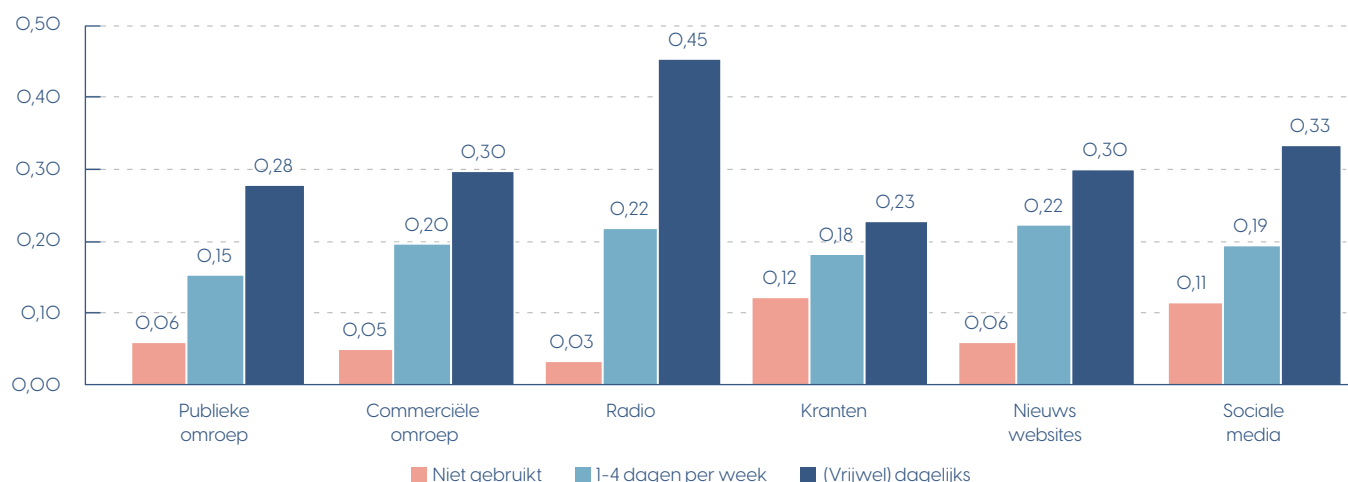
Het is belangrijk om op te merken dat door te kijken naar de stemintentie voor de campagne en deze te vergelijken met de uiteindelijk uitgebrachte stem, we een heleboel nuance missen. Hiermee zien we bijvoorbeeld niet in hoeverre kiezers die van stemkeuze veranderde, de partij waarop ze uiteindelijk stemden al in overweging namen aan het begin van de campagne. Ook blijft onzichtbaar in welke mate kiezers die bij hun initiële keuze bleven tijdens de campagne andere partijen in overweging namen. Ofwel, onder de 75% kiezers die niet van stemkeuze veranderde gebeurde wellicht toch meer dan het hoge percentage doet vermoeden.

Om een preciezer beeld te krijgen, kijken we naar het aantal partijen dat kiezers in overweging namen aan het begin van de campagne en vergelijken dit met het aantal partijen dat deze kiezers in overweging namen aan het einde van de campagne. Hiervoor maken we gebruik van de *propensity to vote* variabele (Van der Eijk et al., 2006), waarbij aan respondenten wordt gevraagd om op een schaal van 0 tot 10 aan te geven hoe waarschijnlijk men het acht om op een reeks van verschillende partijen te stemmen. Deze vraag is zowel aan het begin als aan het eind van de campagne gesteld voor 8 politieke partijen met een brede spreiding over het ideologische spectrum. Als een kiezer een score van 7 of hoger gaf, dan beschouwen we dat als

een partij die in overweging werd genomen.

We vinden dat aan het begin van de campagne kiezers minder partijen in overweging werden genomen (gemiddeld 1.21) dan aan het einde van de campagne (gemiddeld 1.37). Dit verschil geeft aan dat tijdens de campagne kiezers gemiddeld 0.16 meer partijen in overweging namen, ofwel dat de campagne kiezers leerde over meerdere partijen die voor hen aantrekkelijk zijn.

Als we kijken naar hoe deze toename in het aantal partijen dat kiezers in overweging neemt samenhangt met media gebruik, dan valt direct een interessant patroon op. Voor elk type medium dat we onderzoeken geldt dat meer gebruik van deze media samenhangt met een grotere groei in het gemiddelde aantal partijen dat in overweging wordt genomen. Bijvoorbeeld zien we dat kiezers die niet naar de publieke omroep keken gemiddeld slechts 0.06 meer partijen in overweging namen na de campagne; matige kijkers namen echter na de campagne gemiddeld 0.15 meer partijen in overweging en frequente kijkers gemiddeld zelfs 0.28 meer partijen. In Figuur 5.4 geven we naar gebruik van elk van de verschillende type media het verschil tussen voor en na de campagne in het gemiddelde aantal partijen dat in overweging wordt genomen. En zoals direct uit het figuur duidelijk wordt, zien we hetzelfde patroon bij alle media typen als we bij de publieke omroep zagen: mensen die meer media gebruikten namen gemiddeld na de campagne meer partijen in overweging.

Figuur 5.4 Gemiddelde verandering in aantal partijen in overweging genomen naar media gebruik, voor en na de campagne.

Wanneer we kijken naar specifieke (nieuws) programma's, kranten of sociale media platforms, dan zien we veelal dezelfde patronen, maar er zitten ook interessante afwijkingen tussen. Onder deze afwijkingen zien we bijvoorbeeld dat lezers van *De Telegraaf* een kleinere toename vertoonden in het aantal partijen dat in overweging werd genomen (+0.06) dan onder de groep mensen die niet *De Telegraaf* lazen (+0.20). Onder de gebruikers van nog een aantal specifieke media zien we zelfs dat frequent gebruik leidde tot een afname in het aantal partijen dat in overweging werd genomen. Dit geldt voor (vrijwel) dagelijkse kijkers van *Hart van Nederland* (-0.06) en *RTL Tonight* (-0.68), en (vrijwel) dagelijkse gebruikers van *X* (Twitter, -0.38). Gebruikers van deze media, die zoals we eerder zagen relatief vaker rechts stemmen, leken zich dus juist sterker naar één partij te bewegen.

Ondanks deze afwijkingen, vinden we dus een algemene patroon dat kiezers door gebruik te maken van media meer partijen in overweging namen. Hoewel mediagebruik niet direct bepalend lijkt voor uiteindelijke stemkeuze, geeft de analyse van partijen die in overweging worden genomen een indicatie dat media een belangrijke rol speelden in het informeren van kiezers, waarbij kiezers leerden over meerdere partijen die voor hen een optie zouden zijn.

5.6 Conclusie

De analyses laten zien dat kiezers zich door een verscheidenheid aan bronnen hebben laten informeren tijdens de campagne. Hoewel de publieke omroep met name populair was, zien we ook voor andere bronnen, commerciële omroep, radio, nieuwswebsites, en kranten dat de helft van de kiezers deze minimaal wekelijks raadpleegde. Dit laat zien dat de traditionele journalistiek nog steeds een belangrijke rol inneemt gedurende een verkiezingscampagne. Dit sluit aan bij het beeld van het kiezersonderzoek van 2023.

Ondanks zorgen dat jongeren hun politieke informatie uitsluitend van sociale media halen, blijkt uit de data dat jongeren verschillende kanalen met elkaar combineren. Mogelijk is dit deels een gevolg van de gerichte inspanningen vanuit de mediasector om jongeren te bereiken. Een concreet voorbeeld hiervan is het initiatief

van DPG Media, dat sinds eind 2025 gratis digitale krantenabonnementen aan studenten aanbiedt.

Hoewel het Nederlandse medialandschap lange tijd niet zo gepolitiseerd was als in de VS, zien we in deze campagneperiode een duidelijke samenhang tussen mediagebruik en stemvoorkeur (zowel links-rechts als tussen de gevestigde partijen en de anti-establishment partijen). Ook op sociale media zien we fragmentatie, waarbij vooral de stemmers van Denk, FvD en JA21 daar in contact kwamen met politieke informatie.

Het blijft ingewikkeld om vast te stellen of mediagebruik uiteindelijk bepalend was voor stemkeuze. Uit onze analyses blijkt dat mensen die vrijwel dagelijks gebruikmaken van een bepaald medium juist *minder* geneigd waren om hun stemvoorkeur aan te passen dan iemand die wekelijks kijkt, hoewel deze verschillen marginaal waren. Desondanks nemen we wel waar dat kiezers die meer media gebruiken toch gemiddeld meer partijen in overweging nemen. Dit suggereert dat media inderdaad een belangrijke rol vervullen in het informeren van kiezers over welke partijen bij hen zouden kunnen passen.

Eindnoten en/of referenties

- Commissariaat voor de Media. (2025). *Mediamonitor 2025*.
- Gauthier, G., Hodler, R., Widmer, P., & Zhuravskaya, E. (2026). The political effects of X's feed algorithm. *Nature*, 1–8. <https://doi.org/10.1038/s41586-026-10098-2>
- Gravesteijn, E., van Elsas, E., & Gattermann, K. (2024). Biased, not balanced broadcaster! Deconstructing bias accusations toward public service media. *Journalism & Mass Communication Quarterly*. <https://doi.org/10.1177/10776990241284587>
- Hopmann, D. N., Vliegenthart, R., De Vreese, C., & Albæk, E. (2010). Effects of election news coverage: How visibility and tone influence party choice. *Political communication*, 27(4), 389–405. <https://doi.org/10.1080/10584609.2010.516798>

- Horowitz, M., Cushion, S., Dragomir, M., Gutiérrez Manjón, S., & Pantti, M. (2022). A Framework for Assessing the Role of Public Service Media Organizations in Countering Disinformation. *Digital Journalism*, 10(5), 843–865. <https://doi.org/10.1080/21670811.2021.1987948>
- Kruikemeier, S. (2014). How political candidates use Twitter and the impact on votes. *Computers in human behavior*, 34, 131-139. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.01.025>
- Larsson, A. O. (2016). Online, all the time? A quantitative assessment of the permanent campaign on Facebook. *New media & society*, 18(2), 274-292. <https://doi.org/10.1177/1461444814538798>
- Jansen, N., & Pruis, A. (2025, October 11). Politieke partijen gaven vlak voor verbod nog tienduizenden euro's uit op sociale media. NOS. <https://nos.nl/collectie/14002/artikel/2586030-politieke-partijen-gaven-vlak-voor-verbod-nog-tienduizenden-euro-s-uit-op-sociale-media>
- Liminga, A., & Strömbäck, J. (2023). Undermining the legitimacy of the news media: How Swedish members of parliament use Twitter to criticise the news media. *Nordicom Review*, 44(2), 279–298. <https://doi.org/10.2478/nor-2023-0015>
- Nanz, A., & Matthes, J. (2022). Seeing political information online incidentally. Effects of first- and second-level incidental exposure on democratic outcomes. *Computers in Human Behavior*, 133, 107285. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107285>
- Nationaal Media Onderzoek (2025). 4A. *Printbereik Dagbladen en Magazines*. Geraadpleegd op 23 Februari 2025, van <https://nmodata.nl/printing/dagbladen-magazines-bereikcijfers-13plus>
- Nielsen, R. K. (2018). The changing economic contexts of journalism. In K. Wahl-Jorgensen & T. Hanitzsch, *Handboek of Journalism Studies* (2nd ed.). Routledge.
- Newman, N., Ross Arguedas, A., Robertson, C. T., Nielsen, R. K., & Fletcher, R. (2025). *Reuters Institute digital news report 2025*. Reuters Institute for the Study of Journalism. <https://doi.org/10.60625/RISJ-8QQF-JT36>
- Peterson, E., Goel, S., & Iyengar, S. (2021). Partisan selective exposure in online news consumption: Evidence from the 2016 presidential campaign. *Political science research and methods*, 9(2), 242-258. <https://doi.org/10.1017/psrm.2019.55>
- Skovsgaard, M., & Andersen, K. (2020). Conceptualizing news avoidance: Towards a shared understanding of different causes and potential solutions. *Journalism Studies*, 21(4), 459-476. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2019.1686410>
- Strömbäck, J. (2017). Does Public Service TV and the Intensity of the Political Information Environment Matter? *Journalism Studies*, 18(11), 1415–1432. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2015.1133253>
- Strömbäck, J., Tsfati, Y., Boomgaarden, H., Damstra, A., Lindgren, E., Vliegenthart, R., & Lindholm, T. (2020). News media trust and its impact on media use: Toward a framework for future research. *Annals of the International Communication Association*, 44(2), 139-156. <https://doi.org/10.1080/23808985.2020.1755338>
- Van der Eijk, C., Van der Brug, W., Kroh, M., & Franklin, M. N. (2006). Rethinking the dependent variable in voting behavior: On the measurement and analysis of electoral utilities. *Electoral Studies*, 25, 424-447. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2005.06.012>

Kader 5.1 Influencers

Susan Vermeer en Sophie Boerman

Sociale media vervullen een steeds belangrijkere rol in de informatievoorziening tijdens verkiezingscampagnes. Via platformen als Instagram, TikTok en YouTube volgen met name jongere kiezers in toenemende mate nieuws over politieke partijen en kandidaten. In dit kader bestuderen we de rol van politieke influencers als nieuwe, potentieel invloedrijke actoren in het bereiken en informeren van de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking.

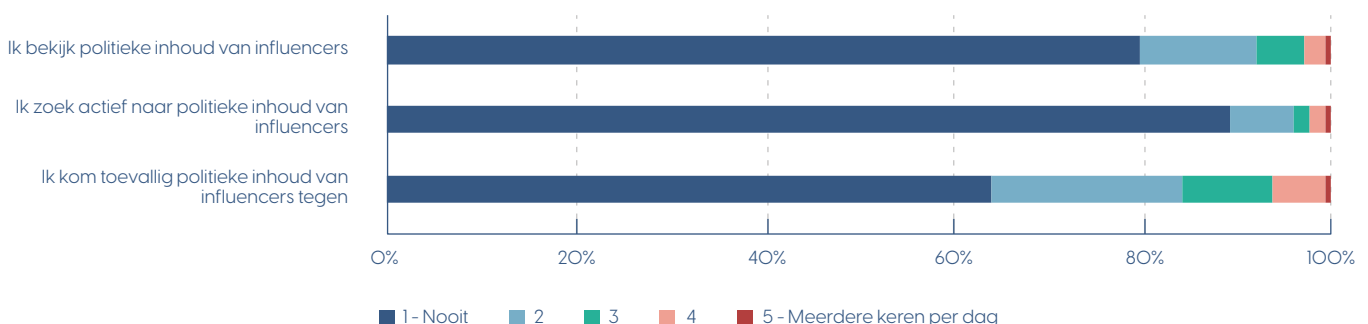
Influencers beschikken over een groot bereik op sociale media en weten hun volgers aan te spreken met sterk gepersonaliseerde, geloofwaardige en authentieke content (Hudders, De Jans, & De Veriman, 2021). Politieke influencers gebruiken hun kanalen onder meer om politieke kandidaten te steunen, de opkomst te bevorderen of aandacht te vragen voor urgente maatschappelijke kwesties. Sommige influencers doen dit slechts incidenteel of tijdelijk, bijvoorbeeld in aanloop naar de verkiezingen, terwijl anderen hun accounts vrijwel uitsluitend inzetten om politieke of maatschappelijke onderwerpen te promoten (Riedl, Lukito & Woolley, 2023). Tijdens de verkiezingscampagne namen diverse politici deel aan formats van populaire influencers, zoals "Gen Zwevend" van Annemarie Lekkerkerker (153.000 volgers op Instagram) en "In aanloop naar de verkiezingen..." van Joep Toebe (28.000 volgers op TikTok). Daarnaast maakte de Rijksoverheid in het kader van de campagne "Elke Stem Telt" gebruik van influencers, zoals Sophie Ousri (165.000 volgers op Instagram) en Koen van Heest (617.000

volgers op Instagram), om het belang van verkiezingen te benadrukken en zoveel mogelijk kiezers te mobiliseren.

Wetenschappelijk onderzoek naar politieke influencers staat echter nog in de kinderschoenen. Vooralsnog is beperkt inzicht in wat er precies gebeurt wanneer deze actoren actief deelnemen aan het publieke debat. In dit kader brengen wij daarom in kaart in welke mate kiezers tijdens de verkiezingscampagne zijn blootgesteld aan politieke inhoud van influencers op sociale media. De resultaten in Figuur K5.1 (gebaseerd op Schmuck et al., 2022) laten zien dat politieke influencers slechts een beperkt deel van het electoraat bereiken. Een meerderheid van de respondenten geeft aan nooit politieke inhoud van influencers te bekijken (80%), 89% zegt hier niet actief naar te zoeken, en 64% komt dergelijke inhoud ook niet toevallig tegen op sociale media.

Wanneer de analyse wordt beperkt tot respondenten die minimaal één keer per week de campagne via sociale media volgen, nemen deze proporties af. In deze groep kijkt 63% nooit politieke inhoud van influencers, geeft 81% aan hier niet actief naar te zoeken, en komt minder dan de helft (45%) dergelijke inhoud ook niet toevallig tegen.

Vervolgens onderzoeken we of specifieke groepen kiezers relatief vaker politieke inhoud van influencers bekijken (zie Figuur K5.2). De resultaten tonen duidelijke leeftijdsverschillen: jongere respondenten, met name in de leeftijdscategorie 18-24 jaar, rapporteren vaker dat zij politieke inhoud van influencers bekijken dan oudere respondenten. Respondenten met een hoge mate van politieke interesse geven eveneens aan dat zij vaker worden blootgesteld aan dergelijke inhoud. Daarnaast

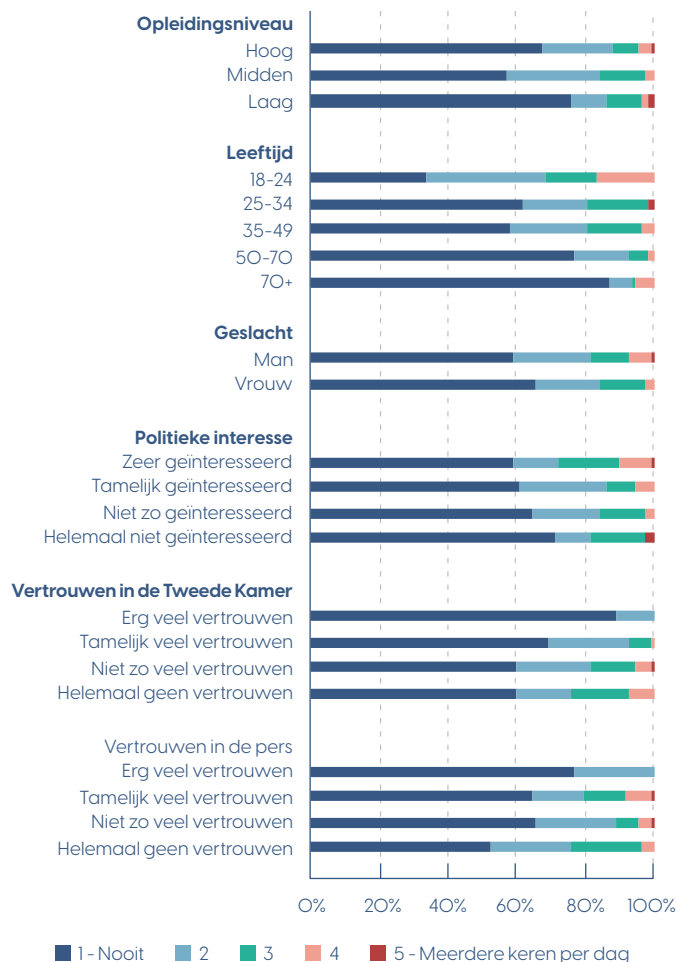
Figuur K5.1 Blootstelling aan politieke inhoud van influencers op sociale media

blijkt dat respondenten met weinig vertrouwen in de Tweede Kamer en respondenten met weinig vertrouwen in de pers relatief vaak aangeven politieke inhoud van influencers te bekijken. Dit patroon wordt sterker bij jonge kiezers: binnen de groep 18-24-jarigen die minstens een paar keer per week politieke inhoud van influencers bekijkt, geeft 55% aan helemaal geen vertrouwen te hebben in de Tweede Kamer (tegenover 24% in de populatie in Figuur K5.2). Voor vertrouwen in de pers geldt een vergelijkbaar beeld: 44% van deze jongeren heeft helemaal geen vertrouwen in de pers (eveneens tegenover 24%). Dit suggereert dat politieke influencers aanjagers kunnen zijn van politieke betrokkenheid onder jongeren, maar roept tegelijkertijd de vraag op of zij ook het wantrouwen kunnen wegnemen (zie Schmuck et al., 2022; Wasike, 2023).

Tot slot blijkt dat onder respondenten die minstens een paar keer per week politieke inhoud van influencers bekijken, 32% aangeeft dat influencers politieke onderwerpen vereenvoudigen¹. Dit wijst erop dat influencers politieke thema's voor een deel van het publiek toegankelijker kunnen maken (Schmuck et al., 2022).

Eindnoten en/of referenties

- 1: Deze uitkomst is gebaseerd op de schaal *Perceived Simplification of Politics* (PSP; Schmuck et al., 2022), waarbij de gemiddelde score voor de volgende vier statements is gemeten (schaal reversed, van 1 'Helemaal mee oneens' tot 7 'Helemaal mee eens'): (1) *Influencers leggen politieke onderwerpen uit op een manier die ik begrijp*, (2) *Influencers laten mij zien welke onderwerpen belangrijk zijn*, (3) *Influencers maken politieke onderwerpen interessant voor mij*, (4) *Influencers laten mij zien dat politieke onderwerpen niet saai en abstract hoeven te zijn*. Een score van 5 of hoger is hier gerapporteerd.
- Hudders, L., De Jans, S., & De Veirman, M. (2021). The commercialization of social media stars: A literature review and conceptual framework on the strategic use of social media influencers. *International Journal of Advertising*, 40(3), 327–375. <https://doi.org/10.1080/O2650487.2020.1836925>

Figuur K5.2 Onder Nederlanders die online de campagne volgen: "Ik bekijk politieke inhoud (video's/berichten/verhalen/foto's) van influencers"

- Riedl, M., Lukito, J., & Woolley, S. (2023). Political influencers on social media: An introduction. *Social Media and Society*, 9(2). <https://doi.org/10.1177/20563051231177938>
- Schmuck, D., Hirsch, M., Stevic, A., & Matthes, J. (2022). Politics – simply explained? How influencers affect youth's perceived simplification of politics, political cynicism, and political interest. *The International Journal of Press/Politics*, 27(3), 738–762. <https://doi.org/10.1177/19401612221088987>
- Wasike, B. (2023). I am an influencer and I approve this message! Examining how political social media influencers affect political interest, political trust, political efficacy, and political participation. *International Journal of Communication*, 17, 3110–3132.

6. Afkeer van de Haagse politiek

Paul Dekker en Josje den Ridder

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De publieke opinie over de Haagse politiek is negatiever geworden. Het vertrouwen in de Tweede Kamer daalde van 50% in 2021 naar 30% in 2023 en naar 19% in 2025, de tevredenheid met het functioneren van de democratie van 69% en 63% naar 56%.
- Europees gezien is Nederland wat betreft vertrouwen en tevredenheid ook geen positief gestemd land meer, maar zit het dicht tegen het EU-gemiddelde aan.
- Afkeer van de Haagse politiek hangt samen met de afkeer van globalisering. Wie positief is over de politiek, is vaak ook positiever over globaliseringskwesties.
- De groep van 25% kiesgerechtigden met de meeste afkeer van de Haagse politiek is oververtegenwoordigd onder stemmers van FvD (63%) en PVV (50%). Ze is ondervertegenwoordigd onder stemmers van D66, CU, CDA, GL-PvdA en Volt (5-9%).
- Deze groep wijkt van de rest af door geringere steun voor de democratische rechtsstaat en meer steun voor directere zeggenschap van burgers. Ze gaat minder stemmen, maar verschilt niet in non-electorale politieke participatie en protestgeneigdheid.
- Groeiende afkeer van de Haagse politiek is niet onvermijdelijk, maar afhankelijk van wat politici doen.

6.1 Inleiding

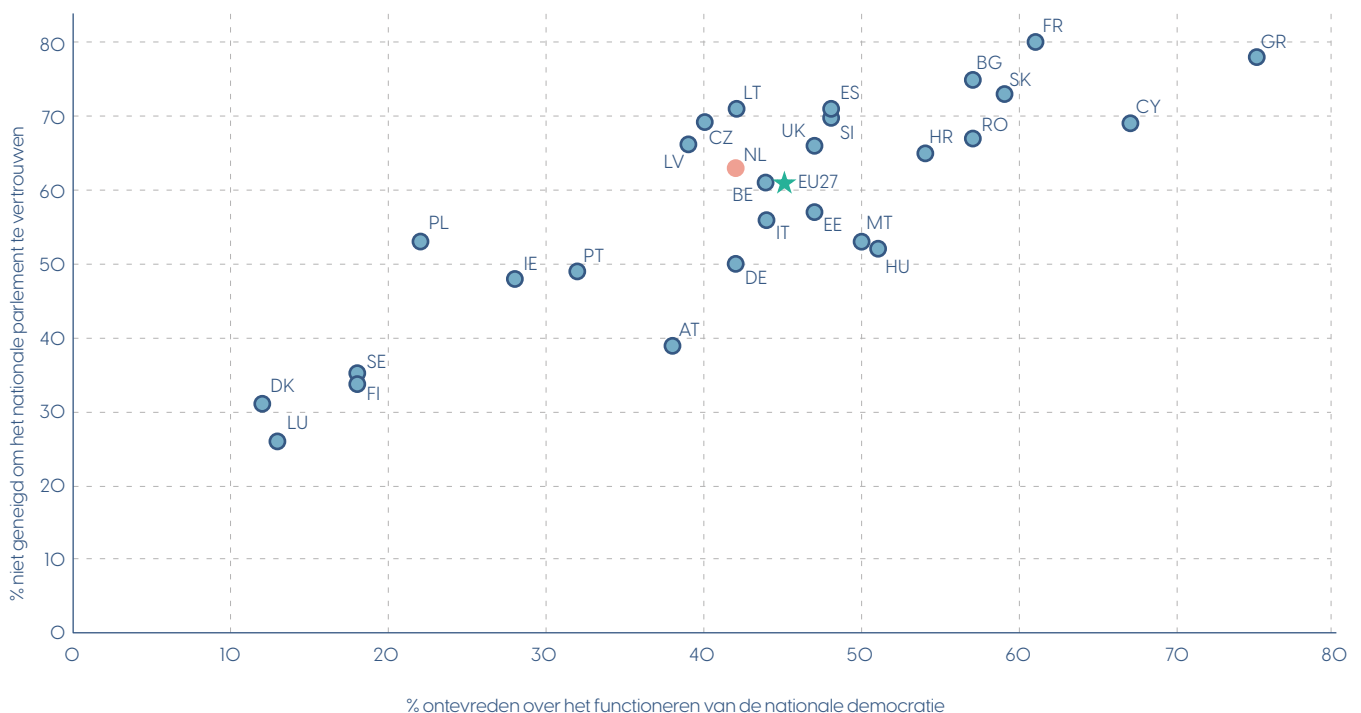
"Afgelopen jaren weinig voor elkaar gekregen, alles wordt doorgeschoven naar nieuwe regeringen, weinig verantwoordelijkheidsgevoel en veel afschuiven op een ander, nauwelijks idee wat er écht speelt in de praktijk, vooral met zichzelf bezig en allerlei schandalen 'blussen'."

Aldus een 33-jarig vrouw die een zes geeft voor het vertrouwen in de regering.¹ Dit citaat staat niet op zichzelf. In onderzoek naar opvattingen van burgers over de Nederlandse politiek en democratie, komen we dit soort opmerkingen regelmatig tegen, zowel bij mensen die de regering een kleine voldoende geven als bij mensen die ronduit ontevreden zijn over de Haagse politiek. Dit hoofdstuk gaat over dit soort zorgen. We onderzoeken (het gebrek aan) vertrouwen van Nederlanders in de politiek en (on) tevredenheid met de democratie in de periode na de Tweede Kamerverkiezingen van 2025. Na een blik op de positie van Nederland in Europa, gaan we in op een brede waaier van waarderingen van

het politieke bedrijf en politici volgens het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO). Met ander onderzoek gaan we ook in op hoe kritisch gestemde burgers zelf over de Haagse politiek praten. Met een samenvatting van de NKO-cijfers in een maat voor afkeer van de Haagse politiek kijken we vervolgens eerst hoe stemmers op verschillende partijen en andere bevolkingsgroepen daarop gemiddeld van elkaar verschillen. Daarna concentreren we ons op het kwart met de hoogste afkeerscores. Hoe verschilt die groep van de rest van het electoraat in politieke betrokkenheid, opvattingen over de democratische rechtsstaat en voorkeuren voor de politieke besluitvorming?

6.2 Nederland in Europa: niet langer onderdeel van positief gestemde landen

Voor we ons verdiepen in verschillen binnen Nederland, plaatsen we Nederland in Europees perspectief met Eurobarometergegevens van eind 2025. Figuur 6.1 brengt landen in kaart met de steun voor negatieve opvattingen over de nationale politiek: ontevredenheid

Figuur 6.1 Ontevredenheid over de democratie en gering vertrouwen in het parlement in Europa

^a Bevolking van 15 jaar en ouder in de EU en het VK.

Bron: Eurobarometer 104.1 (9.10.2025- 3.11.2025)

over het functioneren van de democratie en het niet geneigd zijn om het nationale parlement (in Nederland is naar de Tweede Kamer gevraagd) te vertrouwen. Hoe hoger de percentages, hoe negatiever men is over de politiek.

Nederland bevindt zich met 58% ontevreden over het functioneren van de democratie en 63% mensen die niet geneigd zijn het parlement te vertrouwen in een kluwen van landen dicht bij de positie van de EU als geheel. Het klimaat voor de politiek is guurder in een aantal Zuid-Europese (Cyprus, Frankrijk en Griekenland) en centraal- en Oost-Europese landen (Bulgarije, Hongarije, Kroatië en Slowakije) en een stuk vriendelijker in de Noordse landen (Denemarken, Finland en Zweden) en Luxemburg. Dat laatste is al heel lang het geval, maar eerder zat Nederland daar dichterbij in de buurt en had het de tussenpositie die nu wordt ingenomen door Letland, Polen en Portugal. Nederland is Europees gemiddeld geworden door de aanzienlijke daling van het politieke vertrouwen en de tevredenheid met het functioneren van democratie in Nederland sinds 2021.²

6.3 Weinig waardering voor de Haagse politiek

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) biedt een schat aan informatie om gedetailleerder in beeld te brengen hoe in Nederland over de (nationale) politiek en democratie wordt gedacht.³ Tabel 6.1 toont de steun voor 14 opvattingen over de Nederlandse politiek en politici in 2025 voor alle kiesgerechtigden bij de Kamerverkiezingen van 29 oktober 2025. Ter vergelijking zijn de cijfers opgenomen van rond de Kamerverkiezingen van 2021 en 2023.⁴ Over de hele linie is de stemming in 2025 negatiever dan in 2023 en was die al negatiever dan in 2021.

Over het functioneren van de Nederlandse democratie is ook in 2025 een meerderheid nog positief: 56% toont zich tamelijk of zeer tevreden. Dat is lager dan de 69% in 2021 en de 63% in 2023. De tevredenheid met hoe er in de Nederlandse politiek besluiten (40%) worden genomen is altijd lager dan de tevredenheid met het functioneren van de democratie. Het functioneren van de democratie is meer dan wat Haagse politici

doen en het woord 'democratie' is waarschijnlijk ook een rem op negatieve oordelen. De 40% tevredenheid is vergelijkbaar 2023, maar een stuk minder dan de 55% in 2021. Het vertrouwen in de (Haagse) politieke instituties is in 2025 ronduit laag: 19% heeft tamelijk of veel vertrouwen in de Tweede Kamer, 15% in de regering en 12% in politieke partijen, minder dan in 2023 (resp. 30, 27 en 18%) en veel minder dan in 2021 (50, 47 en 23%).⁵

Tabel 6.1 Opvattingen over de (Haagse) politiek en politici in 2025 en eerder (in procenten m.u.v. de laatste kolom)^a

	eerder		2025	relatie met afkeer ^b
	2021	2023		
1. Over het algemeen genomen zeer of tamelijk tevreden over de manier waarop de democratie functioneert in Nederland	69	63	56	-0,6
2. Over het algemeen genomen zeer of tamelijk tevreden over de manier waarop in de Nederlandse politiek besluiten tot stand komen	55	42	40	-0,7
3. Tamelijk of veel vertrouwen in de Tweede Kamer	50	30	19	-0,7
4. Tamelijk of veel vertrouwen in de regering	47	27	15	-0,6
5. Tamelijk of veel vertrouwen in politieke partijen	34	18	12	-0,7
6. Eens met 'De meeste politici zijn te vertrouwen'	35	32	28	-0,7
7. Eens met 'Politici praten te veel en doen te weinig'	51	62	71	0,6
8. Eens met 'Politici zijn eerlijk'	10	10	10	-0,7
9. Eens met 'Politici houden zich aan hun beloftes'	6	5	5	-0,7
10. Eens met 'Politici zijn zakkenvullers'	25	32	31	0,7
11. Eens met 'De meeste politici zijn alleen maar geïnteresseerd in de belangen van rijke en machtige mensen'	25	30	33	0,6
12. Eens met 'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'	41	42	43	0,7
13. Eens met 'De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening'	53	54	51	0,7
14. Eens met 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'	49	47	46	0,6

^a Vermeld percentages van alle antwoorden, inclusief 'weet niet'.

^b Vermeld zijn voor 2025 de ladingen (i.c. Pearson *r*) van de 14 oordelen met hun oorspronkelijke antwoordmogelijkheden op 'Afkeer van de Haagse politiek', de samenvattende eerste principale component, die 46% van de totale variantie verklaart.

Bronnen: NKO 2025 (4.264 respondenten; zie noot 3) en NKO 2021 en 2023 (zie noot 4)

Ook over politici zijn de meeste mensen negatief: in 2025 vindt 28% politici te vertrouwen, 71% vindt dat ze te veel praten, 10% vindt politici eerlijk en slechts 5% vindt dat ze zich aan beloftes houden. Een minderheid van 31% vindt dat politici zakkenvullers zijn en 33% vindt dat politici alleen in rijke mensen geïnteresseerd zijn – de meeste mensen vinden dat dus niet of zijn er neutraal over. De meningen over politici komen aardig overeen met die in 2023, maar de stemming is ook hier negatiever dan in 2021. De grootste verandering zit bij de stelling dat politici te veel praten en te weinig doen: 51% instemming in 2021, 62% in 2023 en 71% in 2025. Opvallend stabiel is de steun voor de laatste drie stellingen in tabel 6.1 die gebrek aan politiek zelfvertrouwen tot uitdrukking brengen. Nederlanders zijn de afgelopen jaren een stuk negatiever over de Haagse politiek geworden, maar niet vaker gaan onderschrijven dat politici niet luisteren naar mensen zoals zij.

6.4 Afkeer van de Haagse politiek in eigen woorden⁶

We zagen hierboven dat Nederlanders heel kritisch zijn op Haagse politieke instituties en op politici. Om een iets beter beeld te krijgen van waar hun kritiek zich dan op richt, kunnen we kijken naar de manier waarop mensen zelf praten over hun zorgen over de politiek, hun vertrouwen in de regering en hun tevredenheid met de democratie. Daar geven antwoorden op open vragen in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) informatie.

We zagen in tabel 6.1 dat 71% van de Nederlanders vindt dat politici te veel praten en te weinig doen. Deze klacht voert ook de boventoon in de manier waarop mensen over de politiek praten. Nederlanders vinden dat politici de problemen die zij belangrijk vinden, zoals immigratie, het tekort aan betaalbare woningen of de hoge prijzen, niet oplossen of – als ze er wel iets aan doen –

de verkeerde oplossing kiezen. Mensen verbinden dit probleem van het probleemoplossend vermogen van de politiek aan de opstelling van politici: die zouden te veel bezig zijn met eigen- of partijbelang in plaats van met wat Nederlanders willen of onvoldoende weten wat er speelt in de samenleving. Deze zorgen zien we sinds 2021, maar worden na de dubbele val van het kabinet Schoof door nog meer mensen gedeeld dan daarvoor:

'Beloven veel, kunnen niks waarmaken, omdat ze meer met elkaar aan het ruzie maken zijn' (man, 52 jaar, vmbo)

'Kabinet valt steeds heel snel, omdat ze niet gezamenlijk tot oplossingen kunnen komen. Er komt bijna niks terecht van wat partijen beloven.' (vrouw, 31 jaar, hbo)

Uit de open antwoorden wordt ook duidelijk waarom mensen het functioneren van de Nederlandse democratie positiever beoordelen: velen denken hierbij vooral aan de electorale kant van de democratie (het stemrecht, vrije verkiezingen en voldoende partijen om uit te kiezen) of aan democratische vrijheden, zoals de vrijheid van meningsuiting. Mensen vinden het belangrijk om in een land te leven waarin je mag stemmen bij verkiezingen en mag zeggen wat je wilt en ze vinden dit in Nederland tamelijk goed functioneren.

Mensen die daarnaast ook kritische dingen zeggen over de democratie of ontevreden zijn over de werking van de Nederlandse democratie hebben grofweg drie klachten. In de eerste plaats vinden ze dat de democratie onvoldoende bereikt – dit argument sluit aan bij het argument voor een gebrek aan vertrouwen in de regering. In de tweede plaats zijn er mensen die vinden dat er te veel politieke partijen zijn. Dat maakt het moeilijker om samen te werken en effectief te zijn. In de derde plaats zijn mensen ontevreden over de manier waarop de bij de verkiezingen tot uiting gebrachte stemmen worden omgezet in beleid. Sommigen vragen zich af of politici wel echt wat doen met wat ze horen. Anderen vragen zich af of belangen wel eerlijk worden afgewogen. Ze hebben bijvoorbeeld de indruk dat er vooral naar minderheden wordt geluisterd of dat de mensen die het hardst roepen hun zin krijgen. Aanhangers van de PVV vinden dat de democratie niet goed functioneert omdat andere partijen hun partij uitsluit van regeringsdeelname. Ze vinden dat

niet democratisch. In het NKO van 2023 zagen we dat PVV-kiezers na de verkiezingen juist meer vertrouwen hadden in de politiek en democratie omdat de PVV wel kon uitzien naar regeringsdeelname. Dat gevoel lijkt – althans in de open antwoorden – rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2025 weer weg.

Voor sommigen gaan deze zorgen verder dan alleen onvrede met de zittende regering, ze vinden dat het iets zegt over de staat van de Nederlandse democratie de afgelopen jaren:

'We hebben het goed in Nederland, zeker vergeleken met andere landen maar toch is de democratie op dit moment niet optimaal. Het vormen van een kabinet duurt te lang, het valt daarna snel weer. Weer opnieuw stemmen, leuk een democratie maar soms moet er ook doorgepakt kunnen worden.' (vrouw, 39 jaar, mbo)

'Er is weinig democratie in dit land. Onze regering hangt als los zand aan elkaar. Ze doen maar wat om zelf in de belangstelling te staan. Een enkeling werkt echt voor een democratisch land. Je kunt stemmen op wie je wilt maar van alle beloftes komt geen snars terecht. Dus zo krijg je ook nooit een democratie. Ik ben mijn leven lang gaan stemmen maar krijg de laatste jaren steeds minder zin om te gaan. Hoe zou dit komen en ben ik de enige? Ik denk het niet!' (man, 71 jaar, vmbo)

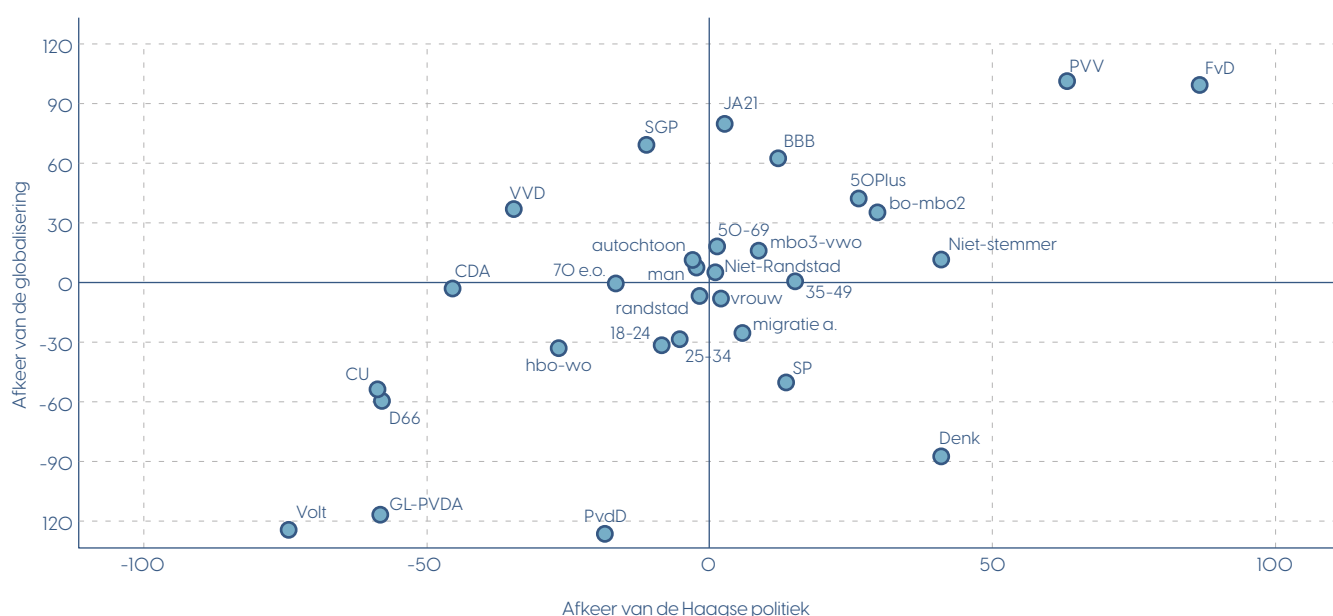
6.5 Verschillen in gemiddelde afkeer

Terug naar de NKO-cijfers. Analyseren we de oorspronkelijke antwoorden op de vragen achter de veertien indicatoren in tabel 6.1, dan blijken deze antwoorden voldoende met elkaar samen te hangen om ze samen te vatten met een enkele maat. In de laatste kolom van tabel 6.1 is vermeld hoe sterk de antwoorden op de vragen met die maat samenhangen. We betitelen de samenvattende maat als afkeer van de Haagse politiek of kortweg politieke afkeer.⁷ De gemiddelde afkeer van het hele electoraat stellen we op 0 en de standaardafwijking op 100.⁸ Een kwart van het electoraat scoort 70 of meer en dat duidt op een sterke afkeer van de Haagse politiek. Op die categorie gaan we verderop in.

We kijken eerst naar de gemiddelde afkeer in bevolkingsgroepen, waarbij een negatieve score dus duidt op minder afkeer dan er in de hele bevolking gemiddeld is, dus juist op een relatief positief beeld van de Haagse politiek. In eerdere NKO-publicaties keken we daar uitgebreid naar,⁹ met als belangrijkste bevindingen dat opleidingsniveau het meest onderscheidende sociaal-demografische kenmerk is¹⁰ en gevoelens van maatschappelijke deprivatie en onvrede over maatschappelijke ontwikkelingen veel verschillen in politieke afkeer kunnen verklaren. Dat is ook in 2025 weer het geval en laten we niet opnieuw uitgebreid zien.

Hier kijken we hoe in bevolkingsgroepen de mate van afkeer van de Haagse politiek gepaard gaat met de mate van afkeer van globalisering. Uit eerder onderzoek komt naar voren dat opvattingen over globaliseringskwesties als migratie en Europese integratie een belangrijke factor in de West-Europese en ook de Nederlandse politiek zijn gaan vormen. Onvrede over die kwesties blijkt samen te gaan met onvrede over de politiek.¹¹ Hoe is dat volgens gegevens van het NKO 2025? Een aantal opvattingen over globaliseringskwesties blijkt zich goed te laten samenvatten in 'afkeer van de globalisering'¹² en die hangt inderdaad samen met de afkeer van Haagse politiek (Pearson $r = 0,40$).

Hoe bevolkingsgroepen op beide soorten afkeer scoren brengt Figuur 6.2 in beeld. De grote demografische categorieën – mannen en vrouwen, leeftijdsgroepen, mensen met en zonder migratieachtergrond, Randstedelingen en bewoners van de rest van Nederland – verschillen de gemiddelde scores maar weinig. Ze clusteren samen rond het bevolkingsgemiddelde. De opleidingsniveaus onderscheiden zich weer het meest: tegenover een duidelijk bovengemiddelde afkeer van politiek en globalisering bij mensen met maximaal mbo2 staat de duidelijk beneden gemiddelde afkeer van mensen met een hbo- en universitaire opleiding. De electorale categorieën verschillen veel sterker van elkaar en dat is ook logisch, want het stemgedrag zal mede ingegeven worden door opvattingen over de politiek en globalisering. Tegenover de op beide soorten afkeer gemiddeld hoog scorende kiezers van de PVV en FvD staan de op beide soorten gemiddeld laag scorende kiezers van Volt en GL-PvdA en in mindere mate die van D66 en CU. Die posities sporen met de positieve samenhang in scores op individueel niveau. Andere partijen staan daar dwars op, zoals de VVD waarvan de stemmers een minder dan gemiddelde afkeer van de politiek combineren met een bovengemiddelde afkeer van de globalisering, en de stemmers van Denk met de omgekeerde combinatie. Andere partijen onderscheiden zich slecht op een enkele dimensie.

Figuur 6.2 Afkeer van de Haagse politiek en van globalisering in demografische en electorale groepen in 2025

Bron: NKO 2025

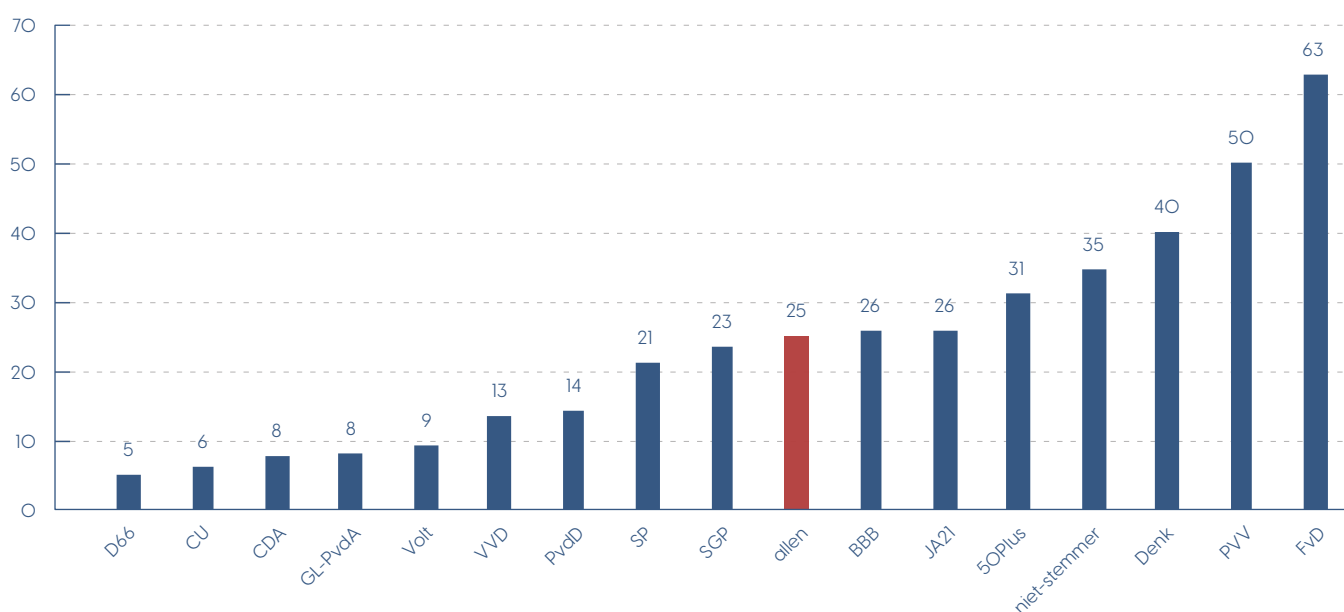
Zo zijn de stemmers van SGP, Ja21 en BBB tamelijk afkerig van de globalisering maar zijn ze qua afkeer van de politiek min of meer doorsnee. CDA-stemmers onderscheiden zich alleen door geringe afkeer van de politiek, niet-stemmers zich alleen door een groter dan gemiddelde afkeer van de politiek.

De score van niet-stemmers op politieke afkeer is +42 (die van alle stemmers samen, niet in de figuur vermeld, is -8). De grotere politieke afkeer van niet-stemmers manifesteert zich in allerlei opvattingen. Zo is het aandeel dat politici eerlijk vindt (opvatting 8 in tabel 6.1) en dat politieke partijen en de meeste politici te vertrouwen vindt (5 en 6 in tabel 6.1) onder niet-stemmers half zo groot als onder stemmers. Desinteresse in politiek is overigens kenmerkender voor niet-stemmers dan afkeer van de politiek. Afkeer kan ook actief door de partijkeuze tot uitdrukking worden gebracht, zoals de posities van PVV en FvD in Figuur 6.2 ook laten zien.¹³

6.6 Hoe anders zijn mensen met een sterke afkeer van de Haagse politiek?

Tot zover verschillen in de gemiddelde afkeer van de Haagse politiek. In de rest van het hoofdstuk kijken we naar mensen met een sterke afkeer – een groep die veel aandacht krijgt in beschouwingen over afhakers, politieke vervreemding en wantrouwen. De scores op onze afkeermaat laten geen natuurlijke scheidslijn zien tussen een groep met hoge scores en op afstand de rest met lagere scores. De verdeling is vloeiend en de afbakening van de groep met sterke afkeer is dus arbitrair. We trekken de lijn bij de hoogste 25%.

Om een idee te geven van waar deze groep electoraal zit, kijken we in Figuur 6.3 nogmaals naar het stemgedrag. Het aandeel met een sterke afkeer van de politiek is het kleinst onder kiezers van D66, ChristenUnie, CDA, GL-PvdA en Volt (tussen 5 en 9%). Het aandeel is het grootst onder kiezers van FvD (63%) en PVV (50%), gevolgd door aanhangers van Denk (40%) en niet-stemmers (35%). De verschillen komen sterk overeen met die in Figuur 6.2.¹⁴

Figuur 6.3 Sterke afkeer^a naar stemgedrag bij de Kamerverkiezingen van 2025 (in procenten)

^a Sterke afkeer is bepaald als 25% hoogste scores op de maat voor afkeer van de Haagse politiek.

Bron: NKO 2025

Hoe wijkt de kwart met sterke afkeer af van de overige driekwart van het electoraat? Zijn de mensen met sterke afkeer opvallend apathisch of juist meer geneigd tot protest? Geven ze meer steun aan regels van de democratische rechtsstaat (tegen politiek machtsmisbruik) of juist minder (omdat die regels deel zijn van de Haagse politiek)? En hebben ze andere ideeën over verbeteringen van de politieke besluitvorming? Om deze vragen te beantwoorden, vermeldt tabel 6.2 verschillen tussen de driekwart zonder sterke afkeer en de kwart met sterke afkeer voor indicatoren voor politieke participatie, houdingen tegenover de democratische rechtsstaat (zie daarover hoofdstuk 10) en gewenste veranderingen van politieke besluitvorming (zie hoofdstuk 12).

Het beeld van de politieke betrokkenheid is genuanceerd. Zoals te verwachten, gaan mensen met sterke afkeer minder naar de stembus en ze doen ook minder mee aan discussies over ‘de politiek’. Ze doen echter niet minder mee aan activiteiten ‘om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici en de overheid’ en zijn ook niet minder geneigd te protesteren als dat nodig is. Er is dus zeker geen sprake van algehele vermindering van politieke betrokkenheid als men hekel aan de Haagse politiek heeft.

De steun voor de democratische rechtsstaat is volgens alle vier indicatoren wel minder bij kiesgerechtigden met sterke politieke afkeer. Een meerderheid van hen accepteert geen wettelijke beperkingen aan politieke realisatie van wat de meeste mensen willen, bij de rest van het electoraat is dat een kwart. Er is ook meer steun voor het negeren van rechterlijke uitspraken en van de politieke oppositie. Rond 18% steunt omverwerping van het politieke stelsel, ‘desnoods met geweld’. Dat is een minderheid van 18% de respondenten met sterke afkeer, maar wel zesmaal zo groot als het aandeel onder de overige respondenten (3%).

In het derde blokje, tot slot, kijken we naar de samenhang tussen afkeer van de politiek en steun voor vier mogelijke veranderingen voor betere politieke besluitvorming. De steun ervoor is voortdurend substantieel groter in de groep met sterke politieke afkeer. Bij drie gevallen – een direct gekozen minister-president en twee opties voor een referendum (zie

daarover verder hoofdstuk 12) – staat een meerderheid van de mensen met sterke afkeer tegenover een minderheid van de andere mensen. Ook de steun voor beslissingen door burgerfora is aanzienlijk groter, maar die optie heeft geen meerderheid bij de mensen met sterke afkeer. Hun grotere steun voor hervormingen om burgers meer directe politieke zeggenschap te geven correspondeert met bevindingen van eerder onderzoek naar de wensen van ontevreden burgers.¹⁵

Tabel 6.2 Politieke betrokkenheid, steun voor de democratische rechtsstaat en veranderingswensen van mensen met en zonder grote afkeer van de Haagse politiek in 2025 (in procenten)^a

	Mensen zonder sterke afkeer	Mensen met sterke afkeer
Politieke betrokkenheid en activiteiten		
Doet actief mee als er in gezelschap over binnenlands nieuws wordt gesproken	69	60
Stemde op bij de Kamerverkiezingen van 29 oktober 2025	83	73
Was de laatste vijf jaar actief om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici en de overheid	23	22
Zou waarschijnlijk iets proberen te doen als de Tweede Kamer een zeer onrechtvaardig of verkeerd wetsvoorstel behandelde	13	15
Opvattingen over de democratische rechtsstaat		
Eens met 'Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan'	25	57
Eens met 'Als de regering en de Tweede Kamer iets willen, dan mogen rechters dat niet tegenhouden'	22	27
Eens met 'Een sterke, gekozen leider zou besluiten moeten kunnen nemen zonder zich iets te hoeven aantrekken van de oppositie of rechtbanken'	11	23
Eens met 'De Nederlandse democratie functioneert zo slecht dat die omvergeworpen mag worden, desnoods met geweld'	3	18
Opvattingen over betere politieke besluitvorming		
Eens met 'De minister-president moet rechtstreeks door de kiezers worden gekozen'	31	67
Eens met 'Het land zou beter bestuurd worden als belangrijke politieke beslissingen zouden worden genomen door burgers in burgerfora'	16	38
Eens met 'Het land zou beter bestuurd worden als belangrijke politieke beslissingen zouden worden genomen door burgers in referenda'	27	63
Eens met 'Over sommige belangrijke beslissingen moet door de kiezers worden gestemd in een referendum'	39	76

^aOp twee cursieve uitzonderingen na, verschillen alle percentages significant ($p < 0,001$), ook gecontroleerd voor sekse, leeftijd, opleiding, migratieachtergrond, randstedelijkheid in de opdelingen zoals opgenomen in Figuur 6.2. Politieke activiteiten en protestgeneigdheid verschillen helemaal niet significant ($p > 0,05$).

Bron: NKO 2025

Hoe zijn de verschillen in tabel 6.3 al met al te waarderen met het oog op de steun voor de democratie? Wordt die aangetast of bedreigd door de (groeiende) groep mensen met sterke afkeer van de Haagse politiek? De beperkte vermindering van politieke betrokkenheid in deze groep is geruststellend, maar zorgelijk zijn haar grotere acceptatie van het gebruik van politiek geweld en haar geringere steun voor beperkingen van politieke macht door de rechtsstaat. Tegenover die geringere steun voor de liberale democratie staat dan weer de grotere steun voor ‘meer democratie’ door directere zeggenschap van de bevolking. Niet de democratie in het algemeen, maar de democratische *rechtsstaat*

of *liberale democratie* (zie hoofdstuk 10) krijgt minder steun door sterke afkeer van de politiek. Vergroting van mogelijkheden voor directere zeggenschap van burgers zou kunnen helpen om de afkeer te verminderen, maar zal hun steun voor rechtsstatelijke kant van de democratie niet per se vergroten. Of en hoe innovaties aanslaan bij individuele burgers, zal mede afhangen van de aard van hun politieke afkeer: een ervaren gebrek aan responsiviteit van politici is makkelijker te adresseren dan een ervaren gebrek aan effectiviteit van instituties.¹⁶

6.7 Slot: is groeiende afkeer van de Haagse politiek nog omkeerbaar?

De uitslag van de vorige Tweede Kamerverkiezingen waren bijzonder: de PVV werd voor het eerst de grootste partij. De verkiezingsoverwinning van de PVV en de kabinetsdeelname van die partij, hadden een positief effect op PVV-kiezers: zij waren ná de verkiezingen positiever over de politiek en de democratie dan ervoor. Bij de start van het kabinet PVV, VVD, NSC en BBB was de hoop dan ook dat dit kabinet het vertrouwen zou herstellen onder kiezersgroepen met veel afkeer van de politiek en het (zelf)vertrouwen van de kiezersgroepen met weinig afkeer zou matigen.¹⁷

Die hoop is niet uitgekomen. In tegendeel: van een stijging van het vertrouwen in de politiek, zien we na de Tweede Kamerverkiezingen van 2025 weinig terug. De afkeer van de Haagse politiek is al sinds 2021 groot, maar was rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2025 weer groter dan bij de vorige Kamerverkiezingen. Over het functioneren van de Nederlandse democratie is een meerderheid wel tamelijk tevreden, maar ook daar zien we dat het aandeel dat tevreden is afnam. Nederlanders zijn kritisch op wat de Haagse politiek de laatste jaren heeft bereikt en op de manier waarop ze dat heeft gedaan. Ze vinden dat de politiek de belangrijkste problemen in Nederland niet oplost of daarin de verkeerde keuzes maakt en dat politici vooral met zichzelf en elkaar bezig zijn in plaats van met het algemeen belang. Deze kritiek betreft eind 2025 vooral het kabinet Schoof, maar niet uitsluitend. Het gaat ook over andere politici en de kritiek was er ook al voor het kabinet Schoof.

Op basis van de NKO-metingen, die gaan over het functioneren van de huidige politiek en politici, is het lastig om te zeggen in hoeverre de afkeer de grondvesten van de Nederlandse representatieve partijendemocratie raakt en in hoeverre het mogelijk is dit te herstellen. Voor sommige groepen lijkt de afkeer moeilijk meer te keren, zoals voor stemmers op de PVV, zich buitengesloten voelen van coalitievorming en het idee hebben dat het systeem niet werkt voor mensen zoals zijzelf. Onder hen en stemmers op de FvD is het aandeel mensen met sterke afkeer ook bijzonder groot. Deze groepen met sterke afkeer wijzen niet zozeer de

electorale kant van de democratie af, maar steunen vooral de rechtsstaat of liberale democratie minder. Ze vinden ook vaker dat de democratie zo slecht functioneert dat deze met geweld omvergeworpen mag worden. We weten niet of mensen rechtsstatelijke principes zoals tegenmacht en minderheidsrechten afwijzen omdat ze het inhoudelijk niet eens zijn met deze principes of omdat ze niet goed weten wat de meerwaarde van deze rechtstatelijke waarden is.¹⁸

Of het vertrouwen in de Haagse politiek ook de komende periode laag blijft, zal ook afhangen van hoe het minderheidskabinet van D66, VVD en CDA het gaat doen. Als het minderheidskabinet werkt is dat misschien een teken dat de politiek ook effectief kan zijn in een gefragmenteerd partijensysteem. Als het politieke gedoe van de afgelopen jaren aanblijft, zou dat de opvatting kunnen versterken dat het Nederlandse democratische systeem misschien toch niet zo goed werkt. In de regeringsverklaring bleek dat premier Jetten zich ervan bewust is dat het nieuwe kabinet ook op dit punt aan de slag moet:

“Ik hoop heel erg dat we er de komende jaren in zullen slagen om stap voor stap iets van het verloren vertrouwen in politiek en overheid terug te winnen. (...) En ik zeg graag toe dat het nieuwe team in vak K zich daar maximaal voor zal inzetten en dat ik vast van plan ben er als premier in voorop te gaan.”

Het is bij de afsluiting van dit hoofdstuk in april 2026 nog veel te vroeg om uit te maken of deze intentieverklaring de aankondiging was van verbetering van de Haagse politiek en de publieke waardering daarvan of slechts de vergeefsheid illustreerde van pogingen om binnen de bestaande kaders een trend van groeiende afkeer te keren.

Eindnoten en/of referenties

- 1: Dit citaat is afkomstig in COB/LISS-onderzoek uitgevoerd in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau in augustus 2025 (zie Kunst, S., Miltenburg, E., & Ridder, J. den (2025), *Burgerperspectieven 2025/3* -update, Sociaal en Cultureel Planbureau.

- 2: Zie tabel 6.1 en Geurkink, B., Ridder, J. den, & Noije, L. van (2026) *Burgerperspectieven 2026/I-de stemming*, Sociaal en Cultureel Planbureau; Van der Meer, T., & Ridder, J. den (2025), *Vertrouwen in de politiek*, Parlement & Wetenschap.
- 3: Dit hoofdstuk biedt demografisch en electoraal gewogen resultaten voor de 4.264 respondenten van het NKO 2025 waarvoor de weeginformatie beschikbaar is en die maximaal zesmaal de vragen in tabel 6.1 niet kunnen of willen beantwoorden.
- 4: Zie voor 2021 Dekker, P., & Ridder, J. den (2021), *Afkeer van de Haagse politiek*, in: T. Sipma, M. Lubbers, T.W.G. van der Meer, N. Spierings & K. Jacobs (red.), *Versplinterde Vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021* (p. 28-36), Stichting Kiezersonderzoek Nederland. Zie voor 2023 Dekker, P. & Ridder, J. den. *Veranderingen in afkeer van de Haagse politiek*, in: R. Voogd, K. Jacobs, N. Spierings & M. Lubbers (red.), *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie* (p. 55-62), Stichting Kiezersonderzoek Nederland. In beide hoofdstukken zijn ook de cijfers voor stemmers en niet-stemmers vermeld. Op die groepen gaan we verderop kort in.
- 5: Deze vertrouwensdaling zien we ook terug in ander onderzoek (EB, Geurkink et al. (noot 2). Het aandeel dat vertrouwen heeft verschilt wel tussen deze onderzoeken. Die verschillen zijn te verklaren door verschillen in onderzoeksmethode, meetmoment, vraagstelling en aangeboden antwoordcategorieën. Ondanks deze verschillen in vertrouwensniveau, zijn de ontwikkelingen in vertrouwen vergelijkbaar.
- 6: Deze paragraaf is ontleend aan Kunst et al. (noot 1), pp. 17-20.
- 7: 'Afkeer' vat de negativiteit tegenover politiek en politici beter samen dan de meer gangbare termen 'onvrede' en 'ontevredenheid' doen. Onvrede veronderstelt betrokkenheid, terwijl men negatieve opvattingen ook met fatalistische gelatenheid kan onderschrijven. Ontevredenheid is juist te vlak en zit in 2 van de 14 gebruikte vragen.
- 8: Op basis van PC-analyse, waarbij maximaal zes 'weet niet'- en 'wil-niet-zeggen'-antwoorden zijn toegevoegd aan de neutrale antwoordmogelijkheid (of een neutrale tussenwaarde is toegekend als er niet zo'n antwoordmogelijkheid was). De eerste component verklaart 46% van de gemeenschappelijke variantie en is een goede samenvatting van de waardering van de Haagse politiek.
- 9: Zie tabel 2.2 in Dekker en Den Ridder 2021 (noot 4) en Figuur 6.2 in Dekker en Den Ridder 2024 (noot 4).
- 10: 'Theoretisch opgeleiden' hebben minder afkeer dan 'praktisch opgeleiden', echter niet per se als gevolg van de genoten opleiding. In de opleidingsverschillen komen ook sociale en culturele verschillen tot uitdrukking die zelf buiten beschouwing blijven (persoonlijkheidskenmerken, ouderlijk milieu, leefomgeving, etc.).
- 11: Katsanidou, A., & Jungmann, N. (2026), *Rethinking political space in Europe: the modernisation and globalisation dimensions*, *Journal of European Public Policy*, 33(2), 583-606; Rodrik, D. (2021), *Why does globalization fuel populism? Economics, culture, and the rise of right-wing populism*, *Annual Review of Economics*, 13, 133-170.
- 12: Eerste principale component (scores x 100), die 53% van de variantie verklaart in zes opvattingen en wel over Europese integratie, klimaatbeleid, geld voor ontwikkelingssamenwerking, de bedreiging van de Nederlandse cultuur door immigranten, de vermindering van het aantal immigranten en de bouw van nieuwe moskeeën. De meting gaat meer over 'de wereld in Nederland' dan 'Nederland in de wereld'.
- 13: Zie hierover verder Dekker en Den Ridder 2021 en 2024 (noot 4).
- 14: Vanzelfsprekend is dat niet: achter hetzelfde gemiddelde kunnen veel gemiddelde individuen schuilgaan of juist twee groepen met tegengestelde scores. Dat soort verschillen vinden we niet, ook niet voor de andere groepen in Figuur 6.2. Voor de 16 electorale groepen bedraagt de correlatie tussen gemiddelde afkeerscores en percentages sterke afkeer 0,96. Het meest afwijkend zijn de Voltkiezers met gemiddeld de laagste score in Figuur 6.2 en een zesde positie in Figuur 6.3, maar het aantal respondenten is te gering voor verder onderzoek.
- 15: Zie Seyd, B., Curtice, J., & Rose J. (2018), *How might reform of the political system appeal to discontented citizens?*, *The British Journal of Politics and International Relations*, 20(2), 263-284.

- 16: Zie voor een interessante typologie Flinders, M., Wood, M., & Corbett, J. (2019). Anti-politics and democratic innovation. In S. Elstub & O. Escobar (red.), (2019), *Handbook of democratic innovation and governance* (pp. 148-160), Edward Elgar Publishing.
- 17: Zie o.a. Dekker en Den Ridder 2024 (noot 1).
- 18: Zie Noije, L. van, & Ridder, J. den (2025). Steun voor de rechtsstaat, zolang hij meewerkt: Rechtsstatelijke cultuur in Nederland vanuit burgerperspectieven, *Beleid en Maatschappij*, 52(2), 105-122.

Kader 6.1 Denkend aan Nederland: is de burger enkel boos, of ook hoopvol en trots?

Linde Bekkers

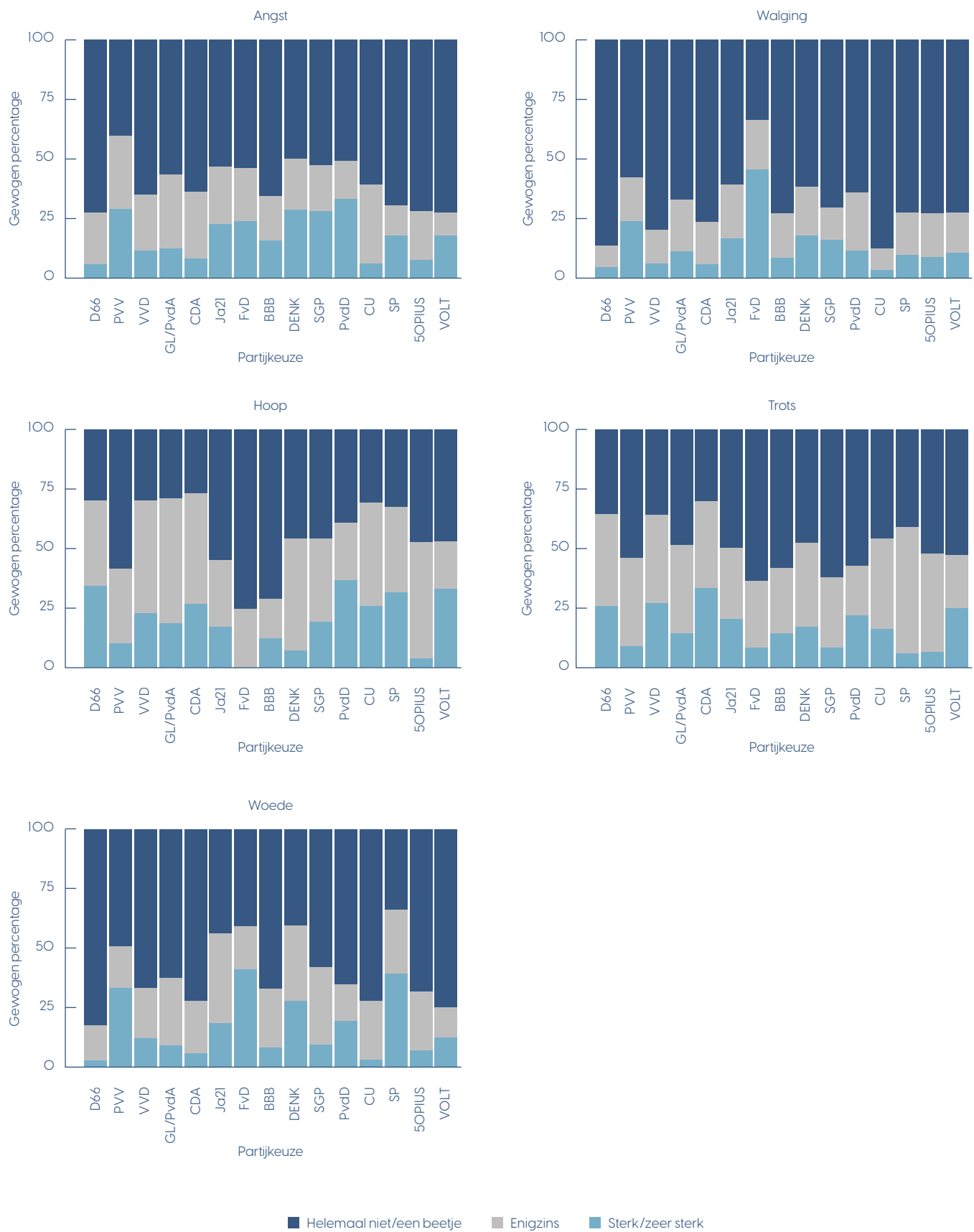
“De boze burger” is overal. In verkiezingsdebatten op SBS6 (Takken, 2023), in columns (Schimmelpenninck, 2023) en in wetenschappelijk onderzoek (van der Meer & Ham, 2022). Het begrip boze burger is breed en kan verwijzen naar boeren die boos zijn over stikstofmaatregelen tot buurtbewoners die boos zijn over de komst van asielzoekerscentra (van der Meer & Ham, 2022). Wie spreekt over de boze burger, wijst vaak ook op het afnemende vertrouwen in politiek en overheid, of zelfs op een wantrouwende houding onder burgers (Valk, 2025; van der Meer & Ham, 2022). Maar is het beeld van de boze burger terecht? En gaat boosheid altijd samen met wantrouwen? Of zijn er, naast deze groep, ook burgers die emoties als angst en walging ervaren, evenals juist hoopvolle en trotste burgers?

Dit laatste blijkt zo te zijn: De NKO-data laten zien dat kiezers gemiddeld genomen geen of een beetje woede ervaren als zij denken aan hoe Nederland ervoor staat (63,5%). Slechts 13,9% van de kiezers geeft aan (zeer) sterk woede te ervaren. De boze burger lijkt dus in de minderheid te zijn. Eenzelfde beeld zien we bij de emoties angst en walging: slechts 14,1% (angst) en 12,0% (walging) van de burgers geeft aan dit (zeer) sterk te ervaren. Een groter deel van de kiezers geeft aan (zeer) sterk hoop (21,7%) en trots (20,4%) te ervaren als zij denken aan hoe Nederland ervoor staat. Het ervaren van zowel positieve als negatieve emoties zoals hoop en woede kan leiden tot een hogere mate van politieke participatie en deelname aan collectieve acties, zoals protesten (Phillips & Plutzer, 2023; Wlodarczyk et al., 2017). Terwijl angst of walging juist kunnen bijdragen aan een terugtrekkende beweging uit dergelijke activiteiten (Phillips & Plutzer, 2023; Vandenbroek, 2011). Kortom, inzicht in de door kiezers ervaren emoties helpt om beter te begrijpen hoe zij zich politiek gedragen (Phillips & Plutzer, 2023).

Uit eerder onderzoek blijkt dat kiezers met meer populistische opvattingen stemmen op partijen zoals de PVV en FvD, maar ook op partijen als DENK, JA21

en de SP (Zaslove, 2024). Dit zijn ook juist de partijen waarvan de kiezers aangeven woede en walging te ervaren als zij denken aan hoe Nederland ervoor staat (Figuur K6.1). Vooral FvD-kiezers vallen hierin op. Het beeld voor de emotie angst is anders: angst wordt vooral door kiezers van de PvdD en DENK ervaren. Opvallend is dat juist PvdD-kiezers ook de meeste hoop ervaren, gevolgd door D66-kiezers. Geen enkele kiezer van FvD blijkt hoop te ervaren als zij denken aan hoe Nederland ervoor staat, gevolgd door slechts 3,8% van de 50Plus-kiezers en 7,0% van de DENK-kiezers. Verder hebben de kiezers die trots ervaren vooral gestemd op het CDA, de VVD en D66—partijen waarop kiezers stemmen met minder populistische houdingen (Zaslove, 2024). Populistische partijen trekken dus kiezers aan die vaker negatieve gevoelens ervaren als zij denken aan hoe Nederland ervoor staat. Deze groep kiezers heeft ook vaker een lager inkomens- en opleidingsniveau (Zaslove, 2024). Deze sociaaleconomische positie zou kunnen doorwerken in hoe mensen zich voelen als zij denken aan hoe Nederland ervoor staat.

Vaak wordt verondersteld dat negatieve emoties voortkomen uit een diepgeworteld wantrouwen: een gevoel dat de overheid en politieke partijen mensen “zoals zichzelf” niet eerlijk behandelen of niet accepteren. Zo is er een sterk positief verband tussen de aanwezigheid van negatieve emoties als woede ($r = 0,39$) en walging ($r = 0,39$) en politiek wantrouwen. Angst speelt hierin een minder grote rol ($r = 0,28$). Daarnaast blijkt dat een gebrek aan positieve emoties, zoals hoop, samenhangt met wantrouwen ($r = -0,34$). Trots speelt hierin ook een minder grote rol ($r = -0,22$). Opvallend is dat het patroon bij politiek vertrouwen vrijwel gespiegeld is. Er is sprake van een duidelijke positieve samenhang tussen hoop ($r = 0,35$) en trots ($r = 0,32$) enerzijds en politiek vertrouwen anderzijds. Ook valt op dat lagere gevoelens van woede ($r = -0,34$), walging ($r = -0,34$) en angst ($r = -0,26$) gepaard gaan met politiek vertrouwen. Dit toont aan dat dezelfde emoties zowel bij politiek vertrouwen als bij wantrouwen een rol spelen, maar dan in spiegelbeeld. Politiek vertrouwen en wantrouwen zijn dus mogelijk verschillende zijden van dezelfde medaille.

Figuur K6.1 Gewogen percentages van hoe sterk kiezers emoties ervaren als zij denken aan hoe Nederland ervoor staat

Samenvattend tekent zich een duidelijke scheidslijn af: waar de woedende en walgende kiezer zijn toevlucht zoekt bij populistische partijen, stemt de hoopvolle en trotse kiezer juist op traditionele partijen. Daarnaast blijkt dat mensen die met hoop en trots naar Nederland kijken, meer vertrouwen hebben in de politiek en overheid. Bij degenen die vooral woede en walging ervaren, overheerst juist wantrouwen. Kortom, de boze burger bestaat, maar de (enigszins) hoopvolle en trotse burger is in de meerderheid.

Eindnoten en/of referenties

- Phillips, J. B., & Plutzer, E. (2023). Reassessing the Effects of Emotions on Turnout. *The Journal of Politics*, 85(3), 1094–1106. <https://doi.org/10.1086/723816>
- Schimmelpenninck, S. (2023). De angst voor de boze burger is enorm en de boze burger ruikt angst. *de Volkskrant*. Geraadpleegd op 27 februari 2026, van <https://www.volkskrant.nl/columns-van-de-dag/de-angst-voor-de-boze-burger-is-enorm-en-de-boze-burger-ruikt-de-angst-b167b43c/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.ecosia.org%2F>
- Takken, W. (2023). 'Wilders gedijt bij amusement en chaos': vijf sleutelmomenten in de PVV-champagne. *NRC*. Geraadpleegd op 27 februari 2026, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/11/23/wilders-gedijt-bij-amusement-en-chaos-vijf-sleutelmomenten-in-zijn-campagne-a4182073>
- Valk, G. (2025). De burger blijft de politiek wantrouwen. Waarom is dat dit verkiezingsjaar geen thema? Geraadpleegd op 27 februari 2026, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2025/09/05/de-burger-blijft-de-politiek-wantrouwen-waarom-is-dat-dit-verkiezingsjaar-geen-thema-a4905223>
- Van der Meer, J. & Ham, M. (2022). Journalistiek onderzoek: Twintig jaar onderzoek naar de boze burger. *Sociale vraagstukken*. Geraadpleegd op 27 februari 2026, van <https://www.socialevraagstukken.nl/rubrieken/journalistiek-onderzoek/twintig-jaar-onderzoek-naar-de-boze-burger/>
- Vandenbroek, L. M. (2011). *Disentangling Aversion: Experimentally Testing the Impact of Disgust and Anger on Political Participation* (SSRN Scholarly Paper No. 1902431). Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=1902431>
- Włodarczyk, A., Basabe, N., Páez, D., & Zumeta, L. (2017). Hope and Anger as Mediators Between Collective Action Frames and Participation in Collective Mobilization: The Case of 15-M. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(1), 200–223. <https://doi.org/10.5964/jpspp.v5i1.471>
- Zaslove, A. (2024). Populistische attitudes in Nederland. In Voogd, R., Jacobs, K., Lubbers, M. & Spierings, N. (Red.), *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie*. SKON: www.dpes.nl

7. Ideologische posities van kiezers

Marcel Lubbers en Inge Hendriks

In dit hoofdstuk lat we zien:

- Asiel en klimaat zijn de thema's waarover kiezers het sterkst verdeeld zijn.
- Naast de klassieke tegenstelling op economisch gebied, gekenmerkt door verschillen tussen SP-kiezers aan de linkerzijde en VVD-kiezers aan de rechterzijde, komt een nog sterkere tegenstelling naar voren tussen nationalistische kiezers enerzijds en kosmopolitische kiezers anderzijds. Met name op thema's als migratie, asiel, assimilatie, klimaatscepsis en euroscepsis staan deze groepen tegenover elkaar.
- Deze nationalistische-kosmopolitische dimensie was in 2025, net als in 2023, een belangrijkere voorspeller voor stemgedrag dan in alle jaren ervoor. De grootste verschillen op deze dimensie zijn te zien tussen radicaal-rechts stemmers enerzijds en stemmers op PvdD en GroenLinks-PvdA anderzijds.
- Hoewel de economische dimensie en nationalistische-kosmopolitische dimensie belangrijke scheidslijnen zijn binnen het electoraat, verklaren ze niet alle tegenstellingen tussen kiezers. Naast deze scheidslijnen vinden we de volgende drie prominente tegenstellingen binnen het electoraat:
 - o Tegenstellingen op het gebied van gender en seksualiteit, waar SGP-, DENK- en FvD-stemmers het meest conservatief zijn en PvdD-, Volt- en GroenLinks-PvdA-kiezers het meest progressief;
 - o Tegenstellingen ten aanzien van de steun voor een onafhankelijk Palestina, met DENK-, PvdD- en GroenLinks-PvdA-kiezers het meest steunend en SGP-, radicaal-rechts en BBB-kiezers het minst;
 - o Tegenstellingen ten aanzien van militaire steun aan Oekraïne. 5OPlus, Volt- en VVD-kiezers zijn het meest steunend en FvD-, DENK- en PVV-kiezers het minst.
- Toch zijn er ook vlakken waarop de verschillende electoraten grote overeenkomsten tonen. Zo is de verdeeldheid op gelijkheid bevorderende maatregelen, zoals meer sociale huurwoningen bouwen, de ongelijkheid verkleinen en het verhogen van het minimumuurloon, relatief klein.

7.1 Inleiding

In juni 2025 viel het kabinet-Schoof, net als het voorgaande kabinet, over het asiel- en migratiebeleid. In de verkiezingen die volgden, speelde migratie opnieuw een grote rol. Het debat hierover lijkt als een splijtzwam door de samenleving te lopen. Migratie is echter niet de enige scheidslijn in de samenleving. Er zijn meerdere thema's waar kiezers van verschillende partijen anders over denken. Door de spanningen op het internationale toneel, staan kiezers soms tegenover elkaar, bijvoorbeeld aangaande Palestina. Ook politieke opvattingen over klimaat, gender en seksuele oriëntatie lopen sterk uiteen. Daarentegen zijn er ook thema's die deze verkiezingen minder aandacht kregen maar waar kiezers wel in hun ideeën van elkaar verschillen. Op sociaaleconomische gebied bleek een onderwerp als 'bestaanszekerheid', dat tijdens de verkiezingen van 2023 nog volop in de belangstelling stond, naar de achtergrond te zijn verdwenen, terwijl 'wonen en de huizenmarkt' juist opnieuw een prominent thema was.

In dit hoofdstuk brengen we de verschillende houdingen van kiezers op deze grote thema's in kaart. Daarbij zoomen we in op de variatie binnen het electoraat en onderscheiden we in hoeverre kiezers van verschillende partijen daadwerkelijk van elkaar verschillen in hun houdingen ten opzichte van deze thema's die vaak worden neergezet als 'gepolariseerd'.

De ideologische verdeling van kiezers en politieke partijen wordt veelal beschreven in twee dimensies. Ten eerste, de klassieke economische links-rechts dimensie¹ met aan de linkerzijde een ideologie van hervreken, door een grotere overheid die middels belastingen meer gelijkheid wenst te bereiken. En aan de rechterzijde een kleine overheid, die belastingen verlaagt en meer overlaat aan de markt en eigen verantwoordelijkheid. Een tweede dimensie, die sinds een aantal decennia wordt onderscheiden van de economische dimensie, is die waarin een meer conservatieve positie wordt geplaatst tegenover een progressieve. Op deze dimensie wordt ook wel kosmopolitisme (groen-alternatief-libertair) tegenover nationalisme (traditioneel-autoritair-nationalistisch) gezet.² In dit hoofdstuk geven we inzicht in hoeverre deze twee brede ideologische dimensies de

verdeeldheid op grote thema's in het electoraat beschrijven.

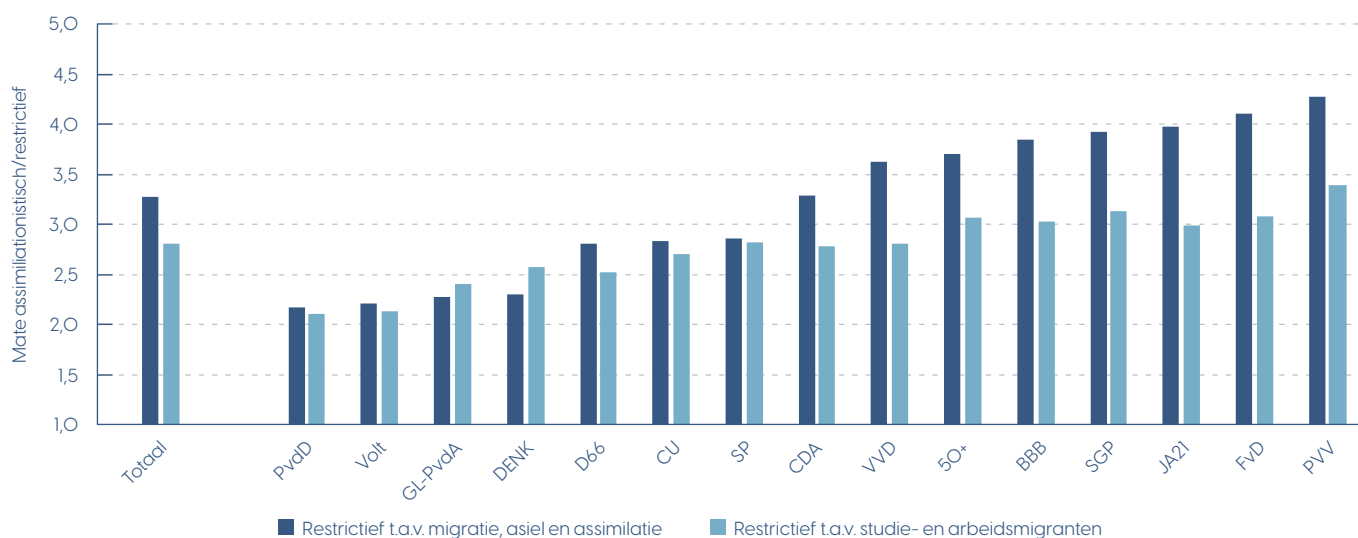
In het Nationaal Kiezersonderzoek zijn respondenten allerlei vragen voorgelegd over de vijf eerdergenoemde thema's: migratie en integratie; internationale relaties; klimaat; gender en seksualiteit; en sociaaleconomisch beleid, ook op het domein 'wonen'. We onderzoeken of dit inderdaad coherente thema's zijn waar kiezers consistente standpunten over innemen. We presenteren hoe de electoraten van de Nederlandse politieke partijen verdeeld zijn op de (sub)thema's, en vervolgens ook hoe deze thema's met elkaar samenhangen. Ten slotte onderzoeken we of al de thema's terug te brengen zijn naar de twee dominante dimensies: die van de economische links-rechts plaatsing en die van kosmopolitisch-nationalistisch.

7.2 Houdingen onder het electoraat

Migratie en integratie

De uiteenlopende visies op asiel en migratie in het publieke debat worden gereflecteerd in de houdingen van het electoraat. In het NKO hebben we mensen gevraagd naar hun opvattingen over een breed aantal onderwerpen: over de komst van asielzoekers, of het aantal migranten omlaag of omhoog zou moeten, over de spreidingswet, over of men migratie als bedreiging ziet voor de economie, cultuur en veiligheid alsook over meer integratie-gerelateerde aspecten als bouw van moskeeën en of migranten al dan niet moeten assimileren. Uit onze analyses blijkt dat deze aspecten van migratie en assimilatie zo sterk samenhangen, dat ze een overkoepelende houding weerspiegelen met betrekking tot 'migratie, asiel en assimilatie'. Drie opvattingen met een sterke relatie tot de economische kant van migratie blijken niet te vallen onder deze overkoepelende houding, namelijk houdingen over het maximeren van studiemigranten en arbeidsmigranten (van binnen en buiten de EU).³

Uit Figuur 7.1 komt naar voren dat er grote verschillen zijn tussen kiezers van verschillende partijen in hoe positief of negatief men is over migratie, asiel en assimilatie. Ook ten aanzien van studie- en arbeidsmigratie blijken er verschillen te zijn tussen de electoraten, alhoewel

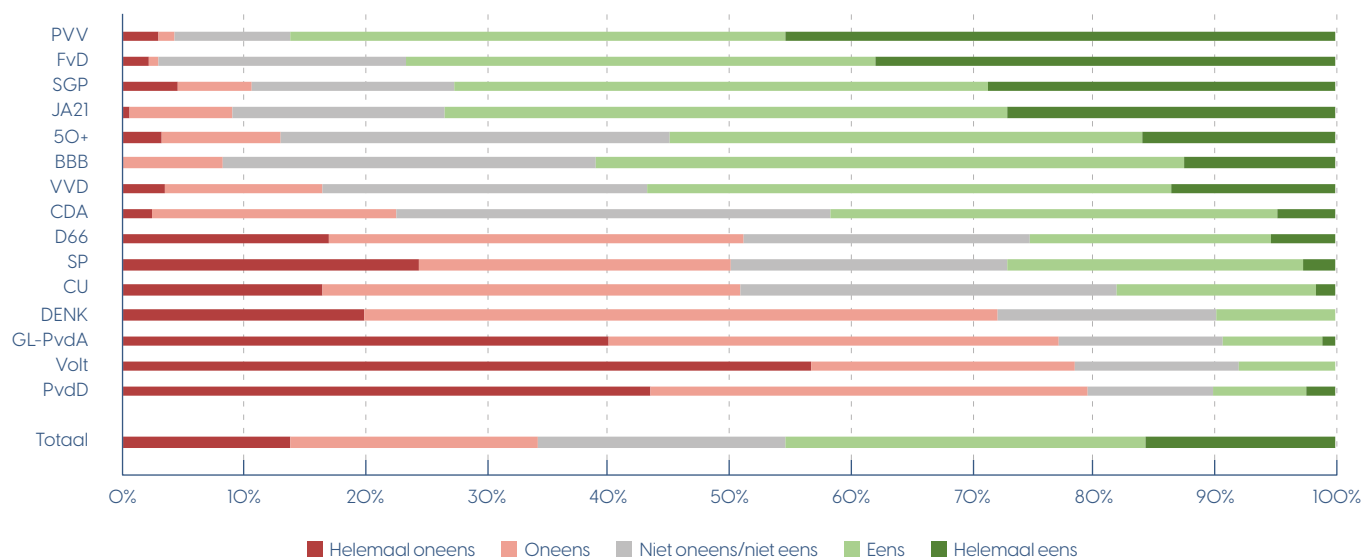
Figuur 7.1 Gemiddelden op de schalen 'Restrictief t.a.v. migratie, asiel en assimilatie' en 'Restrictief t.a.v. studie- en arbeidsmigranten', naar stemgedrag in de verkiezingen van 2025.

deze verschillen minder groot zijn tussen kiezers van verschillende partijen dan op de eerste schaal over 'migratie, asiel en assimilatie'. Op beide schalen echter, zijn de verschillen in de gemiddelden het grootst tussen de kiezers op PvdD, Volt en GL-PvdA enerzijds en FvD en PVV anderzijds.

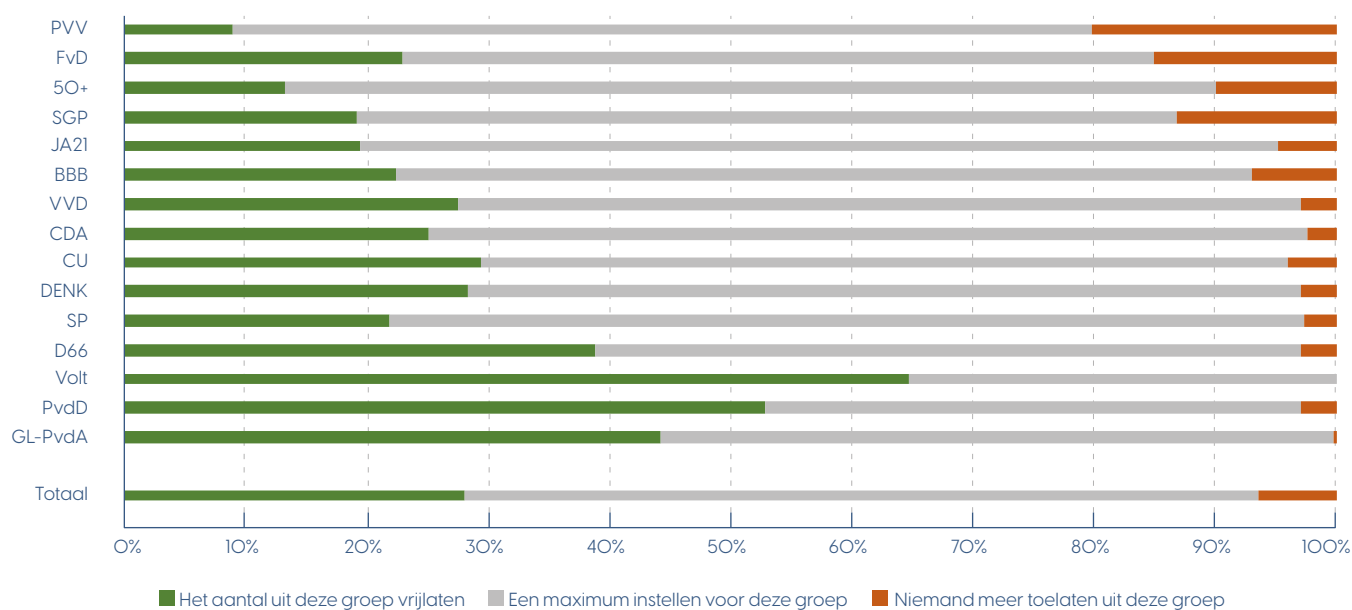
Exemplarisch voor houdingen ten aanzien van migratie, asiel en assimilatie, is in hoeverre men denkt dat problemen in Nederland worden opgelost door het verminderen van het aantal immigranten dat naar Nederland komt (zie Figuur 7.2). Ongeveer de helft van

de kiezers (46%) denkt dat dit het geval is. Tegelijkertijd is er ook een aanzienlijke groep kiezers – zo'n 34% – die het hier (helemaal) niet mee eens is. Terwijl zo'n 9 op de 10 PVV-stemmers denkt dat problemen worden opgelost door het verminderen van het aantal immigranten, denkt nog geen 1 op de 10 GroenLinks-PvdA-stemmers dat dit het geval is.

Op de vragen over studie- en arbeidsmigratie zien we meer overeenstemming tussen de electoraten (zie Figuur 7.3). De meerderheid van de kiezers (65%) denkt dat het goed zou zijn om een maximum in te stellen voor

Figuur 7.2 Frequentieverdeling op de vraag 'Veel problemen in Nederland worden opgelost door het verminderen van het aantal immigranten dat naar Nederland komt', naar stemgedrag in de verkiezingen van 2025.

Figuur 7.3 Frequentieverdeling op de vraag 'Vindt u dat de regering niemand meer moet toelaten, een maximum moet bepalen, of geen maximum moet bepalen wanneer het gaat over het aantal immigranten van binnen de Europese Unie om te werken', naar stemgedrag in de verkiezingen van 2025

het aantal arbeidsmigranten dat naar Nederland komt. Voor vrijwel elk electoraat geldt dat een meerderheid is voor het instellen van een maximum; alleen de kiezers van Volt en PvdD vormen hierop een uitzondering. Zij wensen in meerderheid deze vormen van migratie 'vrij te laten'.

Binnen het grotere thema migratie blijken de vragen over 'asielopvang in de gemeente (de spreidingwet)', 'het terugsturen van asielzoekers' en 'migratie als culturele dreiging' de sterkste verdeeldheid onder het electoraat teweeg te brengen. Het toelaten van internationale studenten en migranten uit de EU leidt tot de minste verdeeldheid. De vraag over het terugsturen van asielzoekers is sinds 1998 opgenomen in het Nationaal Kiezers Onderzoek. Sinds 1998 is er een gestage groei in de samenhang tussen de houding hierover en het stemgedrag. Deze samenhang was in 2025 sterker dan in alle andere voorgaande jaren. En hoewel er over het algemeen in onderzoek veel stabiliteit in houdingen wordt gevonden, ook in houdingen ten aanzien van migratie,⁴ wordt de houding ten aanzien van asielzoekers sinds 1998 steeds restrictiever.

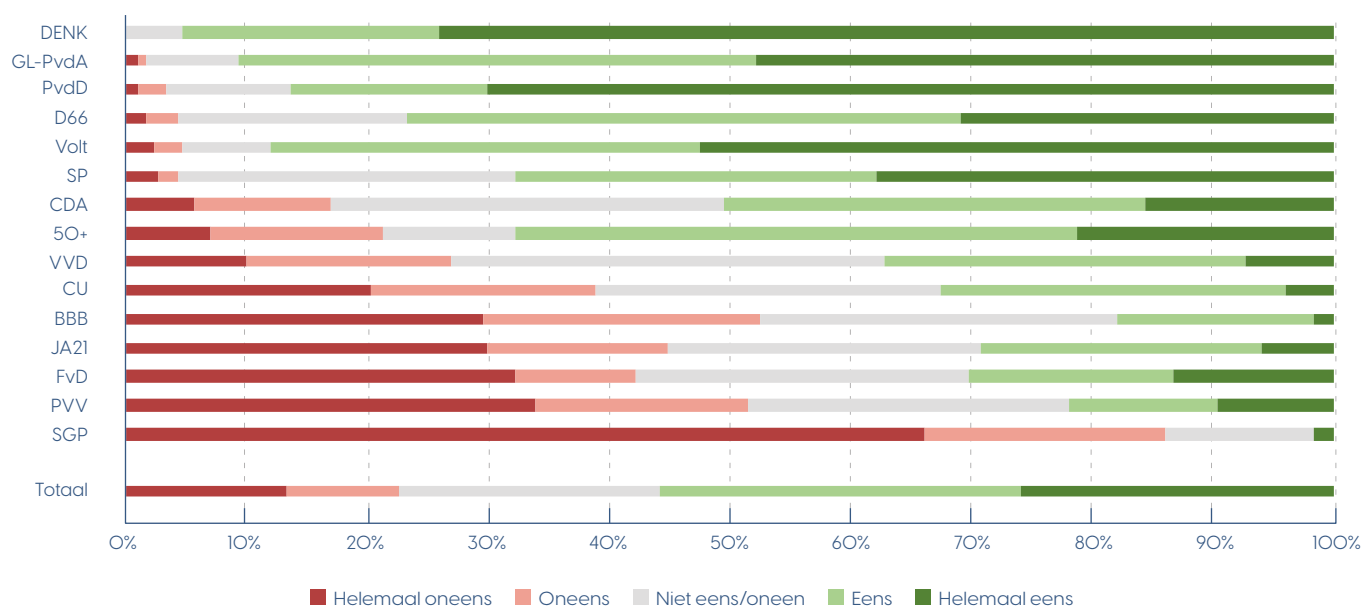
Internationaal

De periode rondom de verkiezingen werd gekleurd door verschillende spanningen op het internationale

toneel. Zo bestond er weliswaar een staakt-het-vuren in Gaza, maar werd die regelmatig geschonden en in de avond voor de Tweede Kamerverkiezingen vielen er honderden doden door zware aanvallen op Gaza.⁵ Ook Rusland voerde zware aanvallen uit op Oekraïne in de dagen voorafgaand aan de verkiezingen.⁶ De tweede termijn van Trump die in 2025 startte, bracht eveneens veel geopolitieke spanning en een herpositionering van de EU.

In het Nationaal Kiezersonderzoek gaven respondenten hun mening over diverse onderwerpen, zoals over de situatie in Gaza en de rol van Israël; over de relatie tussen Nederland en de VS; over wapenleveranties aan Oekraïne; of Rusland een bedreiging vormt voor Nederland; over ontwikkelingshulp; en over lidmaatschap van de EU en of het eenwordingsproject verder moet gaan. Uit de analyses blijkt dat binnen het thema 'internationaal' drie sub-thema's zijn te ontwaren; ten eerste opvattingen ten opzichte van Palestina, maar waarmee ook de houding ten aanzien van onafhankelijkheid ten opzichte van de VS samengaat; ten tweede houdingen ten opzichte van Oekraïne en Rusland, en ten derde houdingen tegenover internationale samenwerking (binnen de EU en in de vorm van ontwikkelingshulp).

Op het eerste subthema, die over steun aan Palestina,

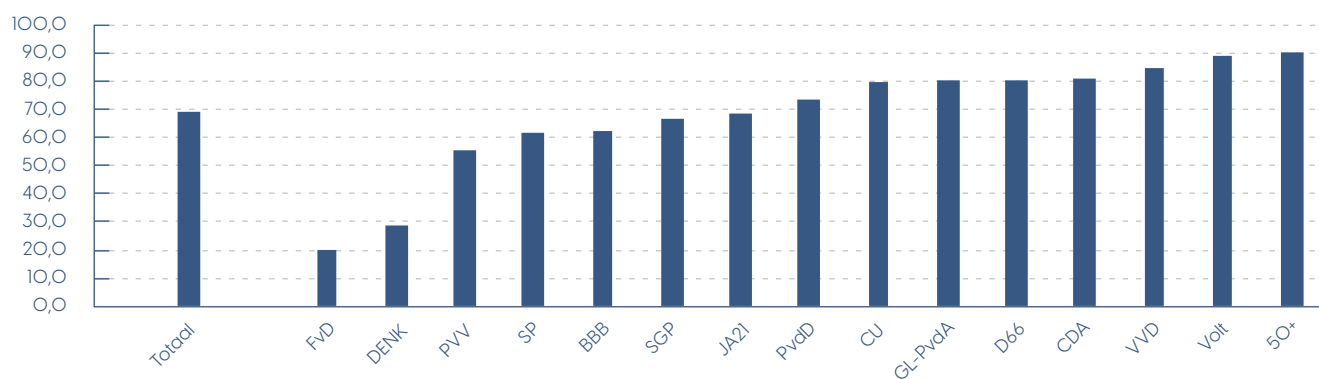
Figuur 7.4 Frequentieverdeling op de vraag 'de Nederlandse regering moet Palestina als onafhankelijke staat erkennen', naar stemgedrag in de verkiezingen van 2025.

staan kiezers van verschillende partijen ver uit elkaar. Figuur 7.4 geeft de spreiding weer van het electoraat op de vraag of de Nederlandse regering een onafhankelijk Palestina moet steunen. Alle kiezers in dit onderzoek die op DENK hebben gestemd vinden dat Palestina als onafhankelijke staat moet worden erkend, terwijl vrijwel elke SGP-stemmer hiertegen is. Hoewel dit contrast zeer groot is, vormen deze twee groepen samen echter nog geen 5% van het electoraat. Kiezers van linkse partijen zijn het veel vaker (helemaal) eens met de erkenning van Palestina als onafhankelijke staat dan de rest van de kiezers. Tegelijkertijd zien we ook dat er variatie is binnen electoraten in de houding ten opzichte van Palestina als onafhankelijke staat. Zo vindt 37% van de VVD-stemmers dat de regering Palestina moet erkennen als onafhankelijke staat, terwijl er tevens een aanzienlijke groep is van 27% die het hier (helemaal) niet mee eens is. Ook onder kiezers van JA21, Forum voor Democratie en de ChristenUnie zijn de meningen verdeeld over de erkenning van Palestina als onafhankelijke staat. In totaal vindt een meerderheid van de Nederlandse kiezers (56%) dat de regering Palestina als onafhankelijke staat moet erkennen, terwijl ongeveer 1 op de 5 kiezers het hier (helemaal) niet mee eens is.

Het Nederlandse electoraat is iets minder verdeeld in hun houding ten opzichte van Oekraïne en Rusland, het tweede subthema dat we kunnen onderscheiden

onder het thema 'internationaal'. Figuur 7.5 laat zien dat zo'n twee derde van de kiezers vindt dat Nederland Oekraïne moet steunen door meer wapens te leveren en dat Rusland een bedreiging vormt voor de veiligheid van Nederland. Voor vrijwel alle partijen geldt dat een meerderheid van de kiezers het hier (helemaal) mee eens is. De kiezers van Forum voor Democratie en DENK vormen een uitzondering hierop. Respectievelijk 20% en 28% van deze kiezers vindt dat de Nederlandse regering Oekraïne moet steunen met wapenleveranties en ziet Rusland als een bedreiging voor Nederland. Aan de andere kant staan de kiezers van 50Plus, Volt en de VVD, die juist sterk hun steun uitspreken voor wapenleverantie en tegelijk Rusland als dreiging zien voor Nederland.

De derde dimensie onder 'internationaal' is die van eurosceptis. De vragen over steun voor of afwijzing van verdergaande Europese integratie hangen sterk samen met de vraag of men vindt dat Nederland minder geld moet uitgeven aan ontwikkelingshulp. Vooral de stemmers op de radicaalrechtse partijen FvD en PVV scoren hier het hoogst op, gevolgd door de kiezers van JA21, BBB, SGP en 50Plus. Volt-stemmers, in overeenstemming met de Europese visie van het partijprogramma, scoren hier juist het laagst op, net als PvdD en GL-PvdA stemmers, zoals exemplarisch is weergegeven in Figuur 7.6 waarin wordt weergegeven

Figuur 7.5 Percentage dat hoger dan een 3 scoort op de schaal 'steun wapenleverantie Oekraïne en Rusland is een dreiging voor Nederland', naar stemgedrag in de verkiezingen van 2025.

Noot: Respondenten konden antwoorden op twee items, een over Oekraïne en een over Rusland, op een 5-puntschaal over, waar het gemiddelde van genomen is.

1: Helemaal geen wapensteun aan Oekraïne, en Rusland helemaal geen dreiging; 5: sterke mate van wapensteun aan Oekraïne, Rusland sterke dreiging.

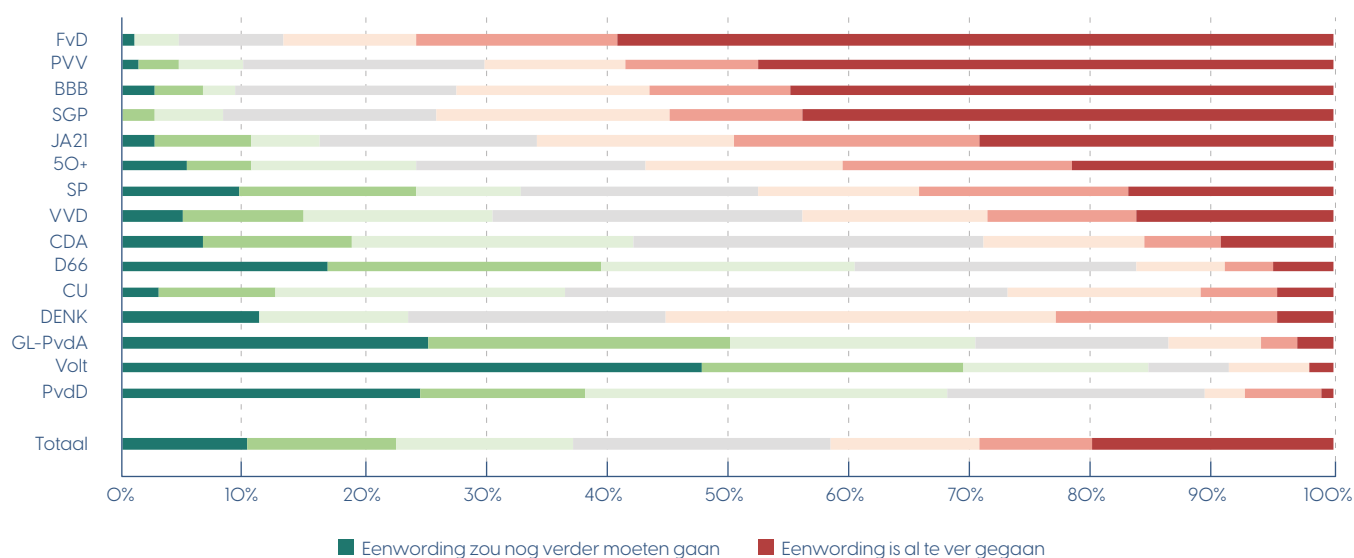
of men vindt dat Europese eenwording verder moet gaan, of juist al te ver is gegaan.

Van alle vragen op het thema 'internationaal', leidde de vraag over ontwikkelingssamenwerking tot de grootste verdeeldheid onder het electoraat, gevolgd door het erkennen van Palestina. Onafhankelijkheid van de VS en het ervaren van een dreiging van Rusland leidde tot de minste verdeeldheid.

Klimaat

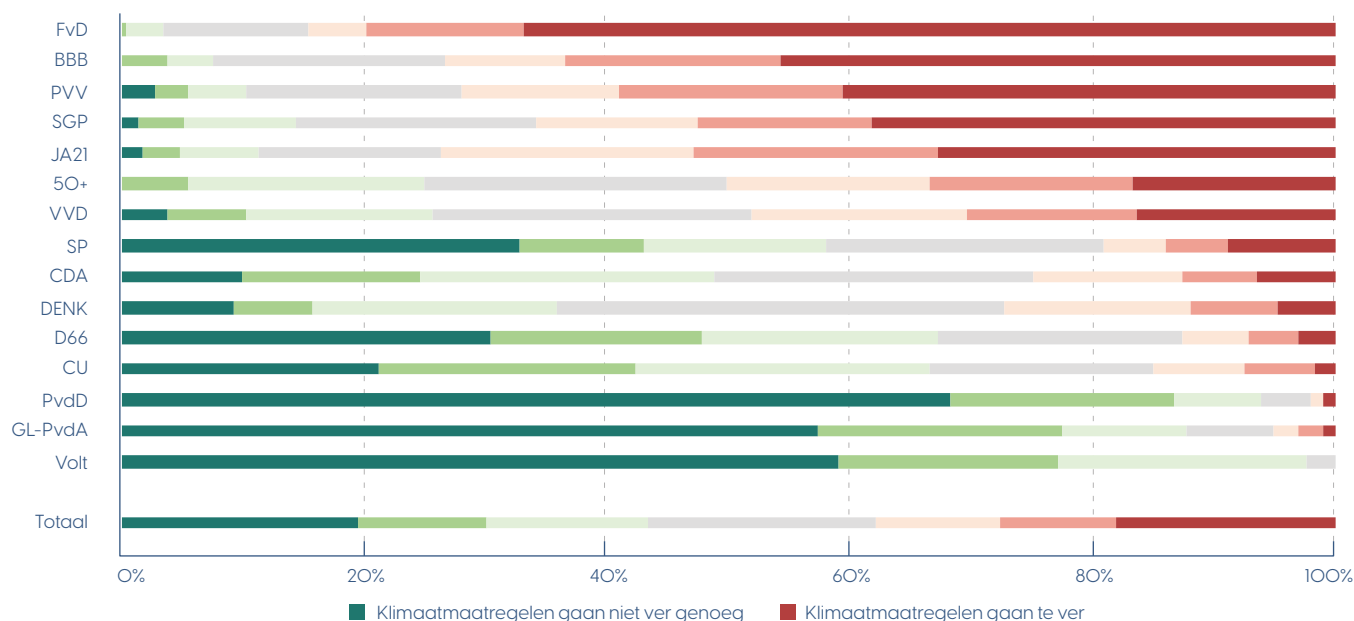
Een ander thema waarop de verschillende politieke partijen fundamenteel andere keuzes maken is klimaat.

Ook onder het electoraat zien we uiteenlopende visies op maatregelen die de regering al dan niet zou moeten nemen om klimaatverandering tegen te gaan. De vragen die hierover zijn opgenomen in het Nationaal Kiezersonderzoek (over de omvang van de veestapel, over de rol van de mens in klimaatverandering en over of de klimaatmaatregelen al dan niet te ver zijn gegaan) hangen sterk met elkaar samen en bepalen gezamenlijk de positie van de respondenten op het thema 'klimaat'. Het is deze laatste vraag over of de klimaatmaatregelen al dan niet te ver zijn gegaan die het sterkst tot verdeeldheid leidde tussen de electoraten.

Figuur 7.6 Frequentieverdeling van de vraag of de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan of dat de eenwording al te ver is gegaan, naar stemgedrag in de verkiezingen van 2025.

Noot: Respondenten konden antwoorden op een 7-puntsschaal. Groen: eenwording moet verder gaan; grijs: een tussenpositie; rood: eenwording is te ver gegaan.

Figuur 7.7 Frequentieverdeling op de vraag ‘Sommige mensen vinden dat de maatregelen die de regering neemt om klimaatverandering tegen te gaan te ver gaan. Anderen vinden dat ze niet ver genoeg gaan’, naar stemgedrag in de verkiezingen van 2025

Noot: Respondenten konden antwoorden op een 7-puntsschaal. Groen: klimaatmaatregelen gaan niet ver genoeg; grijs: een tussenpositie; rood: klimaatmaatregelen gaan te ver.

Figuur 7.7 laat ons zien dat over het algemeen het aandeel kiezers dat vindt dat klimaatmaatregelen te ver gaan (38%) kleiner is dan het aandeel kiezers dat vindt dat deze maatregelen niet ver genoeg gaan (43%). Slechts een minimaal percentage van de kiezers die op de Partij voor de Dieren, Volt en GroenLinks-PvdA heeft gestemd, is sceptisch tegenover het treffen van klimaatmaatregelen. Daar staat tegenover dat een ruime meerderheid van de kiezers van Forum voor Democratie, BBB, PVV en SGP vindt dat de klimaatmaatregelen veel te ver gaan. Over het algemeen vinden linkse kiezers dat de maatregelen niet ver genoeg gaan terwijl kiezers van rechtse partijen vinden dat deze maatregelen te ver gaan. Een uitzondering hierop is de positie van kiezers die hebben gestemd op het CDA en de ChristenUnie, de twee andere confessionele partijen. In tegenstelling tot SGP-kiezers, zien we dat nog geen 25% van de kiezers van deze partijen sceptisch is ten opzichte van de klimaatmaatregelen.

Emancipatie, gender en seksuele diversiteit

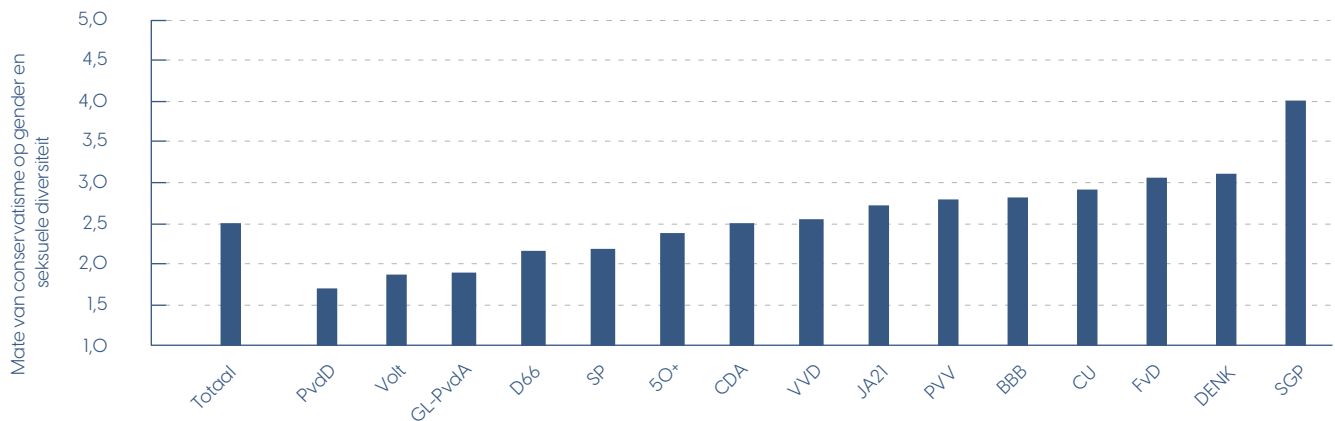
Een vierde thema waarop kiezers van elkaar verschillen, betreft die omtrent emancipatie, gender en seksuele diversiteit. Onder het electoraat clusteren houdingen rondom deze thema's veelal samen. Kiezers nemen ofwel

een progressief standpunt in over zowel de emancipatie en representatie van vrouwen als gelijke rechten en kansen voor mensen met een andere gender- of seksuele identiteit, ofwel een conservatiever standpunt.

Uit Figuur 7.8 blijkt dat men gemiddeld genomen meer progressief (waarden onder de 3) dan conservatief (waarden boven de 3) is. Onder kiezers van linkse en progressieve partijen, zoals Volt, Partij voor de Dieren, GroenLinks-PvdA, D66 en de SP, ligt het gemiddelde rond de twee of lager. Alleen onder SGP-stemmers ligt het gemiddelde met 4,0 ruim boven de drie. Desalniettemin volgen houdingen ten opzichte van emancipatie, gender en seksuele diversiteit niet zozeer de klassieke scheidslijn tussen economisch links en rechts, of die tussen een restrictieve of open houding ten aanzien van migratie. Zo zien we dat de DENK-stemmers ook net boven het gemiddelde scoren, net als FvD stemmers. Onder CDA- en VVD-kiezers is het aandeel met een conservatief standpunt juist relatief laag (rond de 15% dat hoger dan een 3 scoort) en ligt het gemiddelde op de 2,5.

Wonen, ongelijkheid en belastingen

Een van de thema's die door veel kiezers werd gezien als het belangrijkste thema is wonen. Respondenten

Figuur 7.8 Gemiddelde op de schaal 'conservatief op gender en seksuele diversiteit', naar stemgedrag in de verkiezingen van 2025.

Noot: Gemiddelde antwoord van respondenten op een vijftal vragen, op een 5-puntsschaal. 1: Zeer progressief; 5: zeer conservatief.

is gevraagd of zij van mening zijn dat de overheid moet zorgen voor de bouw van meer sociale huurwoningen en, opnieuw in 2025 op de agenda, of de hypotheekrenteaftrek moet worden afgebouwd. De vraag naar meer sociale woningbouw blijkt sterk gerelateerd te zijn aan de klassieke links-rechts plaatsing van het Nederlandse electoraat: hoe vindt het Nederlandse electoraat dat om moet worden gegaan met ongelijkheden in Nederland? Moet de overheid een actieve rol spelen om ongelijkheden te verkleinen of moet ze zich daar niet mee bemoeien? We vinden onder het Nederlandse electoraat dan ook duidelijk verscheidenheid over dit thema betreffende voor- of tegenstand van een gelijkheid bevorderende overheid (met de vragen of de overheid inkomensongelijkheid moet verkleinen; meer sociale huurwoningen moet bouwen en het minimuminkomen moet verhogen). Een tweede subthema betreft of de kiezer voor- of tegenstander is van hogere belastingen (of de regering de belasting zou moeten verlagen, ook als dat leidt tot minder sociale voorzieningen, en over behoud van de hypotheekrenteaftrek).

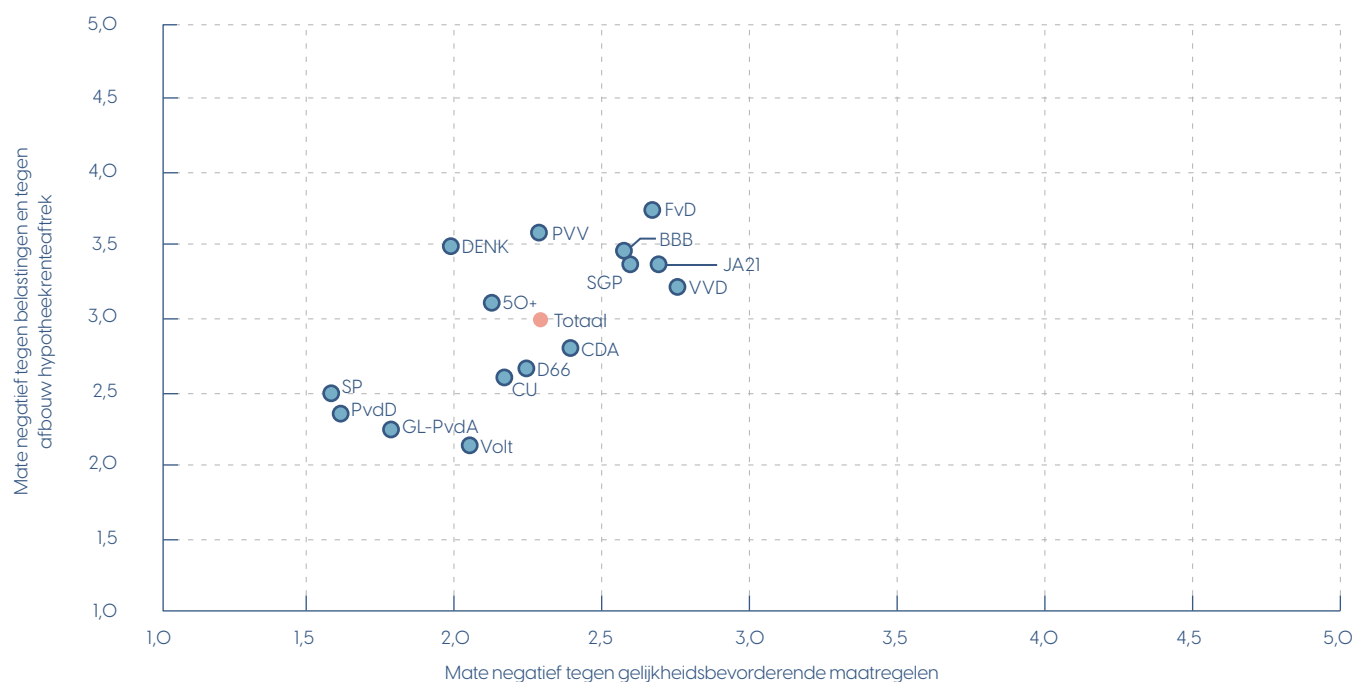
Het eerste subthema, over voor- of tegenstand jegens een gelijkheid bevorderende overheid, weerspiegelt de klassieke economische links-rechts dimensie, met aan het uiteinde aan de linkerzijde de stemmers op de SP, gevolgd door de stemmers op de PvdD en GL-PvdA. En aan de rechterzijde de stemmers op de VVD, op de voet gevolgd door de stemmers op JA21, FvD, SGP en BBB. Toch zijn op de drie vragen, over sociale woningbouw, de verhoging van het minimumloon en verminderen

van inkomensongelijkheid ook de rechtse kiezers behoorlijk steunend. Zij positioneren zich in het midden.⁸ De stemmers op de PVV nemen meer een positie in vergelijkbaar met de D66 stemmers, net iets 'links van het midden' (zie Figuur 7.9).

Het tweede subthema, over belastingverlaging, maar ook over het behoud van de hypotheekrenteaftrek, blijkt meer weerklank te vinden bij FvD-, PVV- en DENK-stemmers, net als bij BBB-, SGP- en JA21-stemmers. Stemmers van Volt en GL-PvdA geven hier het minst steun aan. Daarbij zij opgemerkt dat vooral de vraag over belastingverlaging (ook als dat ten koste gaat van de sociale voorzieningen) steun vindt bij de radicaal-rechts stemmers, waar de steun voor het behoud van de hypotheekrenteaftrek vooral sterker gesteund wordt onder VVD- en JA21-stemmers.

7.3 Samenhang tussen de (sub)thema's

Hoe kiezers zich positioneren op de onderscheiden vijf thema's, met daarbinnen een aantal subthema's, is niet onafhankelijk van elkaar. In onderstaande Tabel 7.1 is weergegeven wat de samenhang (correlaties) tussen de plaatsingen op de verschillende dimensies is. Hieruit valt op te maken dat een aantal subthema's sterk met elkaar samenhangt. Zo is de houding ten aanzien van migratie sterk verweven met eurosceptis en het klimaat, evenals met de houding tegenover Palestina; kiezers

Figuur 7.9 Gemiddelde op de schaal 'Negatief tegen een gelijkheid bevorderende overheid', afgezet tegen 'Negatief tegen belastingen en afbouw hypotheekrenteaftrek'.

Noot: Gemiddelde van respondenten op twee 5-puntsschalen. De eerste schaal (Mate negatief over gelijkheid bevorderende maatregelen) bestaat uit een gemiddelde op de vragen over 'sociale woningbouw', 'gelijkheid verkleinen of gelijkheid vergoten', 'minimumloon verhogen naar 16 euro'. De tweede schaal (Mate negatief over belastingen en afbouw hypotheekrente), bestaat uit een gemiddelde op de vragen over 'verlagen belasting ook als dat leidt tot minder sociale voorzieningen' en 'afbouwen hypotheekrenteaftrek'. 1: Positief over desbetreffende maatregel(en); 5: negatief over desbetreffende maatregel(en).

die een meer restrictief migratiebeleid voorstaan en meer voor assimilatie zijn, tonen meer eurosceptis, zijn sceptischer over klimaatmaatregelen en geven veelal ook minder steun aan een onafhankelijk Palestina. Ook zijn ze vaker voorstander van belastingverlaging en behoud van de hypotheekrenteaftrek en tevens conservatiever op gender en seksualiteitsvraagstukken, maar deze samenhang is minder sterk. Nog minder sterk is de samenhang met de positie over gelijkheid bevorderende maatregelen op economisch terrein. En de correlatie is afwezig tussen de houding ten aanzien van migratie en de positie ten aanzien van wapenlevering aan Oekraïne en of Rusland een dreiging vormt. De positie die respondenten innemen ten aanzien van Oekraïne en Rusland correleert met geen van de andere subthema's bijzonder sterk. Kiezers die vinden dat Nederland meer wapens aan Oekraïne moet leveren en Rusland als bedreiging zien, zijn wel wat minder eurosceptisch, minder klimaatsceptisch en minder conservatief. Ook staat de mate waarin men conservatief is op gender en seksuele diversiteit grotendeels op zichzelf. Hoewel er een matig sterke

samenhang is met klimaatsceptis is dat met de andere thema's minder sterk. De mate waarin men gelijkheid bevorderende maatregelen afwijst hangt matig samen met andere subthema's. Het contrast is het grootst met een pro-Palestina-houding; hoe meer men gelijkheidsbevordering afwijst, des te sterker wijst men steun vanuit Nederland voor een onafhankelijk Palestina af.

Tabel 7.1 Samenhang tussen de onderscheiden subthema's

	1a	1b	2a	2b	2c	3	4	5a	5b
1a. Restrictief tav migratie en asiel; assimilatie	1,00								
1b. Studie en arbeidsmigratie maximaliseren	0,54	1,00							
2a. Pro-Palestina	-0,50	-0,21	1,00						
2b. Steun Oekraïne / Rusland is dreiging	-0,10	-0,13	0,02	1,00					
2c. Euro-sceptisch/minder geld naar ontw.	0,69	0,42	-0,35	-0,34	1,00				
3. Klimaatmaatregelen scepsis	0,57	0,31	-0,40	-0,31	0,64	1,00			
4. Conservatief op gender en seksuele div.	0,39	0,21	-0,37	-0,30	0,39	0,47	1,00		
5a. Negatief over gelijkheid bevordering	0,26	0,03	-0,39	-0,03	0,15	0,19	0,24	1,00	
5b. Negatief over belastingen	0,40	0,24	-0,24	-0,27	0,41	0,47	0,27	0,17	1,00
Algemene links-rechts plaatsing	0,65	0,30	-0,49	-0,06	0,51	0,54	0,41	0,38	0,36

Noot: Sterke correlaties (absoluut boven 0,50) donker gearceerd. Matig sterke correlaties (absoluut tussen 0,30 en 0,50) licht gearceerd.

Zwakke correlaties (absoluut lager dan 0,30) niet gearceerd.

Samenhang met links-rechts-plaatsing en stemgedrag

In Tabel 7.1 presenteren we ook de samenhang tussen de onderscheiden dimensies en de algemene links-rechts plaatsing. Links-rechts-plaatsing blijkt het sterkst samen te gaan met een positie over een restrictief migratie en asielbeleid en steun voor assimilatie, gevolgd door de positie op klimaat en de EU. De klassieke dimensie over ongelijkheid en in hoeverre de overheid nivellering moet voorstaan, correleert 'slechts' 0,38 met de links-rechts-plaatsing. De meeste Nederlanders interpreteren links versus rechts dus langs 'culturele' lijnen van migratie en klimaat.⁹ In de afgelopen 30 jaar, is de houding ten aanzien van asiel steeds sterker met de links-rechts-plaatsing gaan samenhangen,¹⁰ en er was met name een sterke toename in de laatste drie verkiezingen.

Het is ook deze houding over een restrictief migratie- en asielbeleid en steun voor assimilatie die van de onderscheiden dimensies het sterkst samenhangt met stemgedrag, zowel bivariaat als in een model waarin alle hier onderscheiden dimensies tegelijk worden opgenomen. In zo'n multiple regressiemodel waarin rekening wordt gehouden met de samenhang tussen dimensies in het voorspellen van het stemgedrag, komen de houdingen over 'tegenstand van een gelijkheid bevorderende overheid' en over het klimaat daarna als sterkste, op de voet gevolgd door 'conservatisme op gender en seksuele diversiteit', de houding ten aanzien van Palestina, en de houding ten aanzien van Oekraïne/Rusland.

Dimensies onderliggend aan de (sub)thema's

Bij een poging om de thema's die zijn voorgelegd in het Nationaal Kiezersonderzoek terug te brengen naar bredere ideologische dimensies, worden de twee dimensies gebruikt die al geruime tijd in de literatuur worden beschreven, en waarmee we als kiezers bekend zijn geraakt met stemwijzers zoals die door kieskompas worden toegepast: een klassieke links-rechts dimensie van economische gelijkheidsbevordering en een GAL-TAN dimensie van kosmopolitisch versus nationalistisch. Op deze laatste dimensie komen houdingen naar voren ten aanzien van migratie en assimilatie, het klimaat, de EU en ontwikkelingshulp. Over de tijd is deze laatste dimensie in vergelijking met de klassieke economische dimensie steeds belangrijker geworden in het voorspellen van het stemgedrag, zo blijkt uit de analyses op de Nationale Kiezersonderzoeken over de tijd, waarbij de verkiezingen van 2023 en 2025 in het langere termijn perspectief eruit steken.

De onderzochte thema's blijken echter niet allemaal te plaatsen op de twee bovenstaande, klassieke dimensies. Om het volledige spectrum aan houdingen in beeld te krijgen, moet naast de economische links-rechts dimensie en de GAL-TAN dimensie ook worden gekeken naar een dimensie over het conservatisme op gender en seksualiteit, in lijn met de in Nederland al langer onderkende dimensie die van belang is rondom morele vraagstukken die vaak religieus gemotiveerd zijn¹¹; een dimensie internationaal over de houding ten aanzien

van Palestina; en een andere dimensie internationaal die de houding ten aanzien van Oekraïne en Rusland omvat. Voor opvattingen op die drie dimensies werkt het raamwerk van economisch links-rechts en kosmopolitisch-nationalistisch niet genoeg. Daardoor zijn het onderwerpen die in de Nederlandse politiek een wig kunnen vormen binnen of tussen partijen. In het verklaren van het stemgedrag blijken de twee klassieke dimensies weliswaar de grootste invloed te hebben. Maar de drie andere dimensies tezamen vergoten de verklaringskracht met zo'n 12 procentpunten.

Terugkerend naar de specifieke vragen die respondenten zijn voorgelegd, dan blijkt dat de volgende vijf items de grootste verdeeldheid kennen in het electoraat, en daarmee de sterkste samenhang hebben met het stemgedrag tijdens de verkiezingen in 2025: 1. Of maatregelen die de regering neemt om klimaatverandering tegen te gaan te ver gaan of juist niet ver genoeg gaan; 2. Of mijn gemeente asielzoekers moet opvangen als dat nodig is; 3. Of Nederland meer asielzoekers moet toelaten dan wel meer asielzoekers moet terugsturen; 4. Of de Nederlandse cultuur wordt bedreigd door immigranten; en 5. Of Nederland minder geld moet uitgeven aan ontwikkelingshulp.

7.4 Conclusie

Het Nederlandse electoraat is verdeeld over verschillende thema's. Asielmigratie en assimilatie en het treffen van klimaatmaatregelen zijn onderwerpen waarover de Nederlandse kiezer het sterkst verdeeld is. Veelal zijn deze contrasterende houdingen zichtbaar langs de bekende scheidslijnen; houdingen van kiezers die gestemd hebben op nationalistische, radicaal-rechtse partijen staan vaak haaks op de houdingen van kiezers die gestemd hebben op kosmopolitische, linkse partijen. Over de tijd is deze scheidslijn in vergelijking met de klassieke economische dimensie steeds belangrijker geworden in het voorspellen van het stemgedrag in Nederland. De verkiezingen van 2023 en 2025 springen eruit met een beduidend sterkere rol voor de nationalistisch-kosmopolitische dimensie dan de meer sociaaleconomische dimensie waarop kiezers verschillen in hun positie of de overheid moet bijdragen aan een meer gelijke en sociale samenleving. Op deze laatste dimensie staan SP en VVD-kiezers nog altijd het

verst uit elkaar, maar ook VVD-kiezers plaatsen zich redelijk in het midden op deze thema's.

Toch blijkt dat de twee kerndimensies ontoereikend zijn om de verdeeldheid in het electoraat te beschrijven. Er zijn drie thema's die eruit springen waarop de verdeling in het electoraat anders is dan de scheidslijn nationalistisch-kosmopolitisch en economisch links-rechts. Ten eerste op het thema rondom emancipatie, gender en seksuele oriëntatie. Over het algemeen plaatst de Nederlandse kiezer zich aan de progressieve kant op deze onderwerpen. Alleen de kiezers van de SGP en DENK zijn in meerderheid uitgesproken conservatief. Onder de kiezers van FvD, CU en BBB houden progressieven en conservatieven elkaar in evenwicht, terwijl onder kiezers voor PVV en JA21 al een meerderheid progressief is. Bij CDA- en VVD-stemmers is veruit de meerderheid progressief, net als bij de kiezers van linkse partijen. De benaming 'conservatief-progressief' wordt vaak gebruikt om de politicologische dimensie anders dan de klassieke economische aan te duiden. Onze analyses maken duidelijk dat dat niet helemaal juist is – de conservatieve dimensie is te onderscheiden van de GAL-TAN dimensie die kosmopolitisch tegenover nationalistisch plaatst.

Ten tweede blijkt de positie van respondenten over Palestina en Israël weliswaar matig sterk te correleren met de nationalistisch-kosmopolitische dimensie, maar niet sterk genoeg om als dezelfde ideologische positie te zien. Waar DENK- en SGP-stemmers bij de positie op progressief-conservatief juist dichtbij elkaar staan, staan ze op deze dimensie het verst van elkaar. Op dit thema zien we ook dat het electoraat van bepaalde partijen uiteenlopende standpunten inneemt. Het erkennen van Palestina als onafhankelijke staat is een thema waarover de achterban van partijen zoals de VVD, JA21, Forum voor Democratie en de ChristenUnie sterk verdeeld zijn.

Ten derde zijn de opvattingen over wapenleveranties aan Oekraïne en over Rusland als dreiging voor Nederland te onderscheiden van de klassieke links-rechts plaatsing en de meer eigentijdse links-rechts indeling die gestoeld is op het onderscheid tussen nationalist en kosmopoliet. Het is ook de enige dimensie die niet significant correleert met de eigen

links-rechts plaatsing door kiezers. Vooral de kiezers van 50Pplus, Volt en de VVD willen Oekraïne met wapens steunen en zien Rusland als dreiging, waar FvD- en DENK-stemmers dit juist weinig steunen.

De opvatting over Oekraïne en Rusland kent relatief weinig verdeeldheid. Dat geldt ook voor een actuele vraag of de overheid het aantal studie- en arbeidsmigranten moet maximaliseren (uitzondering vormen kiezers van Volt en PvdD). Tevens is van elke achterban de meerderheid er voorstander van dat 'de overheid meer sociale huurwoningen moet bouwen'. SP-stemmers zijn het veel vaker helemaal eens, waar VVD-stemmers vaker 'gewoon' eens zijn, maar vrijwel iedereen is voorstander. Deze positie over het bouwen van sociale huurwoningen maakt desalniettemin deel uit van de klassieke scheidslijn over ongelijkheid in Nederland, tussen economisch links en economisch rechts. De opvatting of die ongelijkheid in Nederland verkleind moet worden is minder bepalend voor het stemgedrag dan de opvatting of er asielzoekers in Nederland moeten worden opgevangen. Dat is geen nieuw verschijnsel. Ook in 2002 was dit al het geval, en in elke verkiezing sinds 2010, maar net als in 2023 was het beduidend sterker dan in de verkiezingen daarvoor.

Eindnoten en/of referenties

- 1: Lipset, S.M. and Rokkan, S. (1967). Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction. In S.M. Lipset and S. Rokkan (eds), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives*, Toronto: the Free Press, 1–64.
- 2: Hooghe, L., Marks, G., & Wilson, C. J. (2002). Does left/right structure party positions on European integration? *Comparative Political Studies*, 35(8), 965–989.
Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S., & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European journal of political research*, 45(6), 921–956.
Kriesi, H. (2013). Restructuration of partisan politics and the emergence of a new cleavage based on values. In *The structure of political competition in Western Europe* (pp. 259–271). Routledge.
Dassonneville, R., Hooghe, L., & Marks, G. (2024). Transformation of the political space: A citizens' perspective. *European Journal of Political Research*, 63(1), 45–65.
- 3: Hier lijkt een rol te spelen dat een deel van het electoraat naast weerstand dan wel racisme tegenover vluchtelingen en moslims een pragmatische houding inneemt wat betreft de noodzaak voor de komst van migranten die via studie of werk een bijdrage leveren. Dit komt ook al geruime tijd uit veel (experimenteel) onderzoek in diverse contexten naar voren. Men wil eerder mensen toelaten die in cultureel opzicht dichtbij staan, en nog sterker als zij een economische bijdrage leveren (zie Bansak, K., Hainmueller, J., & Hangartner, D. (2016). How economic, humanitarian, and religious concerns shape European attitudes toward asylum seekers. *Science*, 354(6309), 217–222).
- 4: Kustov, A., Laaker, D., & Reller, C. (2021). The stability of immigration attitudes: Evidence and implications. *The Journal of Politics*, 83(4), 1478–1494;
Hendriks, I., Lubbers, M., & Scheepers, P. (2022). A panel study of attitudes toward ethnic minorities and the role of changes in individuals' economic situations. *International Journal of Public Opinion Research*, 34(1), edac003.
- 5: Van Esch, C. (28 oktober 2025), *Israël voert 'krachtige aanvallen' uit in Gaza en dreigt met inname meer grondgebied*, de Volkskrant.
- 6: [Nu.nl](#) (1 oktober 2025), *Rusland blijft meer raketten afvuren op Oekraïne: oktober opnieuw recordmaand*.
- 7: Plan Bureau voor de Leefomgeving (PBL) (2025) Partijen maken fundamenteel andere keuzes in klimaat- en stikstofbeleid | Planbureau voor de Leefomgeving. <https://www.pbl.nl/actueel/nieuws/pbl-partijen-maken-fundamenteel-andere-keuzes-in-klimaat-en-stikstofbeleid>
- 8: VVD kiezers plaatsen zich precies in het midden op de vraag of in Nederland de ongelijkheid moet worden verkleind of groter mag worden; ook precies in het midden wat betreft het verhogen van het minimumloon, waar voor- en tegenstanders elkaar in evenwicht houden; de meerderheid van de VVD-kiezers is voorstander van het bouwen van meer sociale huurwoningen.

- 9: Rekker, R. (2016). The lasting impact of adolescence on left-right identification: Cohort replacement and intracohort change in associations with issue attitudes. *Electoral Studies*, 44, 120-131.
- 10: Wijnen, K. & Van der Brug, W. (2024). Kiezersvertegenwoordiging in een gefragmenteerd partijenlandschap. In: Voogd e.a. (eds). *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie*. SKON.
- 11: Middendorp, C. P. (1978). *Progressiveness and conservatism: The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to the social class*. Mouton Publishers, The Hague.

8. Sociaaleconomische en demografische verklaringen voor stemgedrag

Tim Koenders, Catharina Koomen en Armen Hakhverdian

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Sociaaleconomische en demografische kenmerken hangen samen met stemvoorkeur;
- Partijachterbannen verschillen duidelijk qua samenstelling op basis van o.a. opleiding, inkomen, leeftijd, geslacht en geografie;
- We plaatsen demografische en sociaaleconomische groepen en partijachterbannen in een tweedimensionale politieke ruimte op basis van economische en culturele houdingen;
- Economische en culturele politieke houdingen hebben een verschillende maatschappelijke basis. Culturele houdingen hangen het sterkst samen met opleiding, terwijl economische houdingen het sterkst samenhangen met inkomen;
- Culturele houdingen, met opleidingsniveau als voornaamste maatschappelijk anker, verklaren stemkeuze in Nederland veel beter dan economische houdingen, verankerd in voornamelijk inkomen.

8.1 Inleiding

Stemgedrag is onlosmakelijk verbonden met de maatschappelijke positie van kiezers. Verschillen in geslacht, leeftijd, inkomen, opleiding, woonplaats (Kader 4a), migratieachtergrond (Hoofdstuk 9) en tal van andere kenmerken hangen in meer of mindere mate samen met uiteenlopende politieke voorkeuren en ideologische posities, die op hun beurt weer electorale voorkeuren beïnvloeden.

Stemkeuze is dan ook het eindpunt van een proces dat ver voor de verkiezingsdag begint. De ogenschijnlijk simpele handeling van het rood kleuren van een bolletje op het stembiljet is het resultaat van een complexe optelsom van allerlei verschillende factoren. In dit hoofdstuk analyseren we de sociaaleconomische en demografische achtergrond van stemgedrag. We onderzoeken in hoeverre politieke voorkeuren en stemkeuze verschillen tussen sociale groepen.

We laten zien dat achterbannen van partijen zeer onderscheidend zijn in termen van geslacht, leeftijd, inkomen en opleiding. Dat heeft met name te maken met het feit dat maatschappelijke kenmerken samenhangen met brede ideologische standpunten, en dan met name met culturele standpunten rondom migratie en met economische standpunten rondom herverdeling. De houdingen werken vervolgens weer door in de stemkeuze van kiezers.

Onze resultaten maken duidelijk dat Nederlandse verkiezingen anno 2025 in belangrijke mate een cultuurstrijd zijn, waarbij opleidingsniveau het belangrijkste maatschappelijke anker is. Inkomensverschillen vormen weliswaar de belangrijkste voorspeller voor houdingen over herverdeling, maar de economische conflictdimensie legt veel minder gewicht in de schaal dan de culturele dimensie.

8.2 Achtergrondkenmerken van kiezers

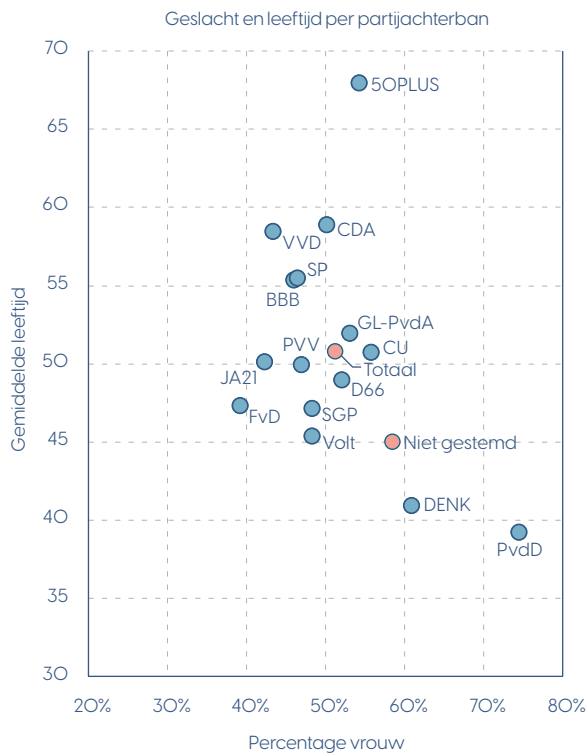
We beginnen met een aantal eenvoudige analyses waarin we de gemiddelde kiezers van verschillende partijen omschrijven op basis van geslacht, leeftijd, inkomen en opleiding. Later in dit hoofdstuk gaan we

dieper in op de samenhang tussen deze kenmerken, ideologie en partijkeuze. Alle resultaten zijn gewogen naar de populatieverdelingen van leeftijd, geslacht, migratieachtergrond, provincie en stemgedrag bij de verkiezingen van 2025.

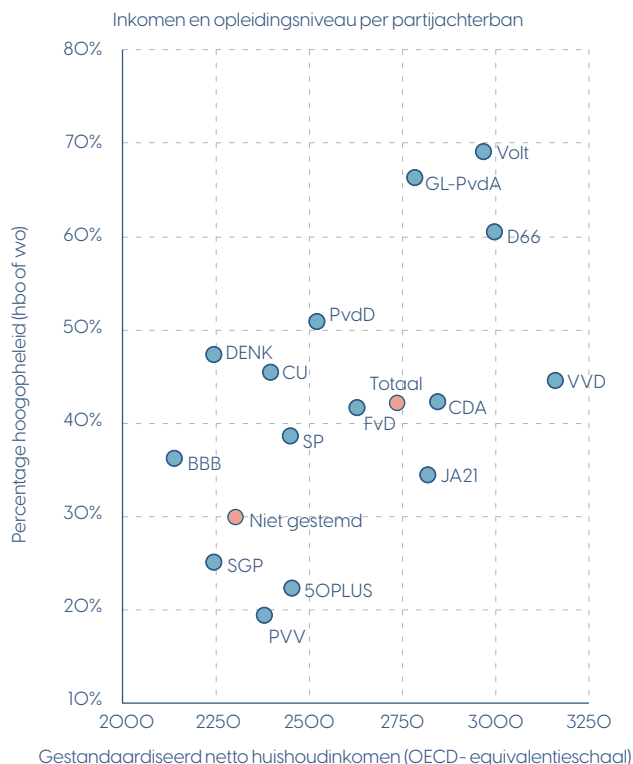
Geslacht en leeftijd

Figuur 8.1 brengt de achterbannen in kaart op basis van geslacht en leeftijd (zie Kader 8.1 voor meer details). In algemene zin valt op dat de klassieke verzuilingspartijen een relatief oud electoraat hebben. De gemiddelde GL-PvdA-kiezer is een stuk jonger dan de vroegere PvdA-kiezers die bij vorige NKO's stevast tot de oudere stemmers behoorden. Ook CDA- en VVD-kiezers zijn relatief oud. Slechts 5OPLUS scoort hoger. Daarentegen zien we dat DENK en de PvdD een relatief jong electoraat weten aan te boren.

Wat geslacht betreft vallen wederom DENK en de PvdD op met een groot aandeel vrouwelijke kiezers. Radicaal-rechtse partijen als FvD, JA21, BBB en PVV hebben een relatief mannelijke achterban. Ook de VVD en SP passen in dit rijtje. Tenslotte merken we op dat onder niet-stemmers vrouwen en jongeren relatief oververtegenwoordigd zijn. Dat is zorgwekkend, omdat dit betekent dat de stem van deze groepen minder luid klinkt, wat leidt tot slechtere politieke vertegenwoordiging en belangenbehartiging.

Figuur 8.1 Demografische achtergrond van partijachterbannen

Figuur 8.2 Sociaal-economische achtergrond van partijachterbannen

Inkomen en opleiding

Figuur 8.2 toont een soortgelijke analyse, maar dan op basis van inkomen en opleiding. Voor het aandeel hoogopgeleiden nemen we kiezers met een afgeronde HBO- of universitaire opleiding.¹ Het "gestandaardiseerd netto huishoudinkomen" corrigeert voor verschillen in huishoudgrootte en samenstelling, zodat inkomens van verschillende huishoudens beter vergelijkbaar worden.² De figuur laat grote verschillen zien in de sociaaleconomische achtergrond van partijachterbannen.

Allereerst zien we dat van de grotere partijen GL-PvdA en D66 populair zijn onder hoogopgeleiden, terwijl de PVV onder deze groep juist heel laag scoort. VVD- en CDA-kiezers zijn in dit opzicht vrij gemiddeld. Ook Volt en in mindere mate de PvdD trekken bovengemiddeld veel hoogopgeleiden aan. De rangschikking van partijachterbannen weerspiegelt een culturele conflict-dimensie over met name migratie en is al talloze malen op andere manieren aangetoond in andere studies (zie ook hoofdstuk 7).³

Partijachterbannen verschillen ook enorm wat betreft het besteedbaar gezinsinkomen. Aan de bovenkant van de inkomensverdeling springt de VVD-kiezer er duidelijk bovenuit gevolgd door D66 en Volt. Aan de andere kant zien we dat de achterbannen van BBB, SGP en DENK een relatief laag inkomen hebben. Daarnaast zien we dat ook niet-stemmers een duidelijk profiel hebben: participatie hangt samen met opleiding en inkomen. Nederlanders met een praktische opleiding of een relatief laag huishoudelijk inkomen stemmen minder vaak. Het is daarom waarschijnlijk dat de ideologische voorkeuren van deze groepen, net zoals die van jongeren en vrouwen, minder goed worden vertegenwoordigd.

De figuur laat goed zien hoe belangrijk het is om inkomen en opleiding los van elkaar te analyseren. Kiezers van DENK en de VVD hebben een vergelijkbaar opleidingsprofiel, maar een zeer onderscheidend inkomen. Net zo hebben de achterbannen van GL-PvdA en JA21 een soortgelijk inkomen maar wezenlijk ander opleidingsprofiel. Tenslotte laten de resultaten zien dat de huidige coalitie van VVD, D66 en het CDA voornamelijk het rijkere deel van de samenleving vertegenwoordigt.

8.3 Achtergrondkenmerken en politieke houdingen

De demografische en sociaaleconomische verschillen uit Figuren 1 en 2 suggereren dat politieke partijen verschillende maatschappelijke groepen aanspreken. Tegelijkertijd zijn een aantal vervolgstappen nodig om het beeld scherper te krijgen. Maatschappelijke positie vertaalt zich namelijk niet zomaar een-op-een in stemkeuze.

We richten ons allereerst op de cruciale stap om de politieke standpunten van sociale groepen te meten. We doen dit aan de hand van meerdere ideologische dimensies, waarbij we onderscheid maken tussen een economische en een culturele dimensie (zie hoofdstuk 7 voor meer specifieke houdingen op concrete thema's). De economische dimensie heeft hier betrekking op kwesties zoals herverdeling van inkomen, belastingbeleid en sociale uitgaven. De culturele dimensie richt zich op onderwerpen als immigratie, nationale identiteit en gezag. Het algemene idee is dat politieke actoren economisch gezien links of rechts kunnen zijn, terwijl zij op cultureel terrein als progressief of conservatief kunnen worden gepositioneerd. We gebruiken stellingen op uiteenlopend onderwerpen uit het NKO om deze twee dimensies te meten. De economische dimensie bevat standpunten over het minimumloon,⁴ sociale huurwoningen,⁵ inkomensverschillen⁶ en de hypotheekrenteaftrek.⁷ De culturele dimensie bevat standpunten over de opvang van asielzoekers,⁸ de Nederlandse cultuur,⁹ genderidentiteit¹⁰ en Europese eenwording.¹¹

We hercoderen alle enquête-items zodat lage waarden linkse en progressieve posities weergeven en hogere waarden rechtse en conservatieve posities aanduiden. Vervolgens standaardiseren we deze items voordat we ze samenvoegen tot één index. Tabel 1 toont de verdeling van het electoraat over de twee dimensies.¹² Net als in voorgaande jaren zien we ook in 2025 verschillende combinaties van economische en culturele houdingen. De grootte van de groepen hangt altijd af van de gekozen survey items, de precieze vraagstelling en gekozen drempels. Opvallend is wel dat in onze verkenning deze dimensies sterker lijken samen te hangen dan in soortgelijk onderzoek in het

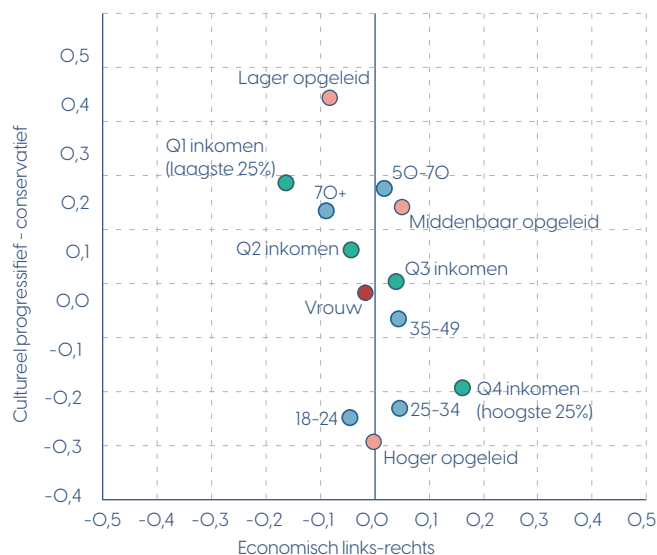
verleden ($r = 0.34$).¹³ Mensen die economisch links zijn, zijn dus vaker cultureel progressief, terwijl mensen die economisch rechts zijn vaker cultureel conservatief zijn. Dit zou het gevolg kunnen zijn van de overheersend culturele framing van economische onderwerpen zoals de woningmarkt tijdens de campagne, maar vervolgonderzoek zou dit nader moeten uitwijzen. Op deze manier gemeten combineert een relatief klein deel van de bevolking economisch linkse opvattingen met cultureel conservatieve standpunten of economisch rechtse opvattingen met cultureel progressieve standpunten, al gaat het in absolute aantallen nog steeds om ruim een miljoen kiezers.

Tabel 8.1 Verdeling electoraat op economische en culturele thema's

Cultureel\Economisch	Links	Neutraal	Rechts	Totaal
Conservatief	6,1%	14,0%	20,6%	40,7%
Neutraal	5,7%	17,7%	7,9%	31,3%
Progressief	10,5%	13,3%	4,3%	28,1%
Totaal	22,3%	45,0%	32,8%	100%

De ideologische posities van verschillende maatschappelijke groepen is weergegeven in Figuur 8.3.¹⁴ Sommige groepen onderscheiden zich met name in culturele zin, andere in economische zin, en bij sommige groepen is zowel de economische als culturele positie onderscheidend. Sowieso springt de verticale spreiding duidelijk meer in het oog dan de horizontale, wat een waarschijnlijk gevolg is van de grote nadruk op culturele onderwerpen in het hedendaagse politieke debat.

De verschillen in culturele houdingen van met name de opleidingsgroepen zijn groot, terwijl deze op de economische dimensie veel dichter bij elkaar liggen. Sterker nog, de middengroepen zijn economisch gezien het meest rechts, terwijl praktisch geschoolden in dat opzicht relatief links zijn. Dit toont eens te meer hoe misleidend algemene links-rechts terminologie kan zijn. Het NKO van 2023 heeft aangetoond dat praktisch geschoolden zich weliswaar identificeren als de meest rechtse groep, maar op basis van hun economische houdingen is deze groep zeker niet rechts.¹⁵ Inkomen is het meest onderscheidende kenmerk op de economische dimensie, waar naarmate het inkomen stijgt houdingen economisch rechtser worden.

Figuur 8.3 Maatschappelijke groepen in een tweedimensionale ruimte

8.4 De ideologische positie van partijachterbannen

De volgende stap is het in kaart brengen van de partijachterbannen in de tweedimensionale politieke ruimte (zie Figuur 8.4). Een soortgelijke positionering van partijen kennen veel burgers inmiddels ook uit stemhulpjes als het Kieskompas, met als grote verschil dat Kieskompas partijen plaatst op basis van officiële standpunten uit verkiezingsprogramma's, terwijl wij dat doen op basis van de standpunten van hun kiezers. Hoofdstuk 7 van dit rapport gaat dieper in op de verschillen tussen partijachterbannen voor meer onderwerpen.

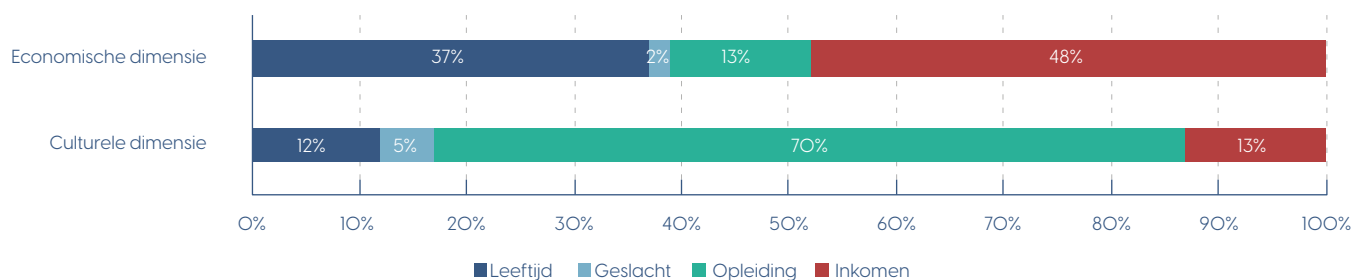
Figuur 8.4 Partijachterbannen in een tweedimensionale ruimte

Hardnekkige mythes in het publieke debat en de media daargelaten, zijn D66-kiezers in economisch opzicht helemaal niet links en PVV-kiezers nog in veel mindere mate. Kiezers van radicaalrechtse partijen behoren ook wat betreft hun herverdelingshoudingen tot de meest rechtse kiezers, terwijl Figuur 8.2 juist aantoonde dat deze kiezers een relatief laag inkomen hebben. Daarentegen zijn Volt- en GL-PvdA-stemmers ondanks hun relatief hogere inkomen juist voor economisch links.

Dit maakt eens te meer duidelijk dat het misleidend is om op basis van de sociaaleconomische samenstelling van een partijachterban politieke voorkeuren af te leiden. Maatschappelijke positie vertaalt zich nooit een-op-een in voorkeuren en partijkeuze. Daarvoor zijn verschillen binnen sociaaleconomische groepen simpelweg te groot. Kiezersgroepen met vergelijkbare inkomens stemmen op partijen met zeer verschillende economische profielen. SP-stemmers en PVV-stemmers hebben een soortgelijk inkomen, maar de ene kiezersgroep is uiterst links, terwijl de ander relatief rechts is. Denk- en BBB-stemmers hebben een relatief laag inkomen, maar BBB-stemmers behoren tot de grootste tegenstanders van herverdeling. De VVD- en PvdD-achterban hebben een equivalent onderwijsprofiel, maar de eerstgenoemde groep is een stuk conservatiever.

8.5 Relatieve bijdrage van achtergrondkenmerken aan economische en culturele houdingen

Tot slot onderzoeken we in hoeverre de bovengenoemde achtergrondkenmerken bijdragen aan de verklaring van economische en culturele houdingen. Veel demografische en sociaaleconomische variabelen hangen in meer of mindere mate onderling samen, dus het is belangrijk om na te gaan in hoeverre deze factoren onafhankelijk van elkaar houdingen en stemgedrag verklaren. Figuur 8.5 laat zien dat inkomen veruit de grootste relatieve bijdrage levert aan de verklaarde variantie in economische houdingen, gevolgd door leeftijd.¹⁶ Opleiding en geslacht dragen daar nauwelijks aan bij. Voor culturele houdingen is opleidingsniveau daarentegen de dominante verklarende factor.

Figuur 8.5 Verklaringskracht van achtergrondkenmerken voor economische en culturele houdingen

Wanneer we stemkeuze verklaren op basis van zowel economische als culturele houdingen, laat Figuur 8.6 zien dat culturele houdingen ongeveer twee derde van de totale verklaarde variantie voor hun rekening nemen, tegenover ongeveer een derde voor economische houdingen.¹⁷ Het is daarbij belangrijk te benadrukken dat deze percentages uitsluitend betrekking hebben op het relatieve aandeel van beide dimensies in de totale door het model verklaarde variantie. Dit betekent dus niet dat stemgedrag in het algemeen voor twee derde cultureel en voor een derde economisch wordt bepaald. Stemkeuze wordt immers ook beïnvloed door tal van andere factoren, waaronder sympathie voor partijleiders, indrukken van competentie of betrouwbaarheid, reacties op politieke schandalen, en andere factoren die niet zijn meegenomen in de twee schalen.

8.6 Conclusie

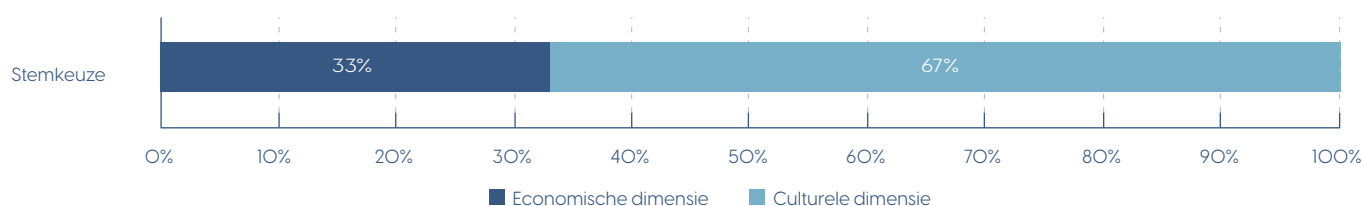
We begonnen dit hoofdstuk met de constatering dat stemkeuze een optelsom is van vele factoren. Onze analyses laten zien dat dit ook het geval is, zelfs voor een beperkt aantal sociaaleconomische en demografische achtergrondkenmerken en ideologische standpunten. In grote lijnen hebben verschillende

maatschappelijke groepen andere culturele en economische voorkeuren en deze vertalen zich in de keuze voor een partij met een onderscheidend profiel.

Anno 2025 zijn Nederlandse verkiezingen in ideologisch opzicht met name een cultuurstrijd verankerd in opleidingsniveau. Dit lijkt het gevolg van de dominantie van het migratieframe in campagnetijd. Toch is het belangrijk om te benadrukken dat het belang van achtergrondkenmerken voor stemgedrag dynamisch van aard is. Publieke opinie (standpunten én het belang dat men hecht aan thema's) wordt mede vormgegeven door actoren in de politiek en media, wat onherroepelijk weerslag heeft op stemgedrag. Culturele houdingen hangen op dit moment sterker samen met stemkeuze dan economische houdingen omdat culturele identiteit zwaarder weegt dan de portemonnee. In tijden van economische crisis worden weer andere houdingen en achtergronden geactiveerd, wat leidt tot een andere maatschappelijke en ideologische samenstelling van de achterbannen.

Eindnoten en/of referenties

- 1: Resultaten zijn vrijwel identiek als we percentage laagopgeleiden nemen of een "gemiddelde" opleidingsvariable zouden hanteren.

Figuur 8.6 Relatieve bijdrage van economische en culturele houdingen aan stemkeuze

- 2: Het gestandaardiseerde netto maandelijks huishoudinkomen is berekend door het netto maandelijks huishoudinkomen te delen door een equivalentiefactor volgens de OECD-schaal die een gewicht van 1,0 toekent aan de eerste volwassene, 0,5 aan elke extra volwassene en 0,3 aan elk kind.
- 3: Bovens, M., & Wille, A. (2025). Diplomademocratie: Opleiding als nieuwe scheidslijn. Prometheus.
Hakhverdian, A., & Schakel, W. (2017). Nepparlement?: een pleidooi voor politiek hokjesdenken. Amsterdam University Press.
- 4: De stelling luidt: "Het minimumloon moet verder worden verhoogd tot 16 euro per uur of meer."
- 5: De stelling luidt: "De regering moet meer geld investeren in het bouwen van sociale huurwoningen."
- 6: De vraag luidt: "Sommige mensen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter mogen worden; anderen dat ze kleiner moeten worden. Waar zou u uzelf plaatsen [...]?"
- 7: De stelling luidt: "Het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek (de hypotheekrenteaftrek) moet stoppen."
- 8: De vraag luidt: "Sommige mensen vinden dat Nederland meer asielzoekers moet toelaten. Anderen dat Nederland de asielzoekers die hier al zijn zoveel mogelijk moet terugsturen naar het land van herkomst. Waar zou u uzelf plaatsen [...]?"
- 9: De stelling luidt: "De Nederlandse cultuur wordt bedreigd door immigranten."
- 10: De stelling luidt: "Er is iets mis met mensen die zich geen man of geen vrouw voelen."
- 11: De vraag luidt: "Sommige mensen en partijen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan. Anderen dat de Europese eenwording al te ver is gegaan. Waar zou u uzelf plaatsen [...]?"
- 12: Voor beide dimensies is een z-score-drempel van ± 0.5 gebruikt. Dit betekent dat observaties worden ingedeeld in drie categorieën per dimensie. Observaties met een z-score kleiner dan of gelijk aan -0.5 worden geclassificeerd als economisch links of cultureel progressief. Observaties met een z-score groter dan of gelijk aan $+0.5$ worden geclassificeerd als economisch rechts of cultureel conservatief. Observaties met een z-score tussen -0.5 en $+0.5$ worden geclassificeerd als neutraal. Door deze driedeling op beide dimensies toe te passen ontstaat een 3×3 raster met negen categorieën.
- 13: Van der Brug, W., & Van Spanje, J. (2009). Immigration, Europe and the 'new' cultural dimension. *European Journal of Political Research*, 48(3), 309–334; Hakhverdian, A., & Schakel, W. (2022). The political representation of left-nationalist voters. *Acta Politica*, 57(3), 489–509.
- 14: Punten geven de gewogen gemiddelde positie weer van sociaaldemografische groepen op de economische (links–rechts) en culturele (progressief–conservatief) dimensie. Opleidingsgroepen zijn ingedeeld in lager, middelbaar en hoger opgeleid (respectievelijk basisonderwijs/vmbo/mbo-1, havo/vwo/mbo-2–4 en hbo/wo). Inkomensgroepen zijn ingedeeld in vier kwartielen op basis van het equivalente huishoudinkomen, variërend van het eerste kwartiel (laagste 25%) tot het vierde kwartiel (hoogste 25%).
- 15: Hakhverdian, A., & Schakel, W. (2024). Identificeren kiezers zich als 'links' of 'rechts'? In R. Voogd, K. Jacobs, M. Lubbers, & N. Spierings (Red.), *De verkiezingen van 2023: Van onderstroom naar doorbraak – onvrede en migratie* (pp. 88–93). Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
- 16: De bijdrage van elk achtergrondkenmerk aan de verklaarde variantie is berekend met behulp van de Shapley-waarde. Dit gebeurt op basis van de standaard R-kwadraat uit lineaire regressiemodellen. Deze methode verdeelt de totale verklaarde variantie van het model over de verschillende achtergrondkenmerken, waarbij rekening wordt gehouden met de samenhang tussen deze kenmerken.
- 17: Omdat een decompositie op basis van een standaard r-kwadraat niet toepasbaar is op multinomiale logitmodellen, is de decompositie hier gebaseerd op de log-likelihood. Daartoe wordt eerst een nulmodel geschat zonder verklarende variabelen. Vervolgens worden twee afzonderlijke modellen geschat waarin telkens één dimensie wordt toegevoegd, evenals een volledig model waarin beide dimensies zijn opgenomen. De gerapporteerde percentages geven daarmee weer welk relatief aandeel elke dimensie heeft in de totale verbetering van de modelfit ten opzichte van het nulmodel.

Kader 8.1 De rol van leeftijd

Roderik Rekker

Sinds het begin van de eeuw verbreedt wereldwijd de leeftijds kloof in stemkeuze¹. Meer dan ooit stemmen jongeren anders dan oudere kiezers. Leeftijd is daarmee een van de belangrijkste demografische voorspellers van kiesgedrag geworden, naast bijvoorbeeld religie en sociale klasse. In de meeste gevallen zijn politieke leeftijdsverschillen een blijvende afspiegeling van de periode waarin achtereenvolgende generaties opgroeiden. Electorale verschuivingen over langere periodes zijn daarom deels het gevolg van generationele vervanging¹. In andere gevallen speelt ook de levensloop een rol, wat betekent dat mensen van opvatting veranderen naarmate ze ouder worden. Dit kader vergelijkt het kiesgedrag van jongeren (18-24), ouderen (65+) en de brede groep daartussenin (25-64).

Op 29 oktober 2025 ging rond de 80,1% van de jongeren naar de stembus. Daarmee stemden zij net zo vaak als andere leeftijdsgroepen. De opkomst onder jongeren bij Tweede Kamerverkiezing wordt al langere tijd gekenmerkt door een stabiel hoge tot licht stijgende trend (zie Figuur K8.1 linksboven). Dat is internationaal uitzonderlijk, want in veel andere landen blijft de opkomst onder jongeren flink achter². In Nederland zien we dat alleen bij lokale verkiezingen³. Internationaal vergelijkend onderzoek laat een aantal belangrijke leeftijdsverschillen zien in stemkeuze. In meerpartijstelsels, zoals Nederland, stemmen ouderen allereerst veel vaker op de sociaaldemocratische en christendemocratische verzuilingspartijen waarmee ze ooit opgroeiden^{1,4}. Bij de verkiezingen van 2025 uitte zich dit in een vergrijsd electoraat voor het CDA (zie Figuur K8.1 rechtsboven). Alleen 50PLUS trok duidelijk oudere kiezers. Internationaal onderzoek laat ook zien dat socialistische en groene partijen het doorgaans moeten hebben van jonge kiezers⁵. In Nederland zien we dit duidelijk terug bij de PvdD, maar (al geruime tijd) niet bij de SP^{6,7}. Ook GroenLinks was altijd populair onder jongeren, terwijl de PvdA juist een vergrijsd electoraat had. De combinatie GL-PvdA heeft dan ook geen uitgesproken jong of oud electoraat. De leeftijdsopbouw van het D66-electoraat past in het internationale plaatje dat

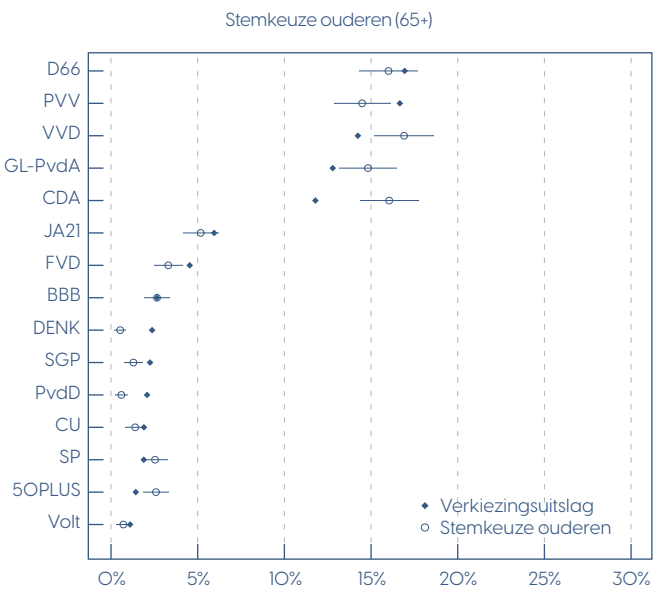
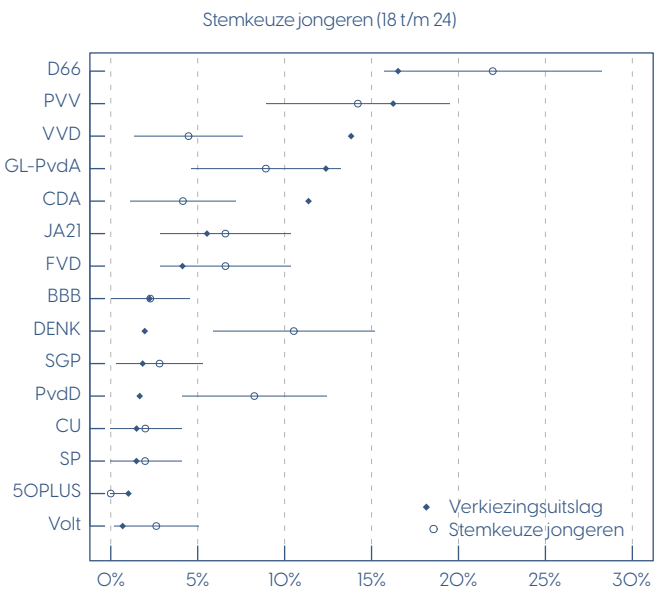
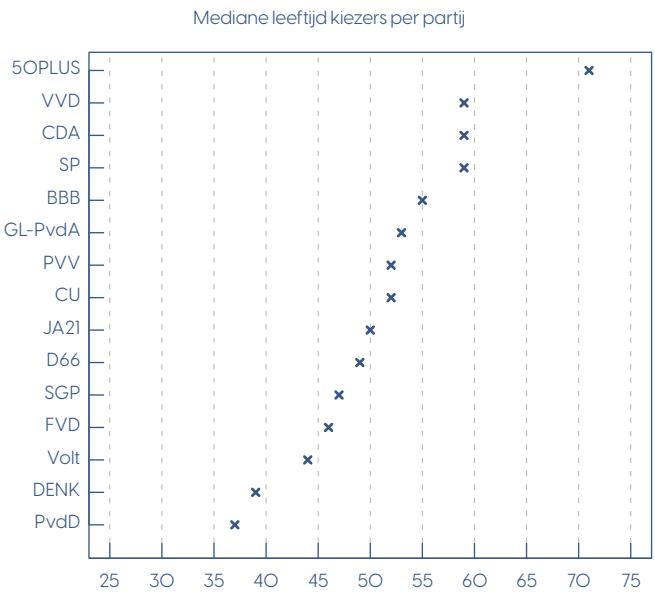
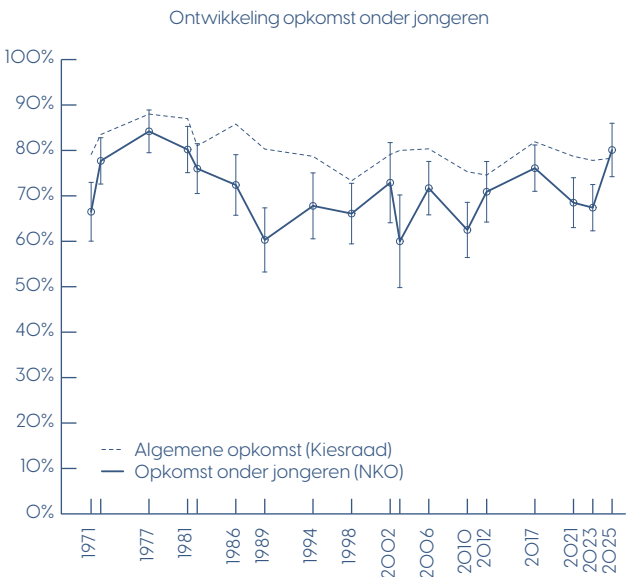
liberale partijen het vaak net wat beter doen onder jongeren¹. De VVD, daarentegen, trok juist vooral oudere kiezers, wat meer in lijn ligt met het internationale patroon voor conservatieve partijen. Uiterst rechts haalt internationaal evenveel stemmen onder jongeren als in andere leeftijdsgroepen tot 65 jaar. Alleen ouderen stemmen minder vaak op deze partijen^{1,8}. In deze verkiezingen was dat inderdaad ook het beeld voor de PVV, JA21 en FVD (zie Figuur K8.1 onder). Ook bij de verkiezingen van 2025 was er dus een afgetekende leeftijds kloof in stemkeuze, hoewel deze – mede door de samenwerking tussen GroenLinks en PvdA – iets minder scherp was dan in sommige eerdere jaren en andere landen^{1,6,7}.

Een vraag die recent veel aandacht krijgt is of sekseverschillen in politieke voorkeur sterker zijn onder jongeren. Hierbij wordt vaak het beeld geschetst dat de huidige generatie jonge mannen uitzonderlijk conservatief zou zijn. Dit vermeende generatieverschil wordt doorgaans toegeschreven aan recente ontwikkelingen, zoals het debat over gendergelijkheid of de online ‘manosfeer’. Onderzoek in binnen- en buitenland laat echter zien dat dit beeld niet klopt⁹. Gemiddeld genomen over 30 Europese landen zijn jonge mannen nu juist aanzienlijk progressiever en linkser dan oudere mannen én dan jonge mannen in eerdere decennia¹⁰. Specifiek onder jongeren tussen de 12 en 21 zijn er wel scherpere sekseverschillen zichtbaar dan in andere leeftijdsgroepen, waarbij jongens duidelijk conservatiever zijn dan meisjes. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de psychosociale ontwikkeling tijdens de adolescentie. Adolescenten zijn bijvoorbeeld hun genderidentiteit aan het ontwikkelen en ze brengen veel tijd door met leeftijdsgenoten van dezelfde sekse. Deze adolescentie-specifieke sekseverschillen bestaan echter al decennia¹⁰. In Nederland werden ze zelfs al gemeten in de vroege jaren negentig¹¹. Naarmate jongens en meisjes volwassen worden, groeien hun politieke opvattingen naar elkaar toe. Op 29 oktober 2025 zagen we inderdaad dat jonge meisjes 1,8 keer vaker op progressieve partijen stemden dan jonge mannen (zie Tabel X). Deze verhouding is statistisch significant groter dan de verhouding van 1,2 in de leeftijdsgroep tussen 25 en 64¹². Het percentage stemmen voor uiterst rechtse partijen was 2,2 keer groter onder

jonge mannen dan onder jonge vrouwen, maar dit verschilt niet significant van de verhouding van 1,3 in de middengroep. Ook internationaal zijn sekseverschillen in uiterst rechts stemgedrag niet statistisch significant groter onder jongeren dan in andere leeftijdsgroepen¹⁰. Er is dus wel degelijk een scherpe politieke genderkloof onder jongeren, maar dit is niets nieuws en er is geen duidelijk bewijs dat dit zich manifesteert in uiterst rechts stemgedrag specifiek onder jonge mannen.

Tabel K8.1 Sekseverschillen in stemkeuze per leeftijdsgroep.

	Vrouwen	Mannen	Verhouding
Progressieve partijen (D66, PvdA, PvdD, SP, Volt)			
Jongeren (18-24)	55,3%	31,1%	1,8
Middengroep (25-64)	37,5%	30,9%	1,2
Ouderen (65+)	36,1%	33,4%	1,1
Uiterst rechtse partijen (PVV, JA21, FVD)			
Jongeren (18-24)	17,8%	39,2%	2,2
Middengroep (25-64)	26,6%	33,4%	1,3
Ouderen (65+)	21,7%	24,0%	1,1

Figuur K8.1 Opkomst onder jongeren, mediane leeftijd kiezers per partij en stemkeuze van jongeren en ouderen. Lijnen zijn 95% betrouwbaarheidsintervallen.

Eindnoten en/of referenties

- 1: Rekker, R. (2024). Electoral change through generational replacement: An age-period-cohort analysis of vote choice across 21 countries between 1948 and 2021. *Frontiers in Political Science*, 6, 1279888.
- 2: Dassonneville, R. (2016). Age and voting. In K. Arzheimer, J. Evans & M. S. Lewis-Beck (Eds.) *The Sage handbook of electoral behavior*. Routledge.
- 3: Rekker, R. (2022). Opkomst van jongeren bij gemeenteraadsverkiezingen. In: H. Vollaard, L. de Blok, J. den Ridder & G. Jansen (Eds.) *De lokale niet-stemmer: Een analyse van de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- 4: Mitteregger, R. (2024). Socialized with "old cleavages" or "new dimensions": An Age-Period-Cohort analysis on electoral support in Western European multiparty systems (1949–2021). *Electoral Studies*, 87, 102744.
- 5: Lichtin, F., Van Der Brug, W., & Rekker, R. (2023). Generational replacement and Green party support in Western Europe. *Electoral Studies*, 83, 102602.
- 6: Rekker, R. (2018). De keuze van jongeren. In T. Van der Meer, H. Van der Kolk, & R. Rekker (Eds.) *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
- 7: Rekker, R. (2021). Jongeren en generatieverschillen. In T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings & K. Jacobs (Eds.) *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
- 8: Van der Brug, W., Hobolt, S. B., & Popa, S. A. (2026). The kids are Alt right? Age, authoritarian attitudes and far-right support in Europe. *Journal of European Public Policy*, 33(2), 469-494.
- 9: Van der Schelde, A. & Kanne, P. (2024). *Zijn mannelijke Gen Z'ers echt zo conservatief?* Ipsos I&O.
- 10: Rekker, R. (2025). Age, not generation: Gender intensification during adolescence and the youth gender gap in conservatism [Preprint]. PsyArXiv.
- 11: Rekker, R., Keijsers, L., Branje, S., & Meeus, W. (2015). Political attitudes in adolescence and emerging adulthood: Developmental changes in mean level, polarization, rank-order stability, and correlates. *Journal of Adolescence*, 41, 136-147.
- 12: Op basis van een interactie-effect in een logistische regressieanalyse: $p = .03$ voor progressieve partijen; $p = .07$ voor uiterst rechtse partijen.

Kader 8.2 Geografie in de verkiezingsuitslag: woonplaats of opgroeiplaats?

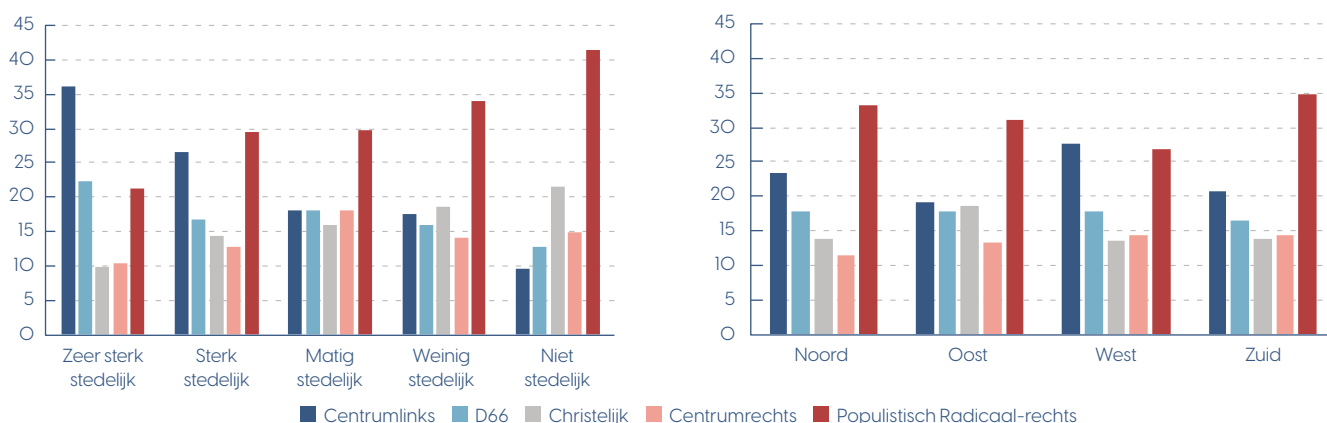
Jaap van Slageren en Alysa Eijkelenboom

Sinds de boerenprotesten staan geografische verschillen centraal in de Nederlandse politiek. Steden gelden als kosmopolitisch en linkser met meer politiek vertrouwen (McKay et al., 2023), terwijl het platteland conservatiever zou zijn, zich minder gehoord voelt (De Lange et al., 2021) en ondervertegenwoordigd is in parlementaire samenstelling en aandacht (Meijers & van Slageren, 2025). Een duidelijk voorbeeld van dit geografisch conflict was te zien in de reactie van de BBB op het coalitieakkoord van de nieuwe regering: dit werd weggezet als een “Randstad-akkoord”. Maar zijn die geografische verschillen in stemgedrag wel zo groot?

Onderstaande figuur laat de rol van geografie in de verkiezingen van 2025 zien. De figuur toont de door ons onderscheiden partijfamilies: centrumlinks, D66, christelijk, centrumrechts en populistisch radicaal rechts. Er is gekozen om aparte categorieën te maken voor christelijke partijen en D66, omdat deze stemmers vaak regionaal geconcentreerd zijn, anders dan de partijen waar ze vaak bij worden gevoegd in kiezersonderzoek.

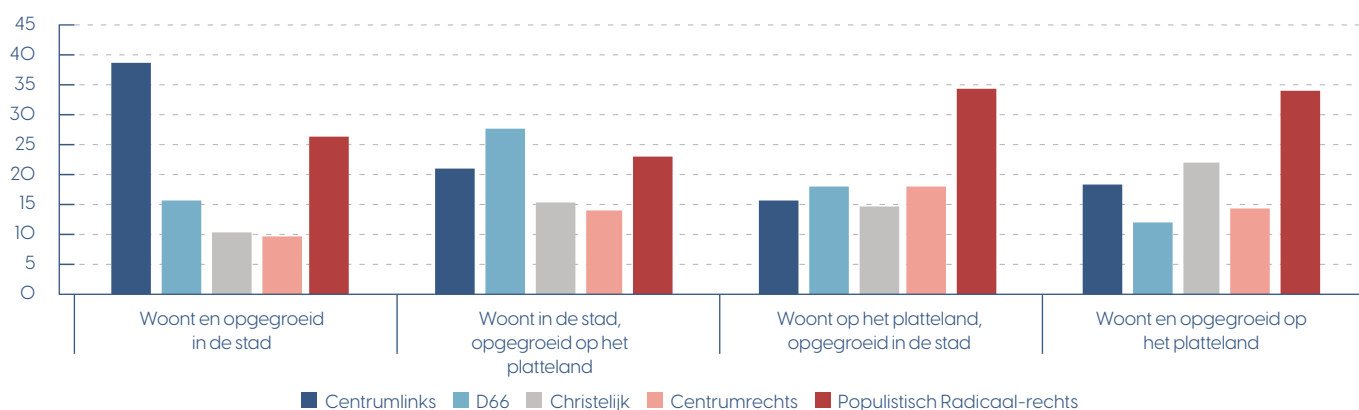
Figuur K8.3 toont dat geografische verschillen meer samenhangen met stedelijkheid dan met regio. In stedelijke gebieden wordt vaker centrumlinks en D66 gestemd, en minder op christelijke en populistisch radicaal rechtse partijen. Regionale verschillen bestaan, maar zijn minder consistent: de westelijke provincies hebben meer centrumlinkse stemmers, en zowel het noorden als zuiden hebben meer populistisch radicaal rechtse stemmers. Maar deze verschillen zijn veel minder groot dan de verschillen op basis van stedelijkheid.

Het is dus duidelijk dat stedelijkheid de lens is waarmee geografische verschillen het best te bestuderen zijn. Maar is het vooral de stedelijkheid van de plek waar je woont, of ook van waar je bent opgegroeid? Wetenschappelijke literatuur laat vaak zien hoe belangrijk de tijd van adolescentie is voor het vormen van politieke meningen (Rekker et al., 2015) en de plaats waar je opgroeit heeft daadwerkelijk impact op politieke houdingen (Haffert & Mitteregger, 2023; Huijsmans & van Slageren, 2026). Maar in hoeverre werd de verkiezing van 2025 bepaald door waar mensen zijn opgegroeid of nu wonen? Om dit te onderzoeken zijn kiezers ingedeeld in vier groepen op basis van woonplaats en opgroeiplaats (stad/platteland), waarvan de (gewogen) resultaten in Figuur K8.3 staan. Om de rol van de plek van opgroeien te bekijken, vergelijken we de stemverdeling tussen groepen die wonen op eenzelfde plek maar die op verschillende soorten plekken zijn opgegroeid.

Figuur K8.3: Stemgedrag naar stedelijkheid en regio (in procenten)

Noot: partijcombinaties zijn centrumlinks (GL-PvdA, SP, PvdD, Volt en DENK), christelijk (CDA, CU en SGPI), centrumrechts (VVD, 50PLUS), en populistisch radicaal rechts (PVV, FvD, JA21 en BBB). De regionale indeling is gedaan op basis van de NUTS 1 regio's.

Figuur K8.4: Stemgedrag naar huidige en voormalige stedelijkheid (in procenten)

Figuur K8.4 laat zien dat opgroeiplaats vooral invloed heeft onder stemmers die in de stad wonen. Stedelingen die ook in de stad opgroeiden stemmen veel vaker centrumlinks (39% om 21%) en minder vaak christelijk (10% om 15%) en centrumrechts (10% om 14%). Opvallend genoeg is het aandeel D66 stemmers juist aanzienlijk groter onder mensen die opgroeiden op het platteland dan onder mensen die in de stad bleven wonen (16% om 27%). Een mogelijke verklaring hiervoor is opleidingsmigratie, waar universitair opgeleiden naar een universiteitsstad verhuizen, en ook een groter aandeel D66 stemmers onder zich hebben.

Waar je bent opgegroeid maakt veel minder uit onder stemmers woonachtig op het platteland: stempatronen zijn grotendeels vergelijkbaar tussen plattelands stemmers opgegroeid in de stad en zij die zijn opgegroeid op het platteland. De enige opvallende verschillen zijn dat mensen die ook opgroeiden op het platteland iets vaker christelijk stemmen (22% om 15%) en iets minder op D66 (12% om 18%). Maar deze verschillen zijn erg klein als je ze vergelijkt met de verschillen onder bewoners van de stad.

Deze resultaten laten zien dat verschillen in stemgedrag zowel afhangen van iemands woonplaats als waar iemand is opgegroeid. Hoe meer verstedelijkt iemands woonplaats, des te groter de kans dat er op centrumlinkse partijen wordt gestemd, en des te kleiner de kans dat er op christelijke en populistisch radicaal rechtse partijen wordt gestemd. Maar ook waar iemand opgroeit heeft invloed. Interessant genoeg vooral onder de mensen die wonen in de stad. Dit kan te maken hebben met het type migratie dat zorgt dat mensen wel naar de stad verhuizen (zoals studiemigratie) of juist uit de stad verhuizen (vanwege de rust of het sociale netwerk). Hierdoor kunnen sociale verhuisvoorkeuren een politieke spreiding opleveren. Gezien deze verschillende migratieredenen kan er niet een generaliserende verklaring gevonden worden voor geografische verschillen in stemgedrag. Het is daarom belangrijk om niet te simplistisch en eenzijdig over geografische verschillen te praten.

Eindnoten en/of referenties

- de Lange, S., van der Brug, W., & Harteveld, E. (2023). Regional resentment in the Netherlands: A rural or peripheral phenomenon? *Regional Studies*, 57(3), 403–415. <https://doi.org/10.1080/00343404.2022.2084527>
- Haffert, L., & Mitteregger, R. (2023). Cohorts and neighbors: Urban-rural conflict along the age gradient. *Electoral Studies*, 86, 102705. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2023.102705>
- Huijsmans, T., & van Slageren, J. (2026). Political socialization across places: Differential effects on multiculturalist attitudes in urban and rural areas? *Political Geography*, 124, 103442. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2025.103442>
- McKay, L., Jennings, W., & Stoker, G. (2023). What is the geography of trust? The urban-rural trust gap in global perspective. *Political Geography*, 102, 102863. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2023.102863>
- Meijers, E., & van Slageren, J. (2025). Unequal Political Representation of Core and Periphery: How Regions That Don't Matter Vote for Parties That Don't Bother. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 116(5), 561–577. <https://doi.org/10.1111/tesg.70042>
- Rekker, R., Keijsers, L., Branje, S., & Meeus, W. (2015). Political attitudes in adolescence and emerging adulthood: Developmental changes in mean level, polarization, rank-order stability, and correlates. *Journal of Adolescence*, 41, 136–147. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2015.03.011>

9. Migratieachtergrond

Floris Vermeulen, Niels Spierings en Nella Geurts

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Kiezers met een migratieachtergrond worden meer en meer gemobiliseerd (gingen in 2025 relatief vaker stemmen dan Nederlanders zonder migratieachtergrond), maar voelen zich minder vertegenwoordigd.
- Vertrouwen in politiek is gelijk onder Nederlanders met en zonder migratieachtergrond
- Kiezers met migratieachtergrond stemmen linkser en progressiever dan Nederlanders zonder migratieachtergrond, met meer aandacht voor uitsluiting: armoede en diversiteit
- Nederlanders met een migratieachtergrond hechten relatief meer waarde aan de liberale rechtstaat (zoals een sterke rol voor rechters) en minder aan zuivere meerderheidsbesluitvorming dan Nederlanders zonder migratieachtergrond.

9.1 Inleiding

In 2025 was meer dan 10% van de kiesgerechtigden bij de Tweede Kamerverkiezingen in het buitenland geboren.¹ Wanneer we ook hun volwassen kinderen meetellen, stijgt dit aandeel tot boven de 20%.² Het gaat dan om stemgerechtigde Nederlanders van 18 jaar en ouder van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren.

Deze groep kiesgerechtigden is divers en omvat mensen met uiteenlopende herkomstlanden en achtergronden. Die diversiteit sluit echter niet uit dat er gedeelde ervaringen, vergelijkbare uitdagingen en overlappende belangen bestaan. Gezien de omvang van deze groep en het aanhoudende politieke gewicht van thema's als migratie, discriminatie en integratie, onder meer duidelijk zichtbaar in de beleidsvoornemens van het kabinet-Schoof (het eerste kabinet waar de PVV volledig onderdeel van uitmaakte) en in de val van dat kabinet, is gerichte aandacht voor deze kiezers gerechtvaardigd. Voor een goed begrip van hun positie is inzicht nodig in hoe zij de Nederlandse politiek ervaren, welke onderwerpen zij het meest belangrijk achten, hoe hun stemgedrag zich ontwikkelt en in welke mate zij participeren bij nationale verkiezingen en andere politieke activiteiten.

In dit hoofdstuk analyseren we centrale indicatoren van politieke percepties en politiek gedrag van kiesgerechtigden met een migratieachtergrond. We maken daarbij onderscheid tussen kiesgerechtigden uit de regio's Afrika, Azië, Latijns-Amerika en Oceanië, zoals dat ook in afgelopen twee nationale kiezersonderzoeken gebruikelijk was. Buiten beschouwing blijven Nederlanders met een migratieachtergrond in Noord-Amerika en Europa. Ook kiesgerechtigden met wortels in Australië, Indonesië, Japan en Nieuw-Zeeland worden in deze analyse niet meegenomen.

De onderzochte groepen hebben met elkaar gemeen dat ze op verschillende dimensies door veel Nederlanders als 'anders' worden gezien, zoals etnische en religieuze achtergrond, huidskleur, koloniale geschiedenis en migratiemotief (bv. asielmigratie). We

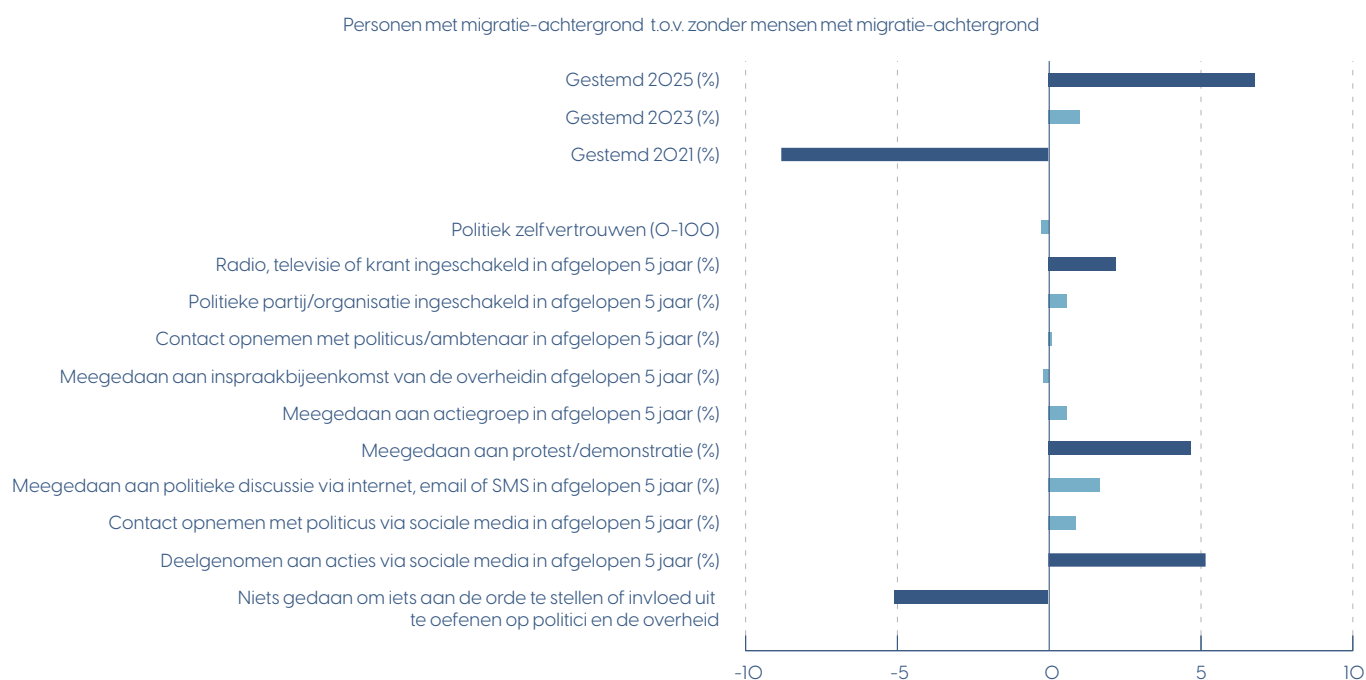
onderzoeken zowel feitelijke vormen van participatie als houdingen ten opzichte van politiek en democratie. Daarbij kijken we naar opkomst bij verkiezingen en meer informele vormen van betrokkenheid, evenals naar stemgedrag en beleidsprioriteiten. Ook besteden we aandacht aan ervaren inhoudelijke representatie, bijvoorbeeld in hoeverre men vindt dat de belangen van mensen met een migratieachtergrond voldoende worden vertegenwoordigd in de Tweede Kamer. Tenslotte brengen we politiek (zelf)vertrouwen in kaart, waaronder vertrouwen in regering, parlement, politieke partijen en het electorale proces.

We vergelijken stemgerechtigden met en zonder migratieachtergrond en maken, waar relevant, onderscheid tussen herkomstgroepen/regio's. In alle figuren die in dit hoofdstuk gepresenteerd worden is gecontroleerd voor opleidingsniveau, leeftijd, geslacht en politieke interesse. De verschillen en overeenkomsten die we presenteren zijn dus relatief en kunnen niet verklaard worden door verschillen en overeenkomsten in bovenstaande kenmerken.³ De uitzondering is het figuur over stemgedrag, waarbij de nadruk ligt op het benaderen van de uitslag onder de betrokken groepen.

9.2 Participatie: stemmen en informelere betrokkenheid

Figuur 9.1 toont dat Nederlanders met een migratieachtergrond in 2021 relatief minder vaak gebruik maakten van hun stemrecht dan Nederlanders zonder migratieachtergrond. In 2023 verdween dit verschil. In 2025 is er zelfs sprake van een omkering: rekening houdend met verschillen in onder andere onderwijsniveau, hebben Nederlanders met een migratieachtergrond in 2025 significant vaker gestemd dan Nederlanders zonder migratieachtergrond. Het lijkt erop dat de nadruk op thema's als integratie, migratie en islam tijdens verkiezingscampagnes, evenals het succes van migratie-kritische partijen in 2023 en de peilingen van 2025, mensen met een migratieachtergrond heeft gemobiliseerd om politiek actiever te worden.

In de breedte zien we dat mensen met een migratieachtergrond relatief vaker ten minste één politieke activiteit ondernemen en minder vaak volledig

Figuur 9.1 Participatieverschillen: Personen met migratieachtergrond t.o.v. bevolking zonder mensen met een migratieachtergrond (statistisch significant verschillen zijn in donkerblauw weergegeven).

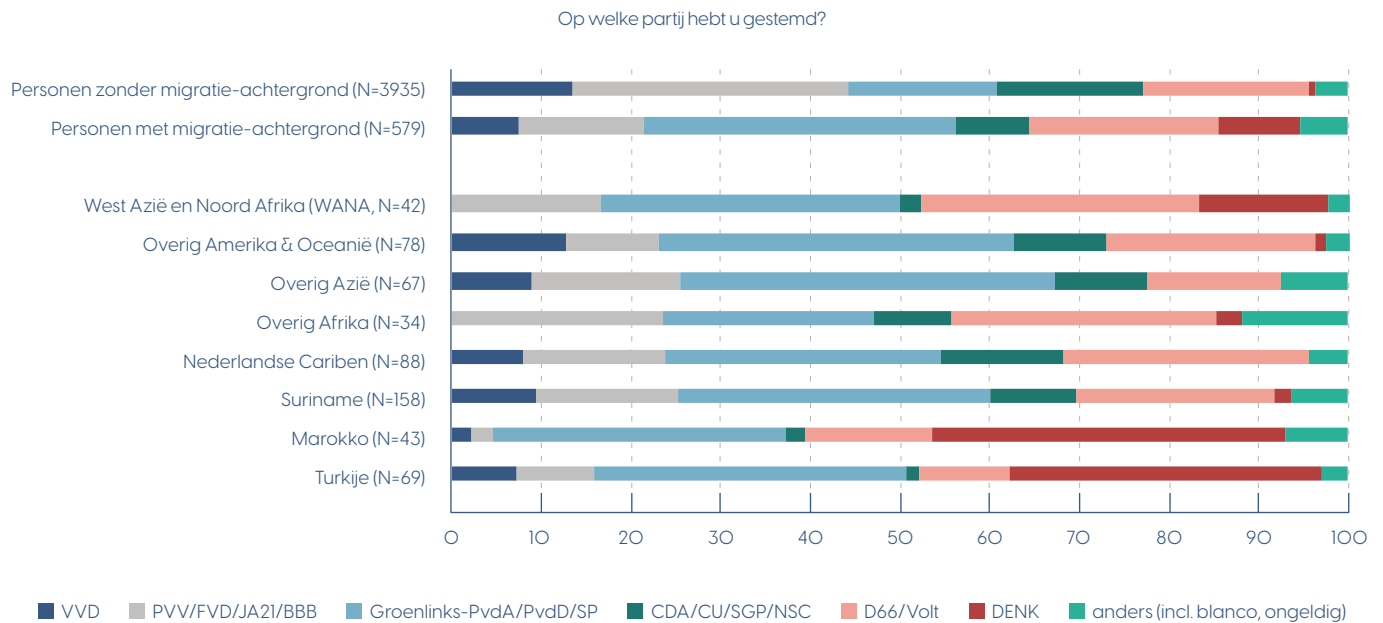
afzijdig blijven. Ook bij meer informele vormen van politieke betrokkenheid, zoals protestacties, sociale media-activisme of het benaderen van traditionele media, zijn zij gemiddeld iets actiever dan Nederlanders zonder migratieachtergrond.

9.2 Stemgedrag en beleidsprioritering

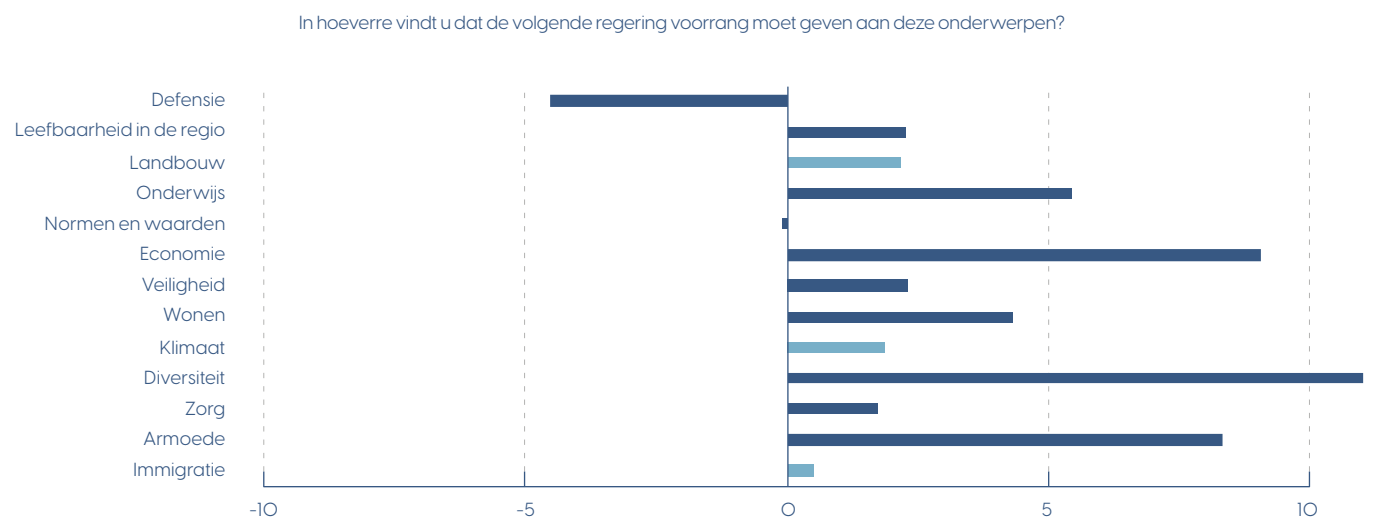
Figuur 9.2 laat zien dat kiezers met een migratieachtergrond gemiddeld minder vaak stemmen op de VVD, de PVV en christelijke partijen, en relatief vaker op GroenLinks/PvdA, DENK en andere progressieve partijen. Voor D66 en Volt zien we geen duidelijke verschillen ten opzichte van kiezers zonder migratieachtergrond. Binnen de groep met een migratieachtergrond bestaan echter aanzienlijke variaties zoals dat ook al in eerdere verkiezingen op zowel nationaal als lokaal niveau het geval was.¹ De VVD is bijvoorbeeld beduidend minder populair onder kiezers met een Marokkaanse achtergrond. GroenLinks/PvdA scoort relatief hoog onder kiezers uit Azië, terwijl het CDA relatief populair is onder kiezers uit Caribisch Nederland. DENK vindt vooral steun onder Nederlanders met een Marokkaanse en Turkse migratieachtergrond. Tegelijkertijd zijn radicaal-rechtse partijen, waarvan de PVV de grootste was, onder geen enkele herkomstgroep

met een migratieachtergrond echt populair; alleen onder kiezers uit Sub-Sahara Afrika (inclusief Zuid-Afrika) ligt de steun iets hoger, al is deze groep klein in onze steekproef en moeten we daarom voorzichtig zijn met het trekken van stellige conclusies. D66 is minder populair onder kiezers met een Marokkaanse, Turkse en Oost-Aziatische achtergrond, maar relatief populair onder kiezers met wortels in Suriname, het Caribisch gebied en Sub-Sahara Afrika.

Stemgedrag wordt deels gevoed door de thema's die mensen belangrijk vinden. Deels in lijn met de partijkeuze laat Figuur 9.3 zien dat kiezers met een migratieachtergrond meer prioriteit geven aan de economie, armoedebestrijding en diversiteit en juist minder aan defensie. De lagere prioriteit voor Defensie is lastig te duiden, maar kan verband houden met ervaringen met militaire regimes of een minder sterke ervaren dreiging van Rusland. Zo zien we dat *binnen* de groep mensen met een migratieachtergrond mensen met Marokkaanse en Turkse herkomst nog minder voorrang geven aan Defensie (niet opgenomen in figuur), wat mogelijk verband houdt met hun opvattingen rond de genocide in Gaza. De focus op economie, armoede en diversiteit past goed bij de situatie van mensen die het moeilijker hebben. Juist zij hebben baat bij meer politieke aandacht voor deze

Figuur 9.2 Stemgedrag in 2025 naar migratieachtergrond land of regio.

Figuur 9.3 Verschillen in welke onderwerpen voorrang verdienen (per onderwerp uitgevraagd): Personen met migratieachtergrond t.o.v. bevolking zonder mensen met een migratieachtergrond (statistisch significant verschillen zijn in donkerblauw weergegeven).

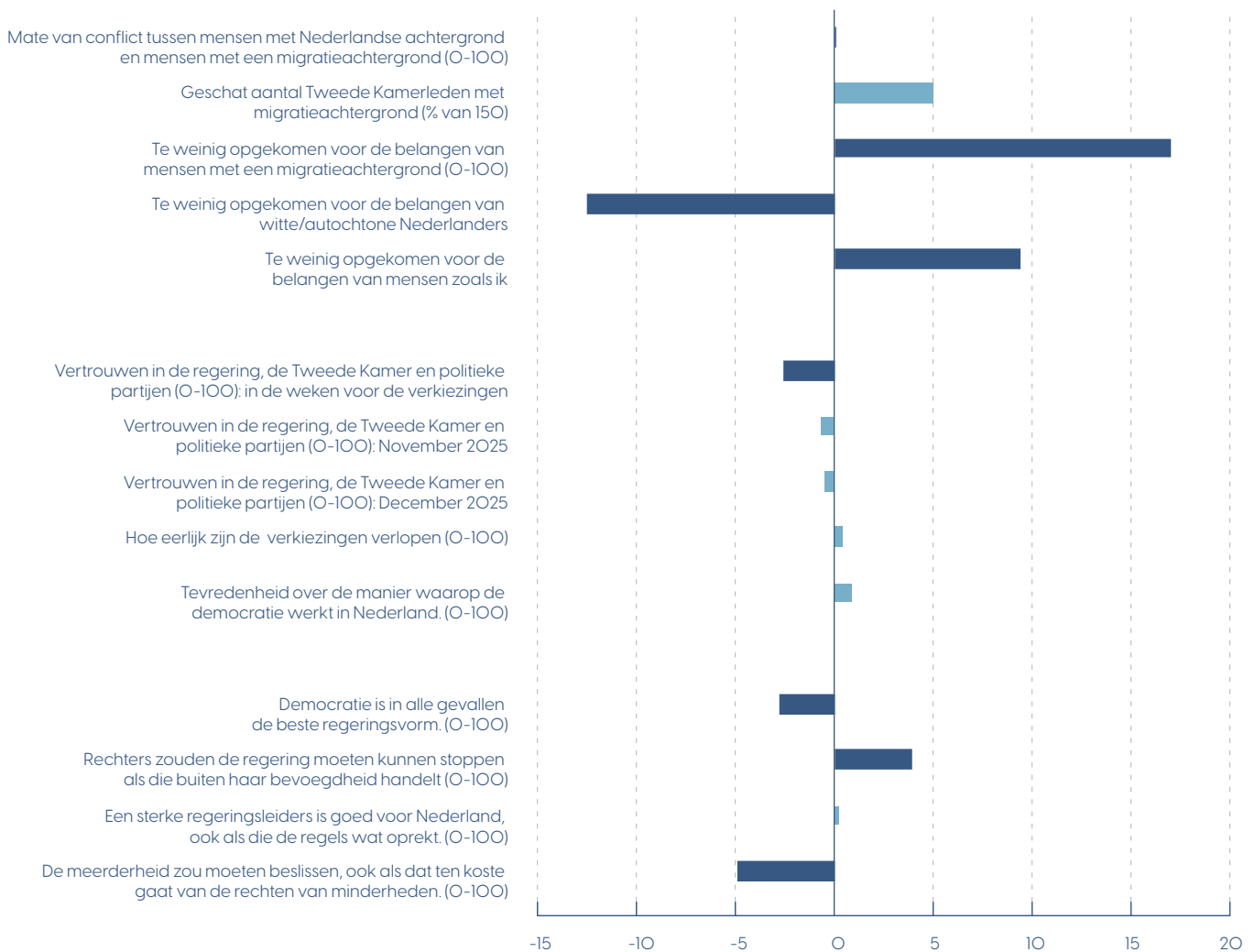
onderwerpen.

9.3 Politieke inclusie

In hoeverre hebben kiesgerechtigden met een migratieachtergrond het gevoel dat het handelen van de politiek in overeenstemming is met hun standpunten, wensen, waarden en belangen? En zijn er politici aanwezig die deze standpunten op een

goede manier (kunnen) vertegenwoordigen? Ervaren vertegenwoordiging is, net als feitelijke representatie, van wezenlijk belang voor de legitimiteit van en vertrouwen in het politieke systeem en de rechtsstaat. Als mensen ervaren dat er weinig oog is voor hun belangen en wensen, dan heeft dit gevolgen voor hun gedrag ten aanzien van het politieke systeem (stemgedrag, protest, vertrouwen, maar mogelijk ook

Personen met migratie-achtergrond (zuidelijk halfmond) t.o.v. zonder mensen met migratie-achtergrond

Figuur 9.4 Verschillen in representatie, vertrouwen en democratische houdingen: Personen met migratieachtergrond t.o.v. bevolking zonder mensen met migratieachtergrond

Noot: statistisch significant verschillen zijn in donkerblauw weergegeven; als er geen balk is weergegeven is het verschil afgerond 0.

attitudes ten opzichte van de democratie) en voor het vertrouwen dat men heeft in de Nederlandse politiek.

Figuur 9.4 laat zien dat kiezers met een migratieachtergrond vaker vinden dat hun belangen, als mensen met een migratieachtergrond, onvoldoende worden vertegenwoordigd in de Tweede Kamer, terwijl kiezers zonder migratieachtergrond juist vaker het gevoel hebben dat hun belangen wél voldoende worden vertegenwoordigd.

Figuur 9.4 laat ook zien dat er over het algemeen geen noemenswaardige verschillen zijn tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond als het gaat om tevredenheid met de politiek, ervaren eerlijkheid van het

systeem en politiek vertrouwen. Vergeleken met 2023 zijn de verschillen zelfs kleiner geworden.

Kijken we naar opvattingen over democratie, dan zien we enkele verschillen. Figuur 9.4 laat daarbij zien dat mensen met een migratieachtergrond minder vaak vinden dat de meerderheid altijd moet beslissen. Ook twijfelen zij vaker of democratie altijd de beste bestuursvorm is. Tegelijk steunen zij vaker een grotere rol voor rechters, die minderheden kunnen beschermen en de regering kunnen begrenzen. Dit wijst op een andere kijk op democratie. Opvallend is dat Nederlanders zonder migratieachtergrond minder nadruk lijken te leggen op bescherming van minderheden. De verschillen met mensen met migratieachtergrond komen vooral naar voren bij Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse

achtergrond, groepen die vaak onderwerp zijn van politiek debat en maatschappelijke discussie.

9.4 Tot slot

Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika hebben bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2025 significant vaker gestemd dan hun evenknie kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond. Daarmee is sprake van een duidelijke omslag sinds 2021, toen deze groep juist significant minder vaak gebruikmaakte van het stemrecht. Deze toegenomen opkomst hangt waarschijnlijk samen met de sterke nadruk op thema's als migratie, islam en diversiteit tijdens de verkiezingscampagnes van de afgelopen verkiezingen. Daarbij lijkt het electorale succes van de PVV in 2023 en de daaropvolgende deelname van deze partij aan het kabinet-Schoof een mobiliserend effect te hebben gehad.

Opvallend is echter dat, vergeleken met 2023, de verschillen tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond in tevredenheid met de politiek, ervaren eerlijkheid van het systeem en politiek vertrouwen kleiner zijn geworden. Tegelijkertijd voelen kiesgerechtigden met een migratieachtergrond zich, net als in 2023, significant minder vertegenwoordigd door de Nederlandse politiek en beoordelen zij het functioneren van de democratie minder positief. Dit geldt in het bijzonder voor personen uit de grootste migrantengemeenschappen, waarvan in 2023 bleek dat zij ook de groepen zijn die persoonlijk het meeste discriminatie hebben ervaren.

Eindnoten en/of referenties

- 1: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2025/43/kiesgerechtigde-bevolking-wordt-ouder>
- 2: Zie ook Lubbers, M. (2021). *Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond*. In: DEMOS 37(1)

die voor 2020 al op percentage van bijna 20% kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit kwam.

- 3: De absolute verschillen presenteren we hier niet gezien de veelheid aan resultaten die in dit hoofdstuk centraal staan en omdat in die cijfers eventuele verschillen in selectie-effecten tussen kiezers met en zonder migratieachtergrond niet verdisconteerd zijn. Door te controleren voor in het bijzonder onderwijsniveau, leeftijd en politieke interesse doen vangen we dergelijke verschillen af in de gepresenteerde cijfers.
- 4: Bloemraad, I. and Vermeulen, F. (2014) 'Immigrants' Political Incorporation', in Martiniello, M. and Rath, J. (eds) *An Introduction to Immigrant Incorporation Studies*, pp. 227–49. Amsterdam: Amsterdam University Press; Vermeulen, F. (2018) 'The Paradox of Immigrant Political Participation in Europe amidst Crises of Multiculturalism', in Menjivar, C., Ruiz, M. and Ness, I. (eds) *The Oxford Handbook of Migration Crises* Oxford: Oxford University Press; Spierings, N., & Vermeulen, F. (2024). Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond. In: Voogd, R., Jacobs, K., Lubbers, M. (red.), *De verkiezingen van 2023. Van onderstroom naar doorbraak: onvrede en migratie*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON), p. 101-107.

10. Steun voor (en zorgen over) democratie

Joep van Lit en Carmen van Alebeek

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Er is grote steun onder Nederlandse kiezers voor democratie in abstracte zin, maar er is ook duidelijke verdeeldheid over de liberale spelregels. Niet alle kiezers vinden rechterlijke controle (een onderdeel van de liberale democratie) even belangrijk, en sommige kiezers lijken autoritair leiderschap te steunen.
- Er is een breed gedeelde beleving van democratische erosie, maar deze beleving is sterk gepolitiseerd. Kiezers verschillen in welke onderdelen van de democratie onder druk staan, en welke onderdelen als weerbaar worden gezien. Hierbij is vooral een politieke scheidslijn tussen verschillende partijen te zien.
- Politieke partijen en politici worden niet alleen als bedreiging van de democratie gezien, ze worden ook nauwelijks gezien als bijdragend aan de weerbaarheid van de democratie. Hoewel ook dit gepolitiseerd is langs politieke scheidslijnen, dragen zowel politieke instellingen als het gedrag van politici, volgens kiezers, niet of nauwelijks bij aan de waargenomen weerbaarheid van de Nederlandse democratie.

10.1 Inleiding

Wereldwijd staat de democratie onder druk. Dat noemen we democratische erosie: de geleidelijke afname van democratie, zonder volledige afbraak naar dictatuur of autocratie. Een land blijft dan wel democratisch, maar is minder democratisch dan voorheen. Dit gebeurt in allerlei verschillende democratieën: van landen met een stabiele, oude, langdurige democratie tot landen met een relatief jonge en nieuwe democratie (V-Dem, 2026). Onderzoek laat zien dat de verdediging van de democratie (het tegengaan van democratische erosie) alleen werkt als burgers de democratie blijven steunen, als zij herkennen wat de zwakke onderdelen van een democratie zijn, en als zij zien wat de sterke, weerbare onderdelen zijn. Want als burgers de democratie steunen en democratische erosie herkennen, dan komen ze misschien ook in actie en blijft een democratie duurzaam.

Daarom staan in dit hoofdstuk drie vragen centraal. Ten eerste: in welke mate steunen de Nederlandse kiezers de (liberale) democratie? Ten tweede: welke gevaren zien Nederlandse kiezers voor de democratie? En als laatste: welke onderdelen worden juist weerbaar gevonden?¹

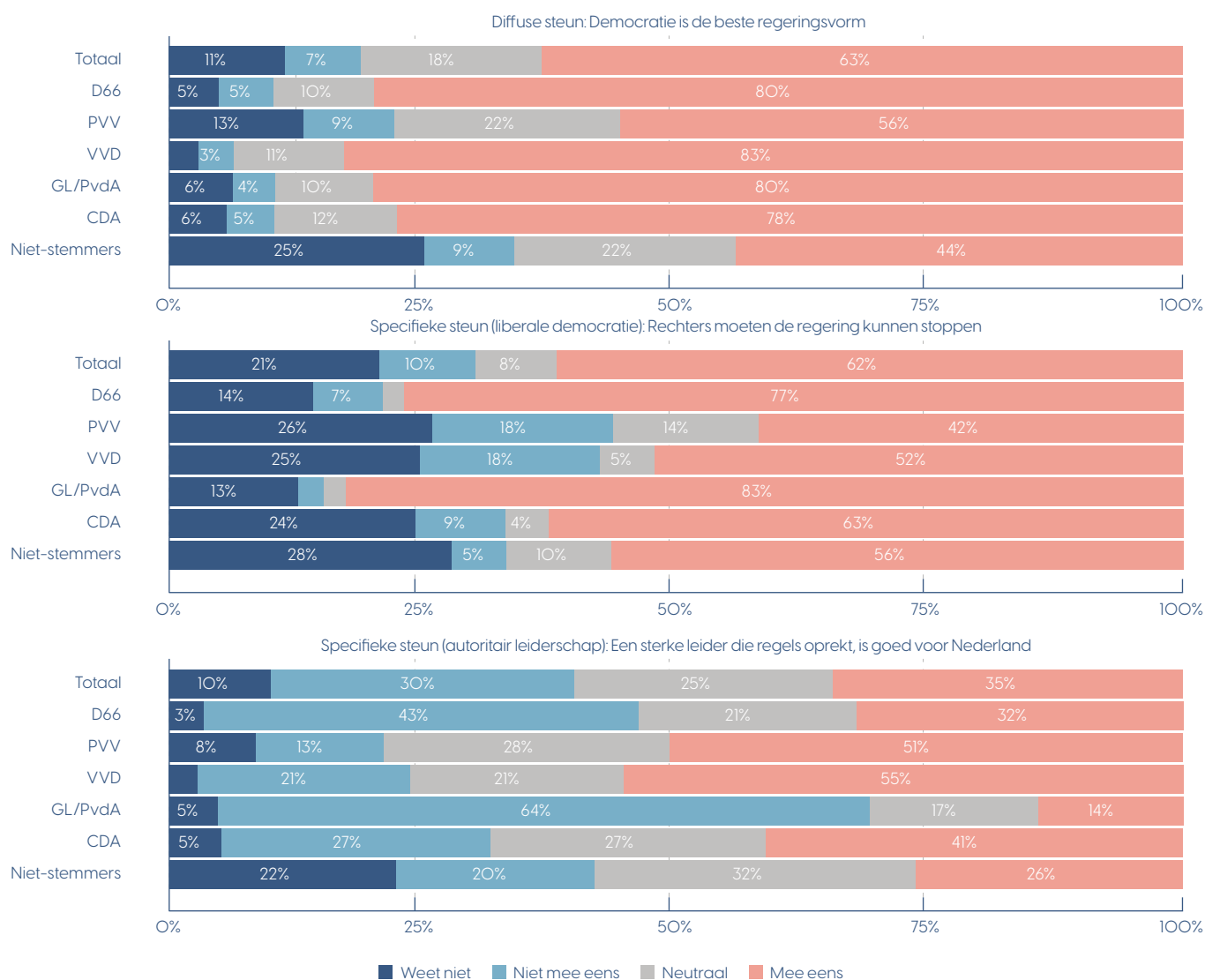
10.2 Steunen kiezers de (liberale) democratie?

We meten de steun van Nederlandse kiezers voor de liberale democratie aan de hand van drie vragen. De eerste vraag gaat over wat in de politicologie 'diffuse steun' wordt genoemd (Easton, 1979; Norris, 1999). Hierbij gaat het om de steun voor het abstracte idee 'democratie': is het iets dat in het algemeen belangrijk gevonden wordt? Maar naast deze abstracte, diffuse steun is het ook belangrijk om te kijken naar specifieke waarden en principes: We kijken hierbij naar steun voor rechterlijke controle. Dat is essentieel in een liberale democratie en zorgt ervoor dat de overheid zich ook aan de eigen wetten moet houden. Als laatste kijken we ook naar een autoritaire houding: steun voor een sterke leider die de regels oprekt is juist niet democratisch.² Met het verschil tussen diffuse (abstracte) en specifieke (concrete) steun kijken we of mensen democratie

belangrijk vinden en of zij bereid zijn zich te houden aan de spelregels die daarbij horen.

Figuur 10.1 laat zien op welke manieren alle deelnemers aan het NKO, kiezers van de vijf grootste partijen, en niet-stemmers de democratie steunen.³ 63% van alle kiezers vindt dat democratie in alle gevallen de beste regeringsvorm is, slechts 7% is het hier mee oneens (en vindt democratie dus niet in alle gevallen de beste regeringsvorm). De overige 18% neemt een middenpositie in.

Er zijn een aantal verschillen te zien tussen de kiezersgroepen. Allereerst: een meerderheid van de niet-stemmers heeft geen uitgesproken steun voor de democratie: 25% omdat zij het niet weten, 22% omdat zij een middenpositie innemen, en 9% omdat zij het oneens zijn met de stelling. Bij de vijf grootste partijen zien we dat de meeste kiezers de democratie in abstracte zin wel steunen. De diffuse steun varieert van 56% (PVV-stemmers) tot 83% (VVD-stemmers), met de andere kiezersgroepen daartussenin. Hoewel dat een groot verschil is, steunen de verschillende kiezersgroepen de democratie in meerderheid dus wel.

Figuur 10.1 Steun voor de (liberale) democratie.

Noot: we vroegen aan alle deelnemers van het NKO: Geeft u aan in welke mate u het eens of oneens bent met de volgende uitspraken: Democratie is in alle gevallen de beste regeringsvorm; Rechters zouden de regering moeten kunnen stoppen als die iets doet wat niet tot haar bevoegdheden behoort; en Een sterke regeringsleider is goed voor Nederland, ook als die leider de regels wat oprekt om dingen voor elkaar te krijgen. Voor de figuur zijn de antwoorden gecodeerd in drie categorieën: antwoordopties 1–2 (Mee eens), antwoordoptie 3 (Neutraal) en antwoordopties 4–5 (Niet mee eens). Percentages kleiner dan 3% zijn wel weergegeven in de balken, maar niet gelabeld.

Ten tweede: de verschillen tussen kiezersgroepen worden duidelijker als we kijken naar de specifieke steun. Van alle kiezers is 62% het eens met de stelling dat de rechterlijke macht de regering moet kunnen stoppen als die iets doet dat buiten haar bevoegdheid ligt. Maar van de VVD-stemmers is slechts een kleine meerderheid (52%) het hiermee eens, tegenover 83% van de GroenLinks-PvdA-stemmers. Hier zien we ook dat PVV-stemmers kritisch staan tegenover rechterlijke controle: slechts 42% is het er mee eens; 18% is het er niet mee eens.

Als we ten derde kijken naar de steun voor het autoritair

leiderschap, is slechts 35% van alle kiezers het met deze stelling eens. Daarbij zien we opnieuw een duidelijke scheiding tussen VVD- en PVV-stemmers aan de ene kant en vooral GroenLinks-PvdA-stemmers aan de andere kant. VVD- en PVV-stemmers steunen in meerderheid een autoritaire leider, terwijl GroenLinks-PvdA-stemmers hier in ruime meerderheid tegen zijn. CDA- en D66-stemmers zijn (anders dan VVD- en PVV-stemmers) niet uitgesproken voorstander van autoritair leiderschap, maar ze staan er (anders dan GroenLinks-PvdA-stemmers) ook niet uitgesproken negatief tegenover.

10.3 Welke gevaren zien kiezers voor de Nederlandse democratie?

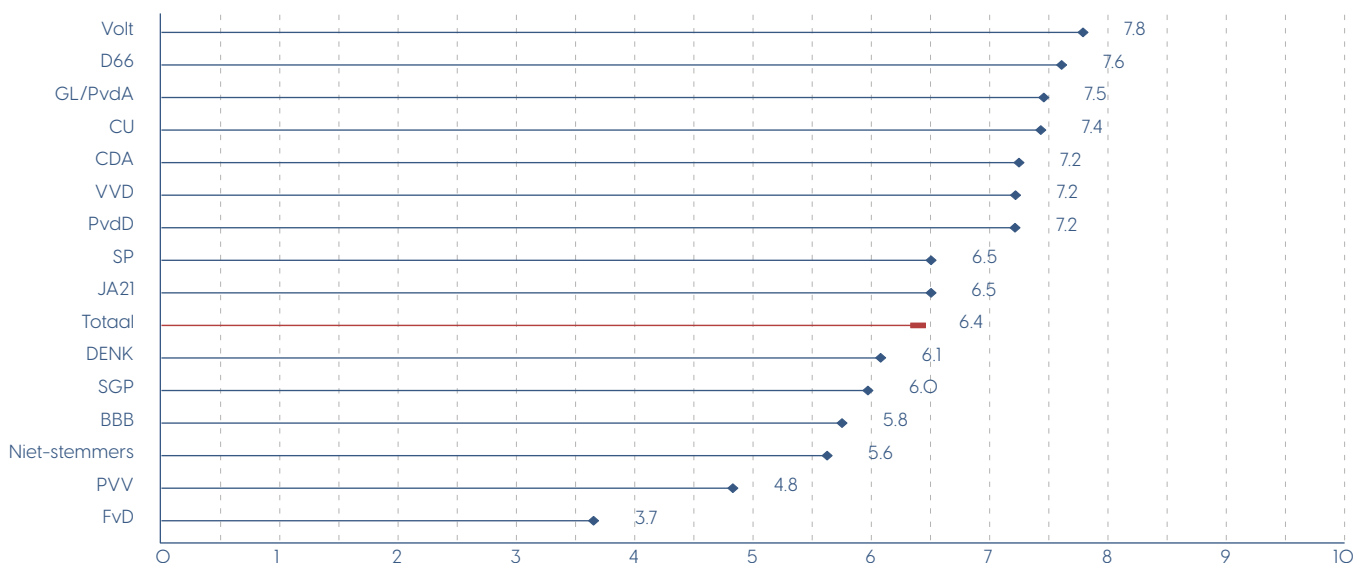
Nederland scoort hoog op internationale democratielijsten. In 2025 gaf het Varieties of Democracy Institute in Zweden⁴ Nederland een 8.2 uit 10 en Freedom House in de Verenigde Staten⁵ een 9.7 uit 10. Deze zogeheten ‘expertscores’ zijn gebaseerd op wetenschappelijke oordelen en objectieve criteria zoals opkomst, afwisseling van de macht, en de aanwezigheid van (formele) oppositiemogelijkheden. Wat hierin ontbreekt, is hoe burgers de democratie zelf ervaren.

Toch is juist die beleving essentieel. Burgers spelen een centrale rol in het beschermen van democratische instituties: publieke waakzaamheid is een belangrijke voorwaarde voor democratische weerbaarheid (Tomini et al., 2023; van Lit et al., 2023). Bovendien kunnen percepties van erosie – met name wanneer deze niet stroken met objectieve ontwikkelingen – politieke mobilisatie legitimeren ter bescherming van een democratie die mogelijk niet in gevaar is (vergelijk met Norris, 2022). Of het nu gaat om vertrouwen in de politiek, opkomst bij verkiezingen, of de verdediging van de democratie door burgers: het is uiteindelijk hun beleving die bepaalt of ze demonstreren of gaan

stemmen (van Alebeek et al., 2026).

Figuur 10.2 laat daarom het ‘rapportcijfer’ voor de Nederlandse democratie zien, uitgesplitst over de stemmers op de verschillende partijen. Het valt op dat vrijwel alle deelnemers aan het NKO de Nederlandse democratie als slechter beoordelen dan het Varieties of Democracy Institute of Freedom House. Gemiddeld genomen geven Nederlandse kiezers een 6.4 aan de Nederlandse democratie. Volt-stemmers geven het hoogste rapportcijfer (7.8) en FvD-stemmers het laagste (3.7). Naast FvD-stemmers geven alleen PVV-stemmers de Nederlandse democratie een onvoldoende: alle andere deelnemers geven een (soms krappe) voldoende.

In het NKO vroegen we daarnaast aan een deel van de deelnemers (n = 1.500) of zij een achteruitgang van de democratie zagen, en zo ja, op welke vlakken zij dat zagen. Figuur 10.3 toont dat percepties van democratische erosie wijdverbreid zijn onder Nederlandse kiezers. Van deze kleinere steekproef geeft 40% aan enige tot (zeer) sterke democratische achteruitgang te ervaren, tegenover 21% die (helemaal) geen achteruitgang ziet; 25% neemt een neutrale positie in. De gemiddelde score op de schaal van 1 tot 7 bedraagt 4.4 (waarbij we de deelnemers die het

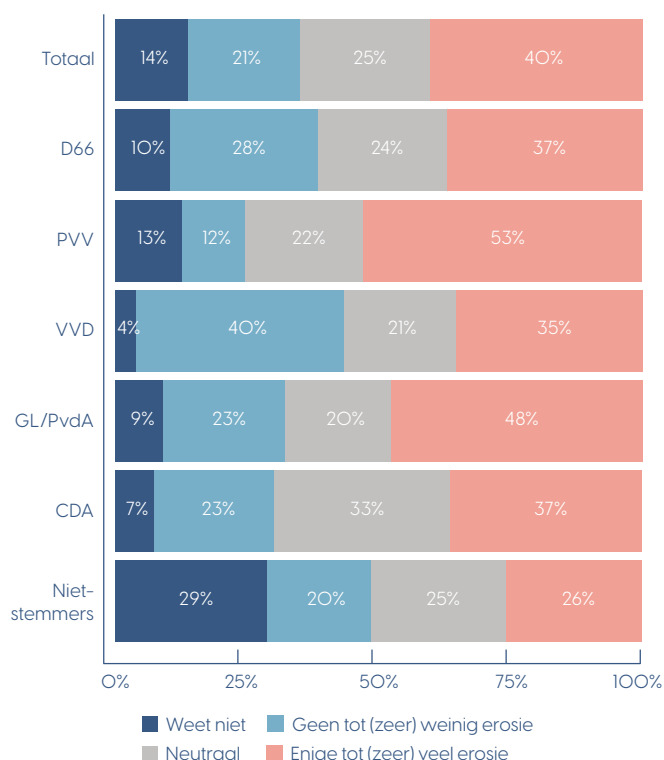

Figuur 10.2 Rapportcijfer voor de Nederlandse democratie.

Noot: we vroegen aan alle deelnemers: Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoe democratisch Nederland momenteel is volgens u?

Daarbij betekent 0 “helemaal niet democratisch” en 10 betekent “volledig democratisch”.

niet weten niet hebben meegerekend), wat erop wijst dat de meeste deelnemers aan het NKO een (lichte) achteruitgang zien. Deze percepties verschillen echter aanzienlijk naar stemkeuze. Onder kiezers van de vijf grootste partijen tijdens de afgelopen verkiezingen ervaren PVV-stemmers het vaakst democratische achteruitgang (53%), gevolgd door kiezers van GroenLinks-PvdA (48%), terwijl kiezers van CDA (37%) en VVD (35%) dit het minst vaak aangeven. Onder niet-stemmers is de beleving van erosie het laagst: slechts 26% van de niet-stemmers zegt dat zij democratische erosie in Nederland zien.

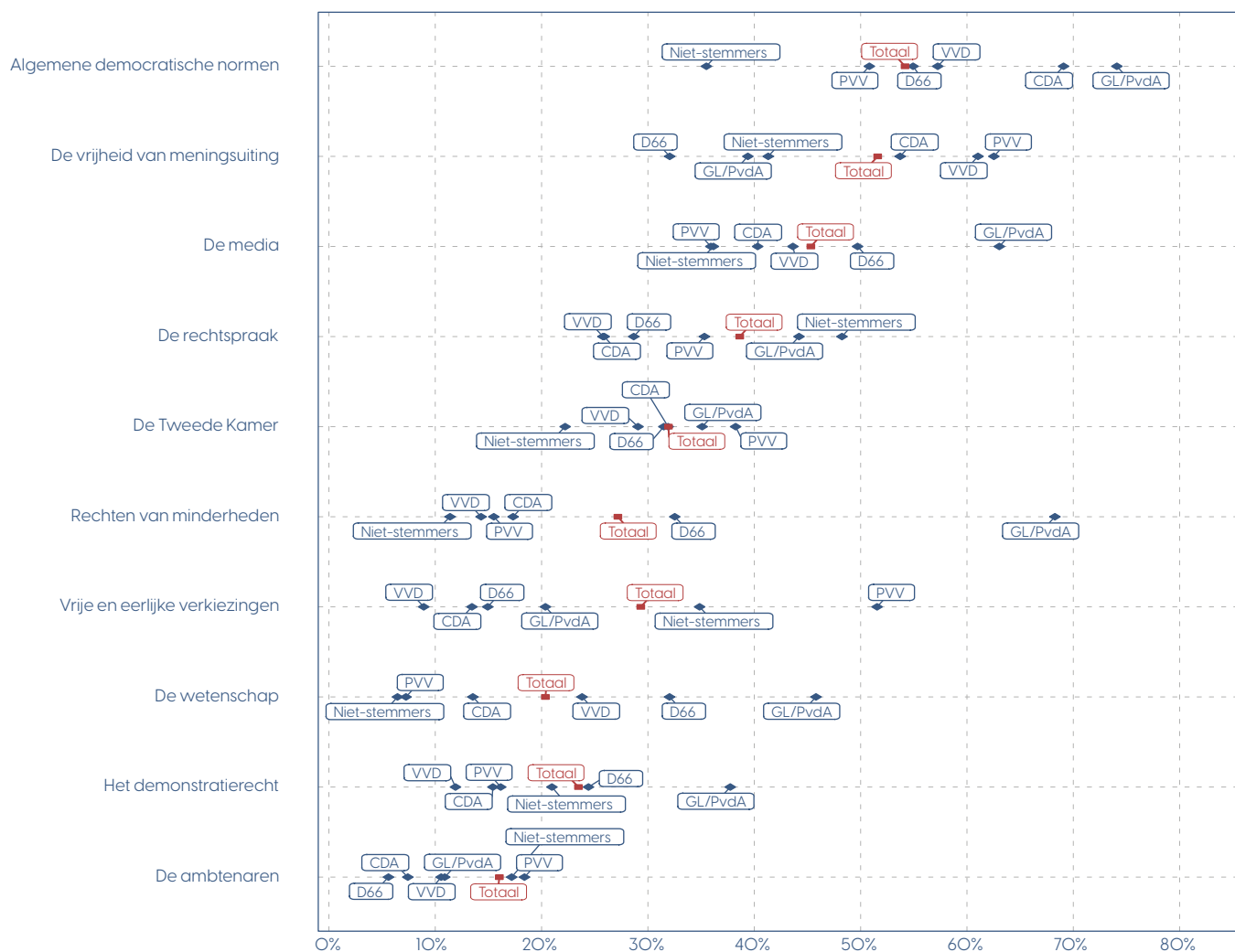
Figuur 10.3 Democratische erosie in Nederland, zoals gezien door deelnemers aan het NKO.

Noot: we vroegen aan een deel van de deelnemers ($n = 1.500$): Waar zou u zichzelf plaatsen op een schaal van 1 tot 7, waarbij 1 betekent dat u vindt dat er helemaal geen democratische achteruitgang is en 7 betekent dat er zeer sterke democratische achteruitgang is in Nederland? Voor de figuur zijn de antwoorden gecodeerd in drie categorieën: antwoordopties 1–3 (Geen tot weinig achteruitgang), antwoordoptie 4 (Neutraal) en antwoordopties 5–7 (Enige tot (zeer) sterke achteruitgang).

Welke onderdelen van democratie zijn in gevaar, volgens kiezers?

De verschillen tussen kiezersgroepen benadrukken dat de beleving van democratische erosie niet uniform is onder Nederlandse kiezers. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat verschillende kiezersgroepen uiteenlopende aspecten van de democratie voor ogen hebben wanneer zij oordelen over democratische achteruitgang. Figuur 10.4 geeft weer welke onderdelen van de democratie volgens deelnemers die democratische erosie ervaren vooral in gevaar zijn. Algemene democratische normen (54%) en de vrijheid van meningsuiting (52%) worden het vaakst genoemd, gevolgd door de media (45%) en de rechtspraak (39%).

Deze patronen verschillen opnieuw naar stemkeuze. Hoewel kiezers van de PVV en GroenLinks-PvdA in ongeveer vergelijkbare mate aangeven democratische erosie te ervaren, lopen zij sterk uiteen in welke onderdelen van de democratie zij als kwetsbaar beschouwen. PVV-kiezers geven relatief vaak aan dat zij bedreigingen zien van de vrijheid van meningsuiting (63%), vrije en eerlijke verkiezingen (52%), en democratische normen (51%). Kiezers van GroenLinks-PvdA maken zich daarentegen vooral zorgen over democratische normen (74%), de rechten van minderheden (68%), en de rol van de media (63%). VVD-kiezers ervaren over het algemeen het minst vaak democratische erosie, maar als zij dat doen, wordt de vrijheid van meningsuiting het vaakst genoemd als kwetsbaar onderdeel van de democratie (61%).

Figuur 10.4 Welke onderdelen van de democratie zijn in gevaar, volgens kiezers?

Noot: we vroegen alleen aan de deelnemers die enige tot (zeer) sterke democratische erosie zagen: Welke onderdelen van de democratie zijn volgens u vooral in gevaar? Respondenten konden meerdere antwoorden aankruisen. De figuur toont per antwoordoptie het percentage respondenten dat deze optie heeft aangevinkt.

Wie of wat veroorzaakt democratische erosie, volgens kiezers?

Wie of wat houden burgers verantwoordelijk voor deze beleefde erosie? Figuur 10.5 laat zien dat respondenten de oorzaken van democratische erosie vooral buiten de klassieke staatsinstituties (zoals het parlement, de rechtspraak, en de regering) vinden. Naast inmenging of beïnvloeding vanuit andere landen (58%) en sociale mediaplatforms (49%), die het vaakst worden genoemd, worden ook politieke partijen (44%) en kunstmatige intelligentie en algoritmen (42%) relatief vaak aangewezen. Daarentegen worden actoren zoals ambtenaren (11%), rechters (10%), lokale overheden (8%) en het leger (1%) slechts door een kleine minderheid als bedreigend gezien.

Uitsplitsing naar stemkeuze laat zien dat PVV-kiezers relatief vaak de politiek als geheel (54%) en de Europese Unie (52%) aanwijzen als veroorzaker van democratische erosie, terwijl kiezers van GroenLinks-PvdA vooral sociale mediaplatforms (83%), buitenlandse inmenging (76%), politieke partijen (76%) en kunstmatige intelligentie (64%) noemen. Ook onder kiezers van D66 en CDA worden deze actoren vaak genoemd. De beleving van democratische erosie is daarmee niet alleen gedifferentieerd, maar ook sterk gepolitiseerd: net zoals kiezers uiteenlopende opvattingen hebben over wat democratie inhoudt (zie bijvoorbeeld Ferrín & Kriesi, 2025 en Van Lit, 2024), lijken zij ook verschillende interpretaties te hebben van democratische erosie en waar deze plaatsvindt (zie bijvoorbeeld Kaftan & Gessler, 2025).

		Deze kiezersgroepen ...						
		Totaal	D66	PVV	VVD	GL/PvdA	CDA	Niet-stemmers
... denken dat dit bedreigingen van de democratie zijn	Inmenging of beïnvloeding vanuit andere landen	58%	64%	41%	54%	76%	59%	61%
	Sociale media platforms	49%	63%	31%	52%	83%	57%	46%
	Kunstmatige intelligentie (AI) en algoritmen	42%	49%	33%	31%	64%	52%	36%
	Politieke partijen	44%	58%	35%	43%	76%	36%	14%
	Belangengroepen of lobbyisten	41%	47%	33%	53%	57%	39%	25%
	De hele politiek	33%	17%	54%	15%	20%	23%	36%
	Demonstranten	24%	18%	25%	42%	12%	37%	31%
	Grote bedrijven	25%	37%	12%	12%	47%	10%	19%
	De Europese Unie	27%	1%	52%	20%	10%	11%	21%
	Journalisten	20%	11%	20%	17%	11%	16%	29%
	De regering	22%	9%	32%	12%	15%	17%	13%
	Internationale organisaties zoals de NAVO of de VN	15%	0%	22%	9%	7%	7%	19%
	Ambtenaren	11%	3%	16%	7%	1%	5%	10%
	Burgemeesters of lokale overheden	8%	1%	14%	8%	1%	2%	14%
	Rechters	10%	1%	16%	8%	2%	4%	6%
	Het leger	1%	3%	0%	2%	1%	0%	0%

Figuur 10.5 Wie of wat veroorzaakt democratische erosie volgens kiezer?

Noot: we vroegen alleen aan deelnemers die enige tot (zeer) sterke democratische erosie beleven: Wie of wat veroorzaakt volgens u het gevaar voor de democratie? Respondenten konden geen, één, of meerdere antwoorden aankruisen. De figuur toont per antwoordoptie het percentage van de respondenten die democratische erosie beleven. Donkerdere kleuren duiden op hogere percentages.

Deze politisering van de beleving van democratische erosie wordt verder zichtbaar wanneer specifiek wordt gekeken naar de politieke partijen die aangewezen worden als oorzaken van democratische erosie. Figuur 10.6 illustreert dat van alle partijen PVV en FvD het vaakst worden genoemd als veroorzakers van democratische erosie: respectievelijk 31% en 28% van alle deelnemers die erosie ervaren, wijst deze partij aan. Bij uitsplitsing naar stemkeuze blijkt bovendien dat kiezers hun eigen partij zelden aanwijzen als veroorzaker van democratische erosie. De enige uitzonderingen zijn VVD en GroenLinks-PvdA: voor beide partijen geldt dat zij door 4% van de eigen achterban worden gezien als veroorzaker van de waargenomen erosie.

Door het overgrote deel van de kiezers wordt het veroorzaken van democratische erosie vooral toegeschreven aan partijen buiten de eigen politieke kleur. Zo wijzen kiezers van GroenLinks-PvdA, D66, VVD en CDA vaak de PVV aan als veroorzaker van democratische erosie, terwijl PVV-kiezers juist partijen als D66 en GroenLinks-PvdA aanwijzen. Dit patroon suggereert dat toeschrijvingen van democratische erosie grotendeels verlopen langs brede politieke scheidslijnen.

	Deze kiezersgroepen ...						
	Totaal	D66	PVV	VVD	GL/PvdA	CDA	Niet-stemmers
PVV	31%	55%	1%	31%	71%	34%	14%
FvD	28%	50%	2%	34%	69%	31%	6%
BBB	15%	29%	1%	6%	41%	13%	12%
JA21	14%	17%	2%	3%	52%	7%	4%
DENK	14%	17%	22%	18%	3%	17%	2%
GL/PvdA	10%	1%	27%	6%	4%	3%	2%
PvdD	8%	3%	13%	13%	1%	4%	2%
VVD	9%	3%	0%	4%	21%	0%	4%
Volt	8%	1%	19%	4%	1%	3%	2%
D66	7%	0%	21%	5%	0%	1%	0%
SGP	4%	8%	2%	4%	11%	2%	0%
SP	3%	3%	6%	4%	0%	3%	0%
NSC	2%	1%	2%	5%	5%	0%	0%
CDA	2%	1%	5%	4%	0%	0%	0%
CU	2%	3%	3%	4%	0%	0%	0%

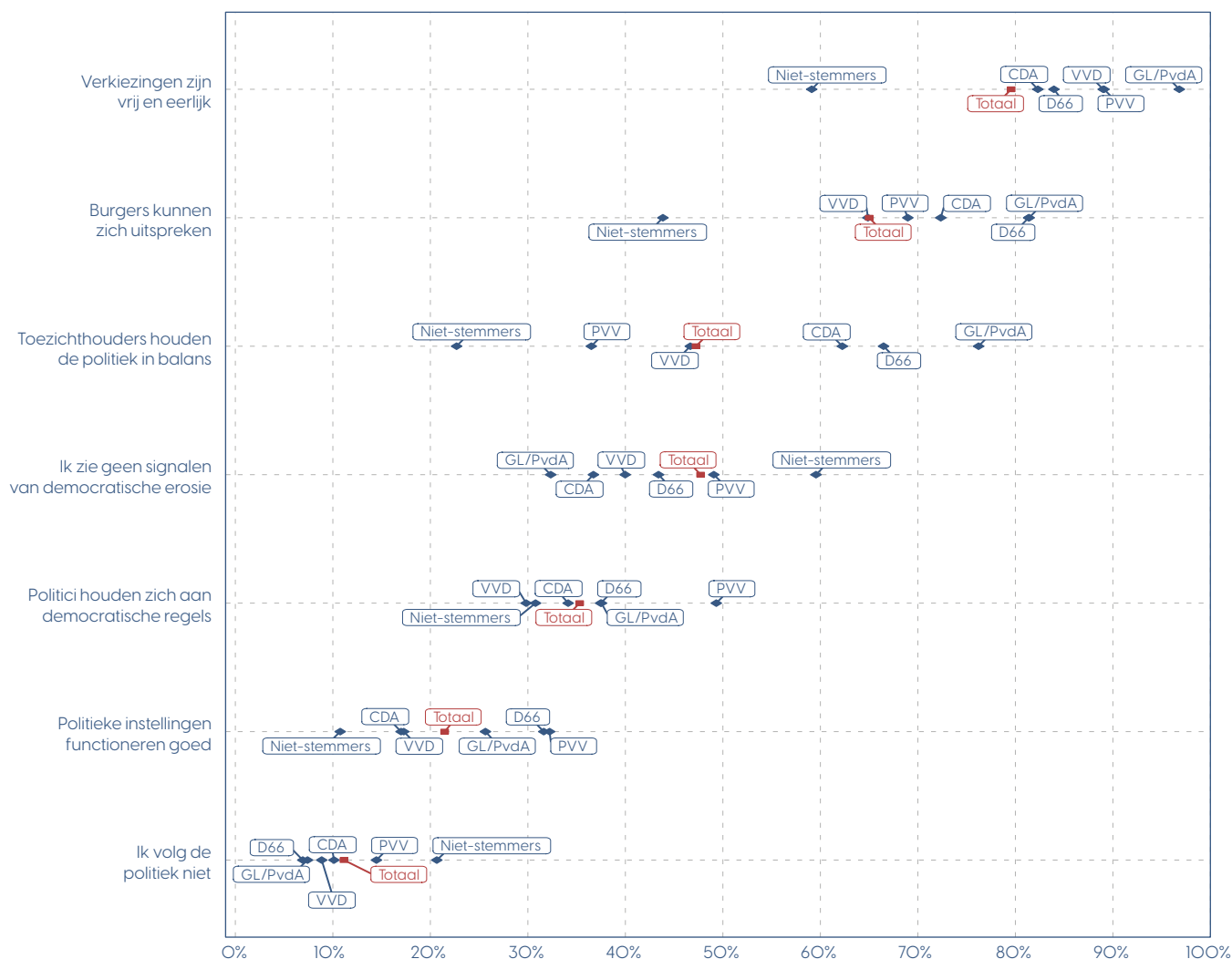
... denken dat deze partijen de democratie bedreigen

Figuur 10.6 Politieke partijen als aangewezen veroorzakers van democratische erosie.

Noot: we vroegen alleen aan deelnemers die enige tot (zeer) sterke democratische erosie beleven: Welke partijen veroorzaken volgens u het gevaar voor de democratie? Respondenten konden geen, één, of meerdere antwoorden aankruisen. De figuur toont per aangewezen partij het percentage respondenten dat deze partij als veroorzaker noemt, uitgesplitst naar stemkeuze. Donkerdere kleuren duiden op hogere percentages.

10.4 Welke onderdelen van de democratie zijn weerbaar, volgens democratisch optimistische kiezers?

Zoals uit Figuur 10.3 blijkt, ervaart 21% van de deelnemers geen of nauwelijks democratische erosie. We vroegen aan hen waarom zij dat vonden, omdat het goed is om te weten welke onderdelen van de Nederlandse democratie als (relatief) weerbaar worden gezien. Figuur 10.7 laat deze resultaten zien.

Figuur 10.7 Weerbaarheid van de Nederlandse democratie, volgens kiezers.

Noot: we vroegen alleen aan deelnemers die geen tot (zeer) weinig democratische erosie zagen: U geeft aan dat er volgens u niet of nauwelijks sprake is van democratische achteruitgang in Nederland. Waarom denkt u dat? Deelnemers konden geen, één, of meerdere antwoorden aankruisen. De figuur toont per antwoordoptie het percentage respondenten dat deze optie heeft aangevinkt.

Uit Figuur 10.7 blijkt dat de deelnemers die geen of nauwelijks erosie van de Nederlandse democratie zien, dit oordeel vooral baseren op de vrijheid en eerlijkheid van verkiezingen. Hoofdstuk 4 in dit rapport, door Poos, Weessies en Van Ham, gaat verder in op het vertrouwen van burgers in de Nederlandse verkiezingen. In mindere mate wordt de weerbaarheid van de Nederlandse democratie ook gelinkt aan de ruimte die burgers hebben om zich uit te spreken. Dat is opvallend, omdat meerdere onderzoeken laten zien dat het demonstratierecht in Nederland onder druk staat.⁶ Kader 10.1 in dit rapport, van Brummel en Van der Zwet gaat verder in op het demonstratierecht.

Er is relatief veel verschil tussen de verschillende partijen

over de rol die toezichthouders spelen in het weerbaar houden van de democratie. Niet-stemmers zijn hier het minst van overtuigd (slechts 22% van de niet-stemmers die geen erosie ziet), en GroenLinks-PvdA-stemmers het meest (76% van de GroenLinks-PvdA-stemmers die geen erosie ziet). Deelnemers aan het NKO geven het minste aan dat politieke instellingen goed functioneren en dat politici zich aan democratische regels houden. Dit sluit aan bij een bredere trend van democratische erosie: het zijn veelal de democratisch gekozen leiders die de democratie ondermijnen door juist de politieke instellingen aan te vallen (Kneuer, 2021; van Lit & Van Ham, 2026). Gezien de grote hoeveelheid stemmers die in Nederland wel een gevaar van democratische erosie ziet (40%, zie Figuur 10.3) is het dus zorgelijk dat

politici en instellingen niet als sterke waarborgen van de Nederlands democratie gezien worden.

10.5 Conclusie: Wat betekenen deze resultaten voor de weerbaarheid van de Nederlandse democratie?

In dit hoofdstuk onderzochten we of de Nederlandse stemmers de (liberale) democratie steunen, welke zwakke plekken van de Nederlandse democratie zij zien, en welke sterke punten zij ervaren.

De resultaten laten zien dat Nederlandse stemmers in grote mate de democratie steunen en belangrijk vinden. Maar die steun is minder uitgesproken als we kijken naar een specifiek onderdeel van de *liberale* democratie: er is grote verdeeldheid tussen de verschillende kiezersgroepen of rechters de regering mogen tegenhouden als de regering iets doet dat buiten haar bevoegdheden ligt. Daarentegen zien we bij sommige kiezersgroepen uitgesproken steun voor autoritair leiderschap. Steun voor de liberale democratie is in Nederland dus op dit moment niet 'standaard'. Internationaal vergelijkend onderzoek laat zien dat Nederland hiermee in een wereldwijde trend past (Claassen et al., 2025; Ferrín & Kriesi, 2025). Dat is zorgelijk, omdat burgers belangrijk zijn bij de verdediging van de democratie, zeker tegen de vormen van erosie die nu wereldwijd plaatsvinden die vaak begint bij de liberale elementen. Ook in Nederland zijn het vooral die liberale, 'zachte vangrails' van de democratie (Levitsky & Ziblatt, 2018) die als kwetsbaar worden gezien (Figuur 10.4). We zien daarnaast ook dat er grote verschillen tussen de kiezersgroepen zijn over welke gevaren er worden gezien voor de democratie, en welke onderdelen van de democratie als weerbaar worden gezien. Vooral de ervaren bedreiging door politieke partijen laat een splitsing langs politieke scheidslijnen zien (Figuur 10.6).

Wat betekenen deze resultaten voor de weerbaarheid van de Nederlandse democratie? De brede steun voor het abstract begrip 'democratie' (Figuur 10.1) en de kritische houding van veel kiezers ten opzichte van de huidige staat van de democratie (Figuren 2 en 3) zijn een hoopvolle aanwijzing dat burgers het

belangrijk vinden om de democratie te verdedigen. De relatieve eensgezindheid over welke onderdelen van de democratie kwetsbaar zijn (Figuur 10.4), geeft aan dat er misschien wel verschillende visies zijn op 'wat democratie is' (Figuur 10.1), maar dat stemmers ook weten welke onderdelen extra aandacht verdienen.

Er is meer verdeeldheid als we kijken naar welke onderdelen van de democratie weerbaar zijn. Niet alleen worden politieke partijen en de hele politiek door een groot deel van de deelnemers die democratische erosie zien aangewezen als veroorzakers (Figuur 10.5), ook worden ze door slechts 35% van de deelnemers die geen democratische erosie gezien als bijdragers aan democratische weerbaarheid (Figuur 10.7).

Op dit moment kan dus nog gezegd worden dat de Nederlandse democratie weerbaar is, zowel op basis van de expertscores van het Varieties of Democracy Institute en Freedom House, als op basis van de resultaten in dit hoofdstuk. Maar er zijn kwetsbaarheden: die liggen deels buiten Nederland (in de vorm van bijvoorbeeld buitenlandse inmenging), maar ook binnen Nederland, doordat de algemene democratische normen minder in acht worden genomen door politici en politieke partijen. Om het risico van democratische erosie in Nederland te minimaliseren, moeten politici dus allereerst bij het zichzelf te rade gaan.

Eindnoten en/of referenties

- 1: Alle resultaten in dit hoofdstuk zijn gewogen naar demografische eigenschappen en partijkeuze. Deze resultaten zijn dus representatief voor de Nederlandse kiezers.
- 2: Er is onderzoek dat laat zien dat steun voor een sterke leider in zichzelf niet per se ondemocratisch is (zie bijvoorbeeld Kirsch & Welzel, 2019). Maar in dit onderzoek vragen we specifiek naar een sterke leider *die de regels oprekt*. Dan gaat de sterke leider dus misschien niet tegen de letter van de wet in, maar wel tegen de geest van de wet. Daarom meet deze vraag wel ondemocratische houdingen.

- 3: We kijken naar de vijf grootste partijen en naar niet-stemmers, omdat de steekproef voor de andere partijen voor deze vragen niet groot genoeg is om met voldoende zekerheid uitspraken over te kunnen doen.
 - 4: Varieties of Democracy Institute: <https://v-dem.net/>
 - 5: Freedom House: <https://freedomhouse.org/country/netherlands>
 - 6: Zie onder meer Amnesty International (<https://www.amnesty.nl/wat-we-doen/demonstratierecht-in-nederland/rapport>) en het College voor de Rechten van de Mens (<https://www.mensenrechten.nl/actueel/nieuws/2023/01/31/demonstratierecht-onder-druk-blijkt-uit-aanhouding-klimaatactivisten>).
- Claassen, C., Ackermann, K., Bertou, E., Borba, L., Carlin, R. E., Cavari, A., Dahlum, S., Gherghina, S., Hawkins, D., Lelkes, Y., Magalhães, P. C., Mattes, R., Meijers, M. J., Neundorff, A., Oross, D., Öztürk, A., Sarsfield, R., Self, D., Stanley, B., ... Zechmeister, E. J. (2025). Conceptualizing and Measuring Support for Democracy: A New Approach. *Comparative Political Studies*, 58(6), 1171–1198. <https://doi.org/10.1177/00104140241259458>
 - Easton, D. (1979). *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago University Press.
 - Ferrín, M., & Kriesi, H. (2025). *How Europeans View and Evaluate Democracy Revisited: Ten Years Later*. Oxford University Press.
 - Gallie, W. B. (1955). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, 167–198.
 - Held, D. (2006). *Models of Democracy* (3rd ed.). Stanford University Press. <https://sup.org/books/politics/models-democracy-3rd-edition>
 - Kaftan, L., & Gessler, T. (2025). The Democracy I Like: Perceptions of Democracy and Opposition to Democratic Backsliding. *Government and Opposition*, 60(2), 358–381. <https://doi.org/10.1017/gov.2024.12>
 - Kirsch, H., & Welzel, C. (2019). Democracy misunderstood: Authoritarian notions of democracy around the globe. *Social Forces*, 98(1), 59–92.
 - Kneuer, M. (2021). Unravelling democratic erosion: Who drives the slow death of democracy, and how? *Democratization*, 28(8), 1442–1462. <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1925650>
 - Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. Crown Publishing Group.
 - Norris, P. (Ed.). (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford University Press. <https://doi.org/https://doi.org/10.1093/O198295685.001.0001>
 - Norris, P. (2022). *In Praise of Skepticism: Trust but Verify*. Oxford University Press. <https://doi.org/https://doi.org/10.1093/oso/9780197530108.001.0001>
 - Tomini, L., Gibril, S., & Bochev, V. (2023). Standing up against autocratization across political regimes: A comparative analysis of resistance actors and strategies. *Democratization*, 30(1), 119–138. <https://doi.org/10.1080/13510347.2022.2115480>
 - van Alebeek, C., van der Meer, T., & Hakhverdian, A. (2026). Stable or variable distrust? Disentangling the relationship between political trust and electoral behavior. *European Political Science Review*, 18(1), 87–103. <https://doi.org/10.1017/S1755773925100210>
 - van Lit, J. (2024). Opvattingen over democratie in Nederland. In R. Voogd, K. Jacobs, M. Lubbers, & N. Spierings (Eds.), *De verkiezingen van 2023 'Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie'* (pp. 108–116). <https://www.dpes.nl/wp-content/uploads/2024/07/NKO2023-Rapportage-De-verkiezingen-van-2023-1.pdf>
 - van Lit, J., & Van Ham, C. (2026). The Would-be Autocrats' Toolkit: What Do Incumbents Do When They Undermine Democracy? *European Political Science Review*, 18(1), 138–157. <https://doi.org/https://doi.org/10.1017/S1755773925100106>
 - van Lit, J., van Ham, C., & Meijers, M. J. (2023). Countering autocratization: A roadmap for democratic defence. *Democratization*, 31(4), 765–787. <https://doi.org/10.1080/13510347.2023.2279677>
 - V-Dem. (2026). *Democracy Report 2026: Unraveling The Democratic Era?* https://doi.org/https://www.v-dem.net/documents/75/V-Dem_Institute_Democracy_Report_2026_lowres.pdf

Kader 10.1 Steun voor het demonstratierecht

Lars Brummel & Myrte van der Zwet

In aanloop naar de verkiezingen stond het demonstratierecht vaak ter discussie in de Nederlandse politiek. In de afgelopen jaren kwamen demonstranten regelmatig in het nieuws met onconventionele, soms overlastgevende acties, bijvoorbeeld tijdens demonstraties over Gaza, klimaat, migratie of stikstof. De VVD pleitte in haar verkiezingsprogramma voor het aanpassen van het demonstratierecht, waarbij de partij een sterker onderscheid wil maken tussen vreedzame demonstraties en ordeverstoringen. In juni 2025 stelde PVV-leider Wilders voor dat de politie sneller moet kunnen ingrijpen bij demonstraties en ordeverstoringen. In het coalitieakkoord van het kabinet-Jetten spraken de regeringspartijen af om de Wet openbare manifestaties (Wom) aan te passen. Mensenrechtenorganisaties waarschuwen dat dergelijke ingrepen de vrijheid van demonstranten inperken, en daarmee een bedreiging vormen voor een van de pijlers van de liberale democratie. Hoe denken Nederlandse kiezers eigenlijk over het demonstratierecht? Hoewel kiezers vaak aangeven de liberale democratie in het algemeen te steunen, blijkt het draagvlak voor specifieke onderdelen van diezelfde liberale democratie vaak beperkter (zie bijv. van der Brug e.a., 2021). Wanneer vinden kiezers dat het recht om te demonstreren beschermd moet worden en wanneer niet?

In het NKO hebben we respondenten verschillende stellingen voorgelegd over hun steun voor het demonstratierecht in specifieke scenario's. Voor demonstraties op het Malieveld, een van de meest gangbare protestlocaties, vindt bijna driekwart van de kiezers (72,7%) dat het recht om te demonstreren beschermd moet worden. Echter, de Nederlandse burger steunt het demonstratierecht in beduidend mindere mate voor andere vormen van demonstreren. Wanneer een demonstratie geluidsoverlast veroorzaakt, vindt 48,1% van de kiezers dat het demonstratierecht beschermd moet worden. Bij een bezetting van gebouwen of terreinen vindt slechts 22,8% van de respondenten dat demonstranten gebruik

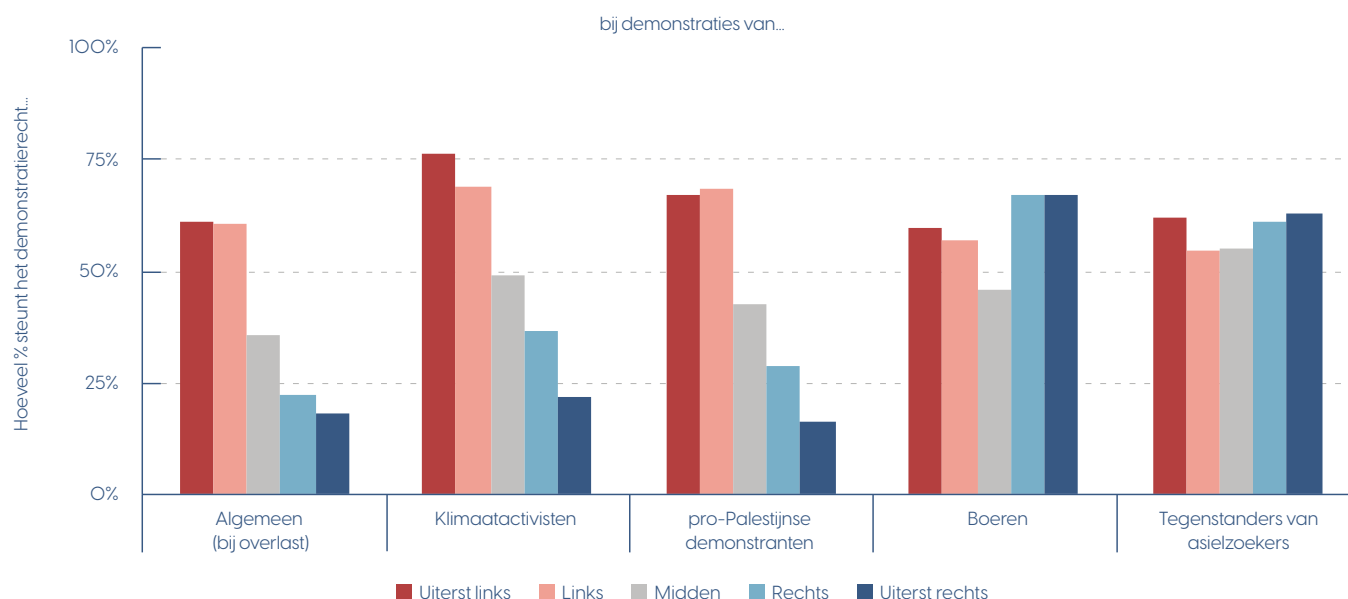
mogen maken van het demonstratierecht.

We vroegen ook welke groepen zouden mogen protesteren in dergelijke scenario's. Daarbij is opvallend dat niet elke protestgroep even hard wordt afgerekend op overlastgevende acties. Waar de steun voor het demonstratierecht voor boeren en tegenstanders van asielzoekers weliswaar afneemt bij overlast zoals geluidshinder en bezettingen, worden klimaatactivisten en pro-Palestina-demonstranten hier door de Nederlandse kiezer significant strenger op beoordeeld.¹

We zien dat de steun voor het demonstratierecht niet gelijk verdeeld is onder kiezersgroepen. Met name ter rechterzijde is de steun voor het demonstratierecht lager. Zo vindt 22,4% van de rechtse Nederlanders en 18,3% van de uiterst rechtse Nederlanders dat het recht op demonstreren beschermd moet worden, ook als demonstranten anderen tot last zijn, tegenover 60,8% van linkse en 61% van de uiterst-linkse kiezers.²

Daarnaast lijkt onder rechtse en uiterst rechtse kiezers de ideologische afstand tot de groep die demonstreert vaker uit te maken voor hun steun voor het demonstratierecht (zie Figuur K10.1). Kiezers ter linkerzijde van het politieke spectrum steunen het demonstratierecht bijvoorbeeld vaker voor klimaatactivisten ten opzichte van boeren, maar zij blijven het demonstratierecht overwegend steunen voor groepen die ideologisch verder van hun afstaan. Onder rechtse en uiterst rechtse kiezers is de steun voor het demonstratierecht groot als het gaat om acties van boeren of tegenstanders van asielzoekers, maar slechts een minderheid steunt het recht om te demonstreren voor klimaatactivisten en pro-Palestijnse demonstranten.

De mate waarin Nederlandse kiezers het eens zijn met het recht om te demonstreren is niet alleen afhankelijk van de overlast van een demonstratie, maar ook van wie demonstreert. Daarmee is de steun voor het demonstratierecht in Nederland niet alleen principieel, maar in belangrijke mate ook instrumenteel. Dit laatste geldt het sterkst voor rechtse en uiterst rechtse kiezers. Dat de steun voor het demonstratierecht ten dele instrumenteel is, sluit aan bij bredere politicologische literatuur die laat zien hoe instrumentele afwegingen

Figuur K10.1 Steun voor het demonstratierecht in het algemeen en voor verschillende groepen.

Noot: Links/rechts-zelfplaatsing is gebaseerd op een 11-puntsschaal, met 0-1= uiterst links, 2-3= links, 4-6=midden, 7-8= rechts en 9-10= uiterst rechts.

een grote rol kunnen spelen bij de bereidheid van kiezers om belangrijke democratische principes te steunen (Krishnarajan, 2023; Mazepus & Toshkov, 2022; Werner e.a., 2025).

Onze bevindingen geven aan dat het demonstratierecht in Nederland kwetsbaar is. Hoewel er legitieme discussies mogelijk zijn over welke acties wel en niet mogen binnen de grenzen van het demonstratierecht, is het zorgelijk als burgers hun steun voor het demonstratierecht laten afhangen van de groep die demonstreert. Juist burgers spelen een onmisbare rol in het beschermen van deze democratie: voor de stabiliteit van de democratie is het belangrijk dat kiezers consistent democratische rechten onderschrijven en verdedigen, ook voor groepen waar men het misschien niet mee eens is.

Eindnoten en/of referenties

1: Bij demonstraties met geluidsoverlast steunt 59,1% van de kiezers het demonstratierecht voor boeren, 54,9% voor tegenstanders van asielzoekers, 39,1% voor klimaatactivisten en 40,1% voor pro-Palestijnse demonstranten. Bij bezettingen vindt 26,8% van de kiezers dat het demonstratierecht beschermd moet blijven voor boeren, 25,7% voor tegenstanders van

asielzoekers, 22,0% voor klimaatactivisten en 16,8% voor pro-Palestijnse demonstranten.

- 2: Kiezersgroepen zijn ingedeeld op basis van een 11-puntsschaal, waarbij kiezers zichzelf konden plaatsen op een schaal van 0= links tot 10=rechts.
 - Krishnarajan, S. (2023). Rationalizing Democracy: The Perceptual Bias and (Un)Democratic Behavior. *American Political Science Review*, 117(2), 474–496. <https://doi.org/10.1017/S0003055422000806>
 - Mazepus, H., & Toshkov, D. (2022). Standing up for Democracy? Explaining Citizens' Support for Democratic Checks and Balances. *Comparative Political Studies*, 55(8), 1271–1297. <https://doi.org/10.1177/00104140211060285>
 - van der Brug, W., Popa, S. A., Hobolt, S. B., & Schmitt, H. (2021). Illiberal democratic attitudes and support for the EU. *Politics*, 41(4), 537–561. <https://doi.org/10.1177/0263395720975970>
 - Werner, H., Bertsou, E., & Marien, S. (2025). From Losers' Consent to Winners' Restraint: Citizens Reactions to Accumulating Democratic Violations. *Political Behavior*, 47(4), 1527–1550. <https://doi.org/10.1007/s11109-025-10001-1>

11. Polarisation en conflict

Emily Miltenburg en Eelco Harteveld

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Meer dan de helft van de Nederlanders ervaart veel conflict tussen mensen met verschillende politieke overtuigingen. Ongeveer een kwart maakt zich ook (heel) veel zorgen dat er geweld kan ontstaan deze groepen.
- Naast waargenomen conflict tussen verschillende groepen in de samenleving, koesteren mensen *zelf* ook vijandige gevoelens tegenover politieke tegenstanders. Ruim 80% van de Nederlanders heeft een afkeer van een partij, dat is voor 33% een (zeer) belangrijk onderdeel van hoe ze zichzelf zien en 25% vindt dat sommige politieke partijen er bewust op uit zijn om Nederland kapot te maken.
- Tegelijkertijd gaat het hier deels om ingebeelde polarisatie en gevoelde vijandigheid die voor veel mensen niet terugkomt in het dagelijks sociale leven. Maar weinig Nederlanders zien in hun omgeving (enigszins) verslechterde verhoudingen door politiek meningsverschillen. Nog minder mensen geven *zelf* aan dat verhoudingen met iemand in hun omgeving zijn verslechterd.

11.1 Inleiding

Polarisatie en conflict zijn uitgegroeid tot kernbegrippen om de huidige tijd te duiden. Veel Nederlanders maken zich zorgen over de verharding van het publieke debat, onverdraagzaamheid en polarisatie. Deze thema's zijn veelgenoemde redenen waarom mensen vinden dat het met ons land de verkeerde kant op gaat (van 't Hul en Kuschel 2025) en de manier waarop we met elkaar samenleven staat hoog in het maatschappelijk probleembesef (Miltenburg et al. 2025). Politieke polarisatie is niet per definitie problematisch, maar kan in bepaalde vormen inderdaad wel degelijk schadelijke gevolgen hebben voor de democratie en sociale cohesie (Torcal & Harteveld 2025).

Tegelijkertijd zijn zorgen over polarisatie en (politiek) conflict van alle tijden. Al decennia ervaren mensen dat de verhoudingen tussen bevolkingsgroepen verhardten, maken zij zich zorgen over de teloorgang van normen en waarden en de toename van scheidslijnen. Ze ervaren ze groeiende onderlinge onverdraagzaamheid en maken zich zorgen over geweld (Miltenburg et al. 2023).

Ongeacht of deze vrees terecht of recent is, kunnen ze wel degelijk gevolgen hebben. Want zelfs als de zorgen voor te veel polarisatie en conflict niet gegrond zijn - 'polarisatiepaniek' (Muis 2024, Nijs 2025) - kan die vrees op zichzelf bijdragen aan het ontstaan van vijandbeelden. Ervaren conflict tussen politieke tegenstanders hangt samen met minder vertrouwen in medeburgers (Lee 2022) en kan leiden tot een afkeuring van mensen met andere denkbeelden (Enders & Armaly 2019). En in het algemeen geldt dat mensen die veel maatschappelijk conflict zien, vaak ook negatiever kijken naar anderen in de samenleving en ontwikkeling van de maatschappij (Dekker 2022). Daarmee komen we als samenleving in een vicieuze cirkel van conflictdenken terecht (Lees & Cikara 2021).

In dit hoofdstuk staan we daarom eerst stil bij de vraag in hoeverre Nederlanders politiek conflict ervaren, hoe zich dat verhoudt tot andere ervaren conflicten in de samenleving, en of zij zelfs vrezen dat dit zou kunnen uitlopen op geweld. Daarna stellen we de vraag in welke mate zij zelf vijandige gevoelens koesteren

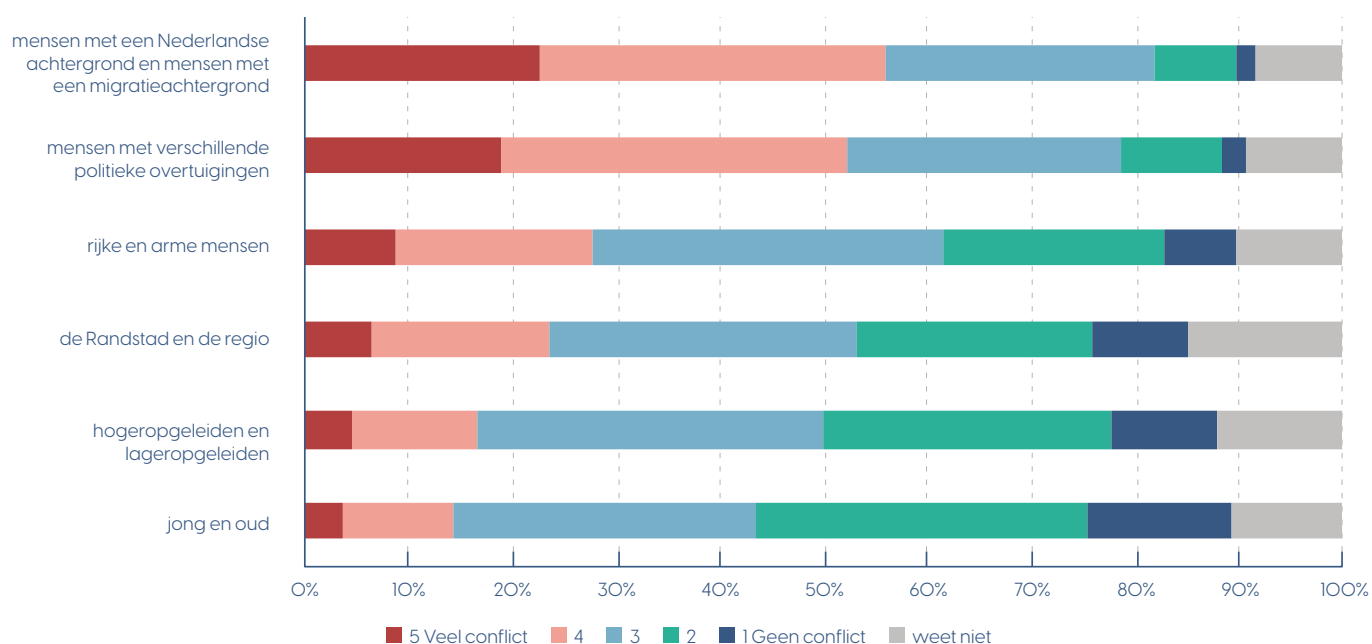
tegenover politieke tegenstanders. Tot slot kijken we of dit ook invloed heeft op hun persoonlijke levenssfeer.

11.2 Ervaren politiek (en sociaal) conflict

Ervaren conflict verwijst naar hoe Nederlanders denken dat maatschappelijke groepen met elkaar omgaan, en in hoeverre ze vinden dat er wrijving en spanning tussen die groepen bestaat (Dekker en Den Ridder 2022). Figuur 11.1 laat zien dat meer dan de helft (52%) van de Nederlanders veel conflict ervaart tussen mensen met verschillende politieke overtuigingen. Dit is vergelijkbaar met het niveau van 2023, toen het de helft was. Dit past in het beeld dat we hierboven schetsten: Nederlanders maken zich al lange tijd zorgen over politiek conflict en polarisatie (Miltenburg et al. 2022). Nederlanders ervaren een nog iets hoger niveau van conflict tussen mensen met een Nederlandse achtergrond en mensen met een migratieachtergrond (56% ervaart hier veel conflict). Dit was in 2023 ongeveer gelijk (53%).

Sommige groepen zien meer politiek conflict dan anderen. Zo valt op dat jongeren (18-24 jarigen) meer politiek conflict waarnemen (66%) dan ouderen (>70 jaar), waarvan 44% veel conflict zegt te zien. Helaas kunnen we niet nagaan of dat altijd gebruikelijk is onder jongeren (een leeftijds-effect), of dat dit komt doordat deze nieuwe generatie is gesocialiseerd in een meer vijandige politieke cultuur (een generatie-effect). Leeftijd is evenwel niet het enige verschil. Mensen met hbo- of wo-opleiding ervaren meer politiek conflict dan andere opleidingsgroepen.

Figuur 11.1 laat zien dat andere scheidslijnen veel minder conflictueus zijn in de beeldvorming, zelfs als ze redelijk prominent zijn in het publieke debat. Ongeveer een kwart van de Nederlanders ziet een maatschappelijk conflict tussen arm en rijk en tussen inwoners van de Randstad en 'de regio'. Dat waargenomen conflict is nog kleiner tussen hoger- en lageropgeleiden en jong en oud.

Figuur 11.1 Ervaren conflict tussen verschillende groepen in de samenleving, bevolking van 18+, december 2025^a (in procenten)^b

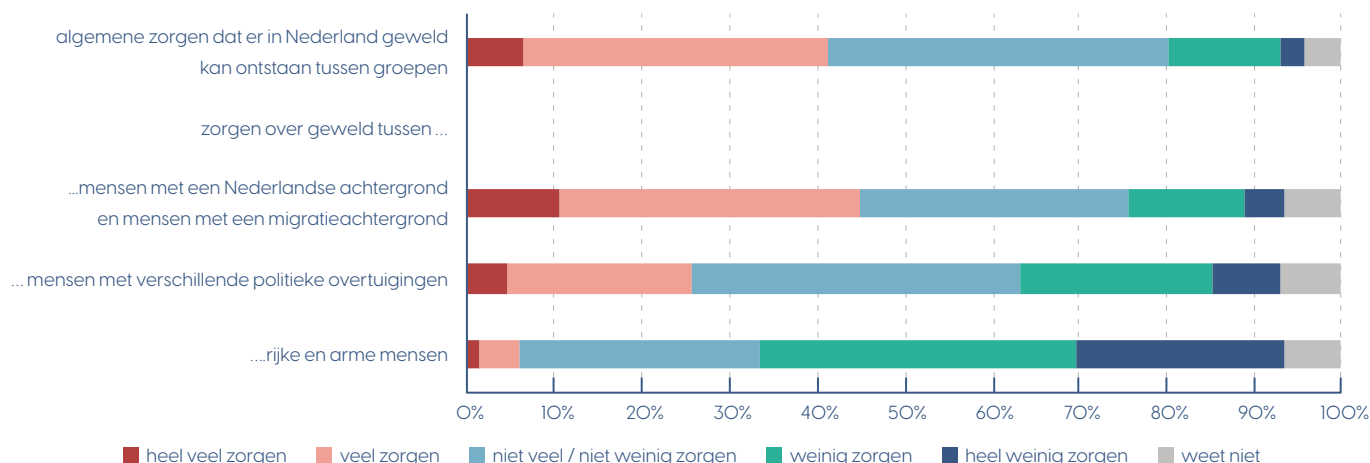
^a Uitgevraagd in de tweede nameting van 1-31 december 2025.

^b Vraagstelling: In alle landen zijn er verschillende sociale groepen. Soms zijn er conflicten tussen die groepen. Niet alle conflicten zijn echter even sterk. Op de volgende schaal betekent 1 dat er geen conflict is tussen de groepen en 5 dat er veel conflict is tussen de groepen. Hoeveel conflict is er volgens u in Nederland tussen de volgende groepen? Als we in de tekst spreken over 'veel conflict' gaat dat over mensen die een 4 of 5 aangeven op deze schaal. Voor deze weergave is 'Ik wil het niet zeggen' buiten beschouwing gelaten, het aandeel dat die keuze maakt ligt rond de 1%.

Nederlanders ervaren dus veel conflict tussen Nederlanders met verschillende politieke overtuigingen. Zijn ze bang dat dit uit de hand loopt? Ruim 4 op de 10 Nederlanders maakt zich over het algemeen zich (heel) veel zorgen dat er in Nederland geweld kan ontstaan tussen groepen in de samenleving (Figuur 11.2). 16% maakt zich (heel) weinig zorgen, de rest neemt een middenpositie (39%) in of weet het niet (4%).

Deze zorgen zijn deels gericht op vrees voor geweld tussen politieke groepen. Ongeveer een kwart van de Nederlanders heeft veel of heel veel zorgen dat er geweld kan ontstaan tussen Nederlanders met verschillende politieke overtuigingen (Figuur 11.2). Dergelijke cijfers zijn niet eenvoudig en eenduidig te interpreteren, bijvoorbeeld wat betreft het type geweld (gaat het hier om luide demonstraties en rellen, om aanvallen op een partijkantoor, om gewelddadige interacties tussen politieke tegenstanders?) of het moment waarop dit plaatsvindt. Maar deze zorgen

bieden wel inzicht in hoe diep conflictpercepties bij mensen verankerd zijn en in de mate waarin deze tussen groepen verschillen. Net als bij waargenomen conflict, maken jongeren zich meer zorgen over geweld tussen politieke groepen. Er is eveneens een verschil naar opleiding: er zijn minder zorgen over geweld onder t/m mbo 2 opgeleiden. Ook hier geldt: deze zorgen over geweld kunnen daadwerkelijke gevolgen hebben, zelfs als het geweld zich niet manifesteert. Voorbeelden van gevolgen zijn ervaren gevoelens van dreiging, wat weer kan leiden tot verharding van groepsidentiteiten en minder vertrouwen in medeburgers (Lee 2022).

Figuur 11.2 Zorgen dat er in Nederland geweld kan ontstaan algemeen en tussen groepen, december 2025^a (in procenten)^b

^a Uitgevraagd in de tweede nameting van 1-31 december 2025.

^b Vraagstelling algemeen: 'In hoeverre maakt u zich zorgen dat er in Nederland geweld kan ontstaan tussen groepen in de samenleving?' en zorgen over geweld tussen specifieke groepen: 'In hoeverre maakt u zich zorgen dat er in Nederland geweld kan ontstaan op de volgende manieren?' Voor deze weergave is 'Ik wil het niet zeggen' buiten beschouwing gelaten, het aandeel dat die keuze maakt ligt rond de 1%.

Overigens is politiek geweld bij lange na niet de meest genoemde zorg. Nog veel meer zorgen bestaan er over geweld tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond. Bijna de helft maakt zich (heel) veel zorgen dat er geweld tussen deze groepen kan ontstaan. Weinig Nederlanders verwachten daarentegen geweld tussen arme en rijke mensen (Figuur 11.2).

De patronen die we hierboven bespraken gaan uiteindelijk over *percepties* van burgers over hoe het er in de samenleving aan toe gaat. Het is belangrijk te benadrukken dat dit maar deels afhangt van de conflicten die (laat staan het geweld dat) mensen zelf meemaken in hun directe leefomgeving. Zulke percepties worden sterk gevoed door berichtgeving in de media.¹ In de volgende sectie gaan we in op de vraag welke vijandbeelden onder Nederlanders zelf bestaan, niet alleen welke ze menen waar te nemen bij anderen.

11.3 Politieke vijandbeelden onder Nederlanders

Een belangrijke zorg in (vooral) de Amerikaanse politicologische literatuur betreft de notie van *negatieve politiek*. Dit slaat op situaties waarbij mensen in hun

politieke mening en gedrag enkel (of bijna alleen) worden gedreven door tegen iets anders te zijn, in plaats van voor een bepaald idee of partij. Hoewel dit mensen op de been kan brengen om te gaan stemmen of demonstreren, erodeert het wel de basis van een vertegenwoordigende democratie, en zet het potentieel democratische normen onder spanning. Er is geen aanleiding om te denken dat dit in een meerpartijstelsel als Nederland in vergelijkbare mate speelt (Reiljan 2025; Bernaerts et al. 2023). Toch is het belangrijk ook in Nederland in kaart te brengen welke rol afkeer en negatieve emoties spelen.

Hieronder gaan we daarom op verschillende manieren in op de vraag welke politieke vijandbeelden mensen zelf hebben. We kijken eerst naar een sterke afkeer van bepaalde politieke partijen, en daarna naar gevoelens richting kiezersgroepen. We sluiten af met ervaringen met politieke spanningen in het persoonlijke leven.

Afkeer van partijen

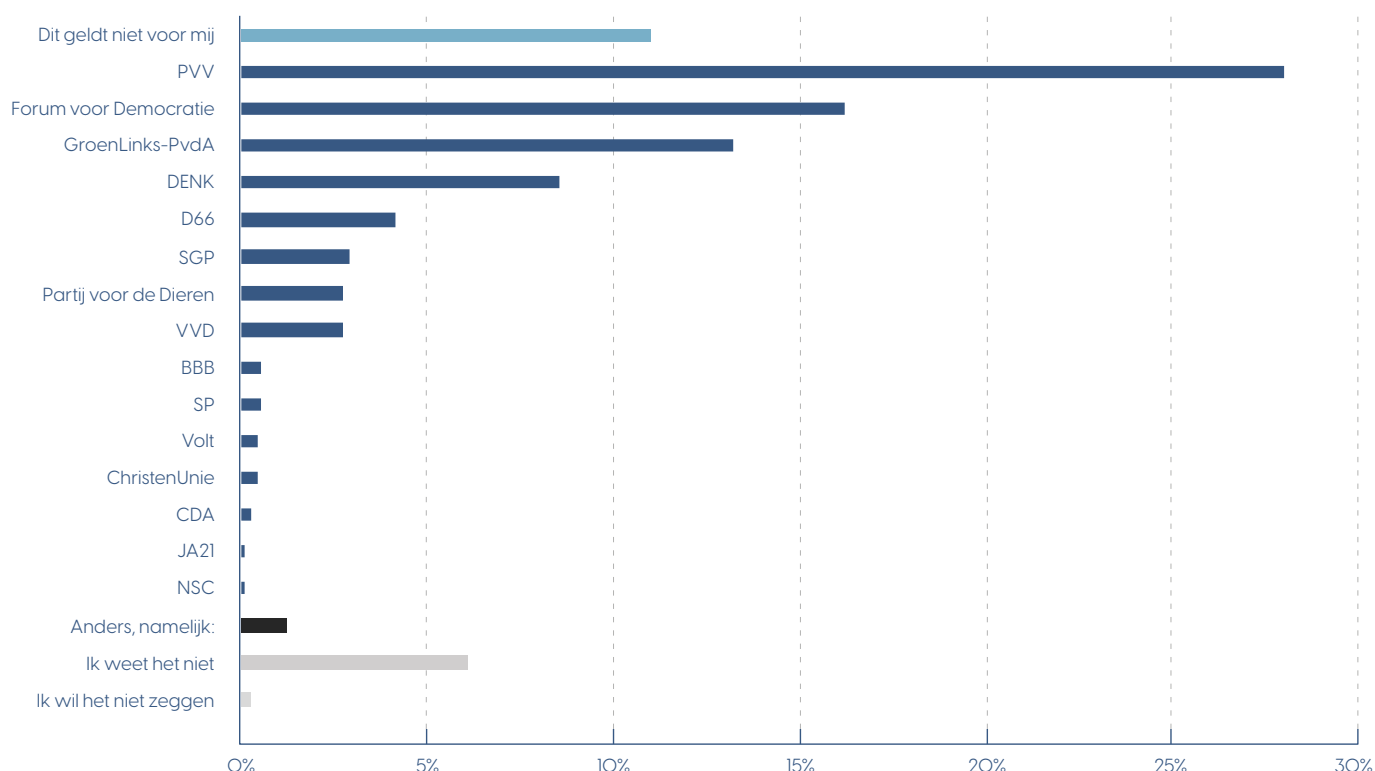
In een democratie is het gebruikelijk om een voorkeur te hebben voor een bepaalde partij of partijen. Dat gaat vaak (maar niet altijd) samen met een vorm van afkeuring of afkeer van de politieke alternatieven. We kijken eerst hoe diep die afkeuring gaat.

De meeste Nederlanders voelen een "afkeer" van een bepaalde partij. Gevraagd of er een politieke partij is waar mensen een "afkeer" van hebben, geeft slechts 11% aan dat dat niet voor hen geldt (6% geeft aan het niet te weten). De meeste afkeer wordt gevoeld richting de PVV (28%), FvD (16%), GL-PvdA (13%) en DENK (9%) (Figuur 11.3). Deze partijen bevinden zich aan de uiteinden van de dominante sociaal-culturele politieke scheidslijn in Nederland (zie ook hoofdstuk 7 en 8). Ze roepen daarom de meeste afkeer op van tegenstanders. Daar komt nog bij dat radicaal rechtse partijen, ook in andere landen, in het bijzonder op sterke afkeuring kunnen rekenen, en zelf andere partijen ook weer sterk afkeuren (Harteveld et al 2022). Dit volgt uit zowel de grote afstand op de culturele scheidslijn als de spanning tussen populisme en de mainstream.

Dit wordt ook duidelijk als we de afkeer verder uitsplitsen naar partijvoorkeur (Tabel 1). Zoals kon

worden verwacht zijn het vooral kiezers van (centrum) linkse partijen die een grote afkeer hebben van radicaal-rechtse partijen PVV en FvD. Van GL-PvdA-ers rapporteert ruim de helft een afkeer van de PVV. Maar dit gevoel speelt breder, want dit geldt ook voor (bijna) de helft van de D66-ers, CDA-ers en Volt-stemmers en (ruim) een derde tot twee vijfde voor PvdD, SP, en CU-stemmers. Ook noemen een kwart tot twee vijfde van deze kiezersgroepen een afkeer van de FvD.

Onder kiezers van rechtse en radicaal-rechtse partijen leeft er ook een afkeer naar linkse partijen. Deze is wel iets kleiner dan andersom. Van PVV- en JA21 stemmers noemt ongeveer een derde GL-PvdA en ongeveer een vijfde DENK als partij om afkeer van te hebben. Bij FvD- en SGP-ers zien we een vergelijkbaar patroon, maar zien we ook grotere afkeer tegen D66-ers (kwart tot een derde). Een uitzondering is de BBB: bijna de helft van BBB-ers noemt GL-PvdA als partij waar men de meeste afkeer van heeft.

Figuur 11.3 Partij waar men afkeer van heeft, bevolking van 18+, november 2025^a (in procenten)^b

^aUitgevraagd in de eerste nameting van 31 oktober en 26 november 2025.

^bVraagstelling: Soms is er een politieke partij waar mensen een afkeer van hebben. Hoe is dat bij u: is er een politieke partij waar u een afkeer van hebt? Zo ja, van welke het meest? Mensen konden kiezen uit een lijst van 15 partijen, kiezen voor 'anders', 'ik weet het niet' of 'ik wil het niet zeggen' kiezen.

Tabel 11.1 Afkeer van politieke partijen naar partijvoorkeur, bevolking van 18+, november 2025^a (in procenten)^{b, c}

partijkeuze	Dit geldt niet voor mij	PVV	GL-PvdA	VVD	D66	DENK	FvD	PvdD	SGP
PVV	10	2	38	4	10	20	2	3	2
GL-PvdA	4	59	0	1	0	0	28	0	2
VVD	8	17	19	0	1	17	18	9	4
D66	7	44	1	1	1	2	33	1	5
BBB	8	5	47	6	2	12	3	11	0
CDA	4	46	5	0	0	9	24	4	1
SP	5	38	3	11	0	3	31	1	4
CU	4	40	5	1	4	7	30	2	0
FvD	7	7	30	8	24	15	1	1	2
PvdD	2	33	0	5	0	1	38	1	5
SGP	10	7	20	0	33	15	2	4	1
Volt	2	45	0	1	0	1	41	0	8
JA21	7	5	35	2	2	23	7	6	3
50Plus	12	25	11	2	6	10	19	4	2
niet gestemd	27	18	7	4	5	4	9	2	4
totaal	11	28	13	3	4	9	16	3	3

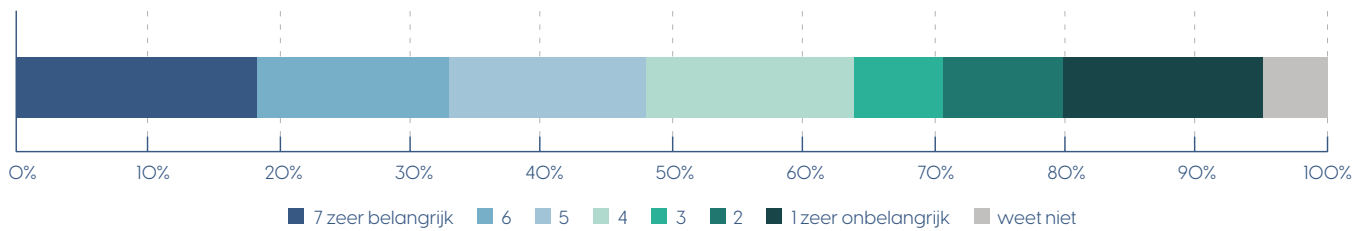
^a Uitgevraagd in de eerste nameting van 31 oktober en 26 november 2025.

^b Vraagstelling 'Soms is er een politieke partij waar mensen een afkeer van hebben. Hoe is dat bij u: is er een politieke partij waar u een afkeer van hebt? Zo ja, van welke het meest?'

^c De variabele afkeer politiek partij is gepercenteerd naar de partijkeuze (rijen). De percentages tellen niet volledig op tot 100%, omdat we hier alleen de acht meest genoemde partijen tonen waar mensen een afkeer van hebben (PVV, FvD, GL-PvdA, DENK, D66, SGP, PvdD en VVD, zie figuur 3). Dat doen we omdat het aantal waarnemingen dat deze partijen noemt anders te laag (<50) is om uit te splitsen naar partijvoorkeur. Ook rapporteren we alleen naar een partijvoorkeur (rijen) als het aantal waarnemingen over gekozen partij niet te laag (<50) is.

Een volgende stap is dat zulke afkeer niet alleen een gevoel blijft, maar onderdeel wordt van hoe mensen zichzelf politiek zien. We spreken dan van een negatieve politieke identiteit: wanneer afkeer van een partij of stroming belangrijk wordt voor iemands zelfbeeld. Om dit te benaderen is gevraagd in hoeverre een afkeer hebben van de partij belangrijk is voor hoe mensen zichzelf zien. 33% geeft aan dat dit (zeer) belangrijk is voor hoe ze zichzelf zien (Figuur 11.4). Voor een kwart is dat (zeer) onbelangrijk. Een negatieve identificatie is niet een probleem als zodanig: burgers kunnen hier goede redenen voor voelen. Wel wordt een vertegenwoordigende democratie kwetsbaar als negatieve identiteiten niet samengaan met positieve identiteiten. Onder mensen met een heel sterke

negatieve identificatie is (wederom) vooral de PVV daarbij het object van afkeer. 42% van deze groep noemt deze partij.

Figuur 11.4 Negatieve politieke identiteit, bevolking van 18+, november 2025^a (in procenten)^{b, c}

^a Uitgevraagd in de eerste nameting van 31 oktober en 26 november 2025. ^b Vraagstelling: 'Een afkeer hebben van [partij] is belangrijk voor hoe ik mezelf zie'

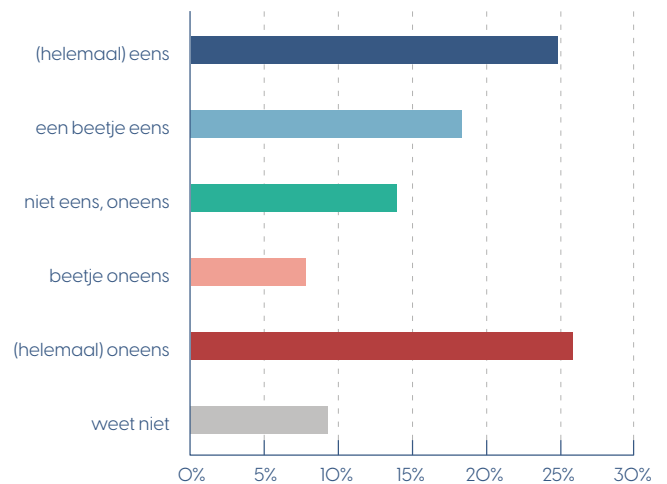
^c Als we in de tekst spreken over 'zeer belangrijk' gaat dat over mensen die een 6 of 7 aangeven op deze schaal. Voor deze weergave is 'Ik wil het niet zeggen' (1%) buiten beschouwing gelaten.

Vijandbeelden

De hiervoor besproken afkeer laat zien dat negatieve gevoelens bestaan tegen politieke tegenstanders. Tot op zekere hoogte hoort dat bij een democratie (Mouffe 2013). Politiek is immers ook strijd: een botsing van belangen en idealen waarbij ook spanningen en ten dele vijandbeelden horen.

Een volgende stap is echter dat tegenstanders niet alleen worden afgewezen, maar ook moreel worden veroordeeld. We spreken dan van *gemoraliseerd vijanddenken*: de overtuiging dat politieke tegenstanders niet alleen ongelijk hebben, maar ook slechte intenties hebben en daarmee een bedreiging vormen. Om in kaart te brengen hoe vaak dit voorkomt, is respondenten gevraagd of ze denken dat er een partij is die er bewust op uit is om "Nederland kapot te maken". Zo'n formulering brengt expliciet in beeld of tegenstanders als fundamenteel schadelijk worden gezien. Hoewel respondenten een geldige reden kunnen ervaren voor zo'n overtuiging, wordt een democratie kwetsbaar wanneer veel burgers hun tegenstanders zien als een existentiële bedreiging.

Figuur 11.5 laat zien dat deze overtuiging onder een minderheid van de bevolking leeft. Een kwart is het (helemaal) eens met de stelling dat er een partij is die het land kapot probeert te maken, en nog eens 18% is het er een beetje mee eens. Een kleinere groep (34%) is het een beetje tot helemaal oneens met de stelling (14% neemt een middenpositie in, 9% geeft aan het niet te weten).

Figuur 11.5 Gemoraliseerd vijanddenken: politieke partijen zijn er op uit Nederland kapot te maken, bevolking van 18+, december 2025^a (in procenten)^{b, c}

^a Uitgevraagd in de tweede nameting van 1-31 december 2025.

^b Vraagstelling: 'In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende uitspraak: Sommige politieke partijen zijn er bewust op uit om Nederland kapot te maken'.

^c Oorspronkelijk 7 categorieën, voor deze weergave zijn 'helemaal mee eens' en 'mee eens' samengenomen, evenals 'helemaal mee oneens' en 'oneens'. De optie 'Ik wil het niet zeggen' (1%) is buiten beschouwing gelaten.

Aan de mensen die het in zekere mate eens waren met deze stelling (of een middenpositie innamen) is gevraagd welke partij volgens hen het land kapot zou maken. Hier zien we dezelfde meest genoemde vijf partijen als bij het hebben van een afkeer. De meeste mensen noemen dan de PVV (27%), gevolgd door FvD (20%), GL-PvdA (13%), DENK (12%) en D66 (8%).

Helaas kunnen we deze cijfers niet vergelijken met eerdere verkiezingen. We weten dus niet of afkeer en vijanddenken in Nederland zijn toegenomen. Ook ontbreekt het aan data voor een zinnige vergelijking met andere landen, zoals de Verenigde Staten. Toch kunnen we stellen dat Nederlanders niet alleen politiek conflict waarnemen (zoals we in de eerste paragraaf zagen), maar ook in zekere mate zelf een conflicthouding aannemen ten opzichte van politieke tegenstanders.

Polarisatie: het komt dichtbij?

Dringen deze politieke vijandbeelden ook door tot in de persoonlijke levenssfeer? In het publieke debat wordt die indruk vaak gewekt. Dit leidde in 2023 zelfs tot een campagne van stichting SIRE genaamd 'Verlies elkaar niet als polarisatie dichtbij komt', en deze werd in 2026 herhaald.

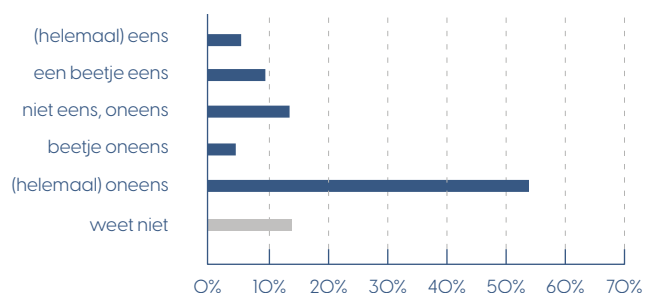
In Figuur 11.6 brengen we in kaart hoeveel Nederlanders persoonlijke verhoudingen zagen verslechteren door meningsverschillen, in hun omgeving (a) of bij henzelf (b).

Daarbij valt op dat (ondanks alle zorgen en afkeer die we hierboven hebben gerapporteerd) polarisatie maar heel beperkt een rol speelt in het dagelijks leven van mensen. Ruim de helft neemt (helemaal) geen verslechterde verhoudingen door politiek meningsverschillen in diens directe omgeving waar. 5% is het (helemaal) eens dat dit in hun omgeving gebeurt, en 10% een beetje (figuur 11.6a). Nog minder mensen hebben zelf hun verhouding zien verslechteren: voor ruim 60% gold dit helemaal niet. Het komt wel voor, maar beperkt: 5% is het (helemaal) eens en 8% een beetje (figuur 11.6b). Dit ligt iets hoger onder 35-49 jarigen en onder mensen met een hbo- of wo-opleiding, maar de verschillen zijn gering.

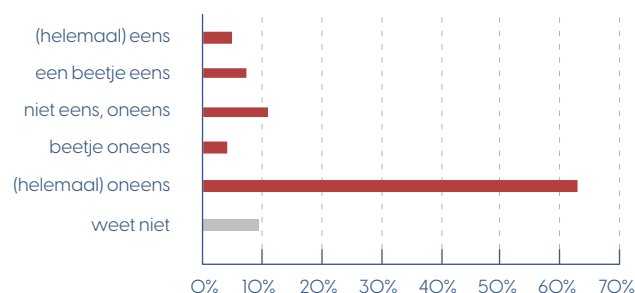
Al met al vormen deze cijfers een belangrijke kanttekening bij de sterke zorgen over politiek conflict en polarisatie. Het suggereert dat mensen de beelden over alomtegenwoordig politiek conflict ergens anders vandaan halen dan uit dagelijkse ervaringen in hun directe omgeving. Dat is ook begrijpelijk, aangezien voor veel mensen politiek simpelweg niet een belangrijke rol in hun leven speelt, en dus ook niet in hun sociale contacten. Internationaal onderzoek laat zien dat politiek als gespreksonderwerp vaak wordt vermeden (Krupnikov & Ryan 2022), en ook in Nederland is een groot deel van de bevolking "helemaal niet" (12%) of "niet zo" (32%) geïnteresseerd in politiek. Dat kan een reden zijn waarom alomtegenwoordige beelden over conflict samen kan gaan met een opvallende afwezigheid daarvan in het dagelijks leven.

Figuur 11.6 Verslechterde verhoudingen leefomgeving, bevolking van 18+, december 2025^a (in procenten)^b

a In mijn directe omgeving zijn verhoudingen verslechterd door politieke meningsverschillen.

b In het afgelopen jaar is de verhouding met iemand in mijn omgeving verslechterd door politieke meningsverschillen

^a Uitgevraagd in de tweede nameting van 1-31 december 2025.

^b Voor deze weergave is 'Ik wil het niet zeggen' (1%) buiten beschouwing gelaten.

Tot slot

Politiek is overal. Via sociale media en nieuws worden we voortdurend herinnerd aan politieke meningsverschillen en spanningen. Die horen er bij in een gezonde democratie. Omdat berichtgeving de nadruk legt op conflict, en daar vaak de diagnose aan toevoegt dat Nederland “gepolariseerd” is, is het niet verrassend dat veel Nederlanders politiek als een bron van conflict ervaren. Opvallend is dat politieke scheidslijnen (samen met die tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond) ondertussen als de grootste bron van conflict tussen Nederlanders wordt ervaren. Een kwart van de Nederlander is zelfs bezorgd dat politiek conflict kan omslaan in geweld tussen politieke tegenstanders.

We zien ook dat veel Nederlanders wel degelijk zelf ook negatieve emoties richting politieke tegenstanders ervaren. Een afkeer van politieke partijen is wijdverspreid: slechts één op de tien Nederlanders geeft aan geen afkeer van een partij te hebben. De rest rapporteert met name afkeer tegen de partijen aan de randen van sociaal-culturele scheidslijn: PVV en FvD aan de rechterzijde en GL-PvdA en DENK aan de linkerkant. Voor een derde van de Nederlanders is deze afkeer een belangrijk onderdeel van hun politieke zelfbeeld.

Nu zijn negatieve emoties tot op zekere hoogte inherent aan de democratie en geen reden om de noodklok te luiden. Immers, politiek draait om wezenlijke zaken, en het is begrijpelijk dat politiek mensen aan het hart gaat. Dat is ook een teken van engagement. Wel is het belangrijk om af te wachten hoe deze gevoelens zich ontwikkelen en hoe diep zij zich nestelen. En democratie kan kwetsbaar worden als we politieke opposenten niet meer als tegenstanders zien met andere meningen, maar als vijanden die een fundamentele bedreiging vormen voor Nederland. Wat dat betreft is het een punt van zorg dat een kwart van de NKO-respondenten aangeeft een politieke partij als een fundamentele dreiging te ervaren die er op uit zou zijn om Nederland “kapot” te maken, zowel op links als rechts.

Bij dit alles geldt een belangrijke kanttekening. Het NKO laat zien dat deze vijandige conflicten in de persoonlijke leefwereld nauwelijks voor lijken te komen. Slechts 5%

heeft een persoonlijke relatie zien verslechteren door meningsverschillen. De vraag is hoe dat komt. Het kan een gevolg zijn van gescheiden leefwerelden, waarin mensen in hun eigen gelijkgestemde kring simpelweg geen politieke tegenstanders (meer) tegenkomen, laat staan een ruzie beginnen. Aan de andere kant is contact met andersdenkenden nooit helemaal te vermijden, bijvoorbeeld op het werk, in de familiekring of bij buurtverenigingen, sportclubs en vrijwilligerswerk. In zulke gevallen kiezen veel Nederlanders er voor politieke conflicten te voorkomen, bijvoorbeeld door bepaalde onderwerpen of zelfs bepaalde personen te vermijden (Miltenburg et al. 2022). Dat kan verklaren daar er in het algemeen maar weinig politieke spanningen zijn in het persoonlijke leven.

Toch vragen deze bevindingen ook om zelfreflectie bij politiek en media. Het (klakkeloos) herhalen van polarisatieframes (‘polarisatiepaniek’) is niet zonder gevaren. Ingebeelde polarisatie kan zich ontpoppen als een *self-fulfilling prophecy*. Anderzijds kan het problematiseren van politiek conflict legitieme meningsverschillen verdacht maken.

Dit hoofdstuk roept daarmee een aantal lastige vragen op waar we geen antwoord op hebben. Hebben Nederlanders te veel conflict over politiek, of gaan we elkaar juist te veel uit de weg? Kunnen we nog omgaan met botsende standpunten, of zijn we het conflict in Nederland verleerd? Zonder conflict geen verandering, en zonder dat alle conflicterende partijen aan bod komen, blijven bepaalde meningen en belangen in de samenleving onzichtbaar. Maar zolang velen denken dat politieke tegenstanders een fundamentele bedreiging vormen, komt een gezond conflict niet tot stand. De uitdaging voor de politiek, media, en burgers is om een onderscheid te maken tussen gezonde en ongezonde polarisatie, het eerste mogelijk te houden, en elkaar het laatste niet aan te praten.

Eindnoten en/of referenties

- 1: Uit onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (Schmeets en de Witt 2017) naar ervaren spanningen tussen bevolkingsgroepen in Nederland blijkt dat het aandeel dat zelf spanningen ervaart in de directe leefomgeving aanzienlijk lager ligt dan gerapporteerde spanningen in de samenleving. Het gaat dus met name om beeldvorming.
- Bernaerts, K., Blanckaert, B., & Caluwaerts, D. (2023). Institutional design and polarization. Do consensus democracies fare better in fighting polarization than majoritarian democracies?. In: *Democratization*, 30(2), 153-172.
 - Dekker, P. (red.) (2022). *Politieke polarisatie in Nederland*. Utrecht: Wereldvenster.
 - Dekker, P. en J. den Ridder (2022). *Percepties van tegenstellingen en polarisatie*. In: P. Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 70-85). Utrecht: Wereldvenster.
 - Enders, A. M., & Armaly, M. T. (2019). The differential effects of actual and perceived polarization. *Political Behavior*, 41(3), 815-839.
 - Harteveld, E., Mendoza, P., & Rooduijn, M. (2022). Affective polarization and the populist radical right: creating the hating? In: *Government and opposition*, 57(4), 703-727.
 - Hul, L van 't en A. Kuschel (2025) Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval. In: Ridder, J. den (red.). *Burgerperspectieven 2025* | 3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - Krupnikov, Y. and Ryan, J. B. (2022). *The Other Divide*. Cambridge: Cambridge University Press
 - Lee, A. H. Y. (2022). Social trust in polarized times: How perceptions of political polarization affect Americans' trust in each other. *Political behavior*, 44(3), 1533-1554.
 - Lees, J., & Cikara, M. (2021). Understanding and combating misperceived polarization. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 376(1822).
 - Miltenburg, E., Geurkink, B., Tunderman, S., Beekers, D., en J. den Ridder (2022). *Burgerperspectieven 2022* | 2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - Miltenburg, E. Bram Geurkink, Lex Herweijer en Josje den Ridder (2023). *Burgerperspectieven 2023* | 3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - Miltenburg, E., Ridder, J. den; Broere, J.; Geurkink, B. en C. van Alebeek (2025). *Burgerperspectieven 2025* | 2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - Mouffe. (2013). *Agonistics: Thinking the world politically*. Verso books.
 - Muis, Q. (2024). *"Who are those people?": Causes and consequences of polarization in the schooled society*. Tilburg: Open Press Tilburg University.
 - Nijs, T. (2025). Breaking false polarization: How information on descriptive norms mitigates worry rooted in polarization (mis) perceptions. *Social Inclusion*, 13, 1-18.
 - Reiljan, A. (2025). Affective polarization in Europe. In: Torcal, M. & Harteveld, E. (eds), *Handbook of Affective Polarization*, 176-201. Edward Elgar. Sociaal en Cultureel Planbureau
 - Schmeets, H., & de Witt, S. (2017). Gerapporteerde spanningen in de samenleving en eigen ervaringen daarmee. *Bevolkingstrends* (5). Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
 - Torcal, M., & Harteveld, E. (Eds.). (2025). *Handbook of affective polarization*. Edward Elgar Publishing.

12. Hervormingen van de democratie

Charlotte Wagenaar en Take Sipma

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Bijna de helft van de kiezers vindt onafhankelijke deskundigen geschikt om politieke besluitvorming van verkozen politici over te nemen.
- Kiezers die ontevreden zijn met het functioneren van de Nederlandse democratie zijn positiever dan tevreden kiezers over het overnemen van besluitvorming door burgers in referenda en burgerfora.
- Nagenoeg de helft van de kiezers (48%) is voor het invoeren van een referendum over belangrijke beslissingen. De steun was sinds 2006 afgenomen, maar is ten opzichte van de vorige verkiezing gelijk gebleven.
- Een meerderheid van de kiezers (60%) vindt dat het lastiger moet worden voor nieuwe partijen om deel te nemen aan de Tweede Kamerverkiezing.
- Er is relatief veel steun (68%) voor een kiesdrempel van 5% – ook onder bijna de helft van de kiezers van partijen die deze drempel niet gehaald zouden hebben.
- Over een regionaal kiesstelsel zijn de meningen verdeeld, al zijn kiezers die hun eigen regio als ondervertegenwoordigd ervaren hier positiever over.
- Hoewel we voor het eerst in decennia een minister-president hadden die niet op de kieslijst stond, is de steun voor een gekozen minister-president ten opzichte van de vorige verkiezing niet veranderd.

12.1 Inleiding

De democratie is nooit af. Juist in tijden waarin deze onder druk komt te staan (zie ook hoofdstuk 10), is het belangrijk die democratie te blijven ontwikkelen en innoveren. Ook in Nederland komen verschillende voorstellen voor aanvullingen en vernieuwingen van onze democratie voorbij. Zo zijn er in de afgelopen jaren door diverse partijen voorstellen gedaan voor de invoering van een kiesdrempel, een regionaal kiesstelsel en een bindend referendum, en vond afgelopen jaar een nationaal burgerforum plaats.

In dit hoofdstuk bespreken we de opvattingen van kiezers over diverse mogelijke hervormingen van de democratie. Voordat we dieper ingaan op verschillende hervormingen van de representatieve democratie, beginnen we met een meer fundamentele vraag: wie zijn in de ogen van kiezers eigenlijk het meest geschikt om politieke besluiten te nemen? Zijn dat de politici, als vertegenwoordigers binnen de representatieve democratie, waar we tijdens Tweede Kamerverkiezing op stemmen, of worden burgers zelf meer geschikt geacht? Of kunnen we besluitvorming beter uit handen geven aan onafhankelijke deskundigen of succesvolle zakenlieden?

Vervolgens bespreken we steun voor aanpassingen binnen de representatieve democratie, zoals de voorkeuren van kiezers voor een kiesdrempel van 5% en voor zwaardere eisen aan nieuwe partijen om deel te nemen aan de verkiezing. En in hoeverre steunen kiezers andere hervormingen, zoals regionale vertegenwoordiging en een direct gekozen minister-president? Tot slot bekijken we steun voor referenda over belangrijke beslissingen.

12.2 Tevredenheid met democratie en waardering voor alternatieven

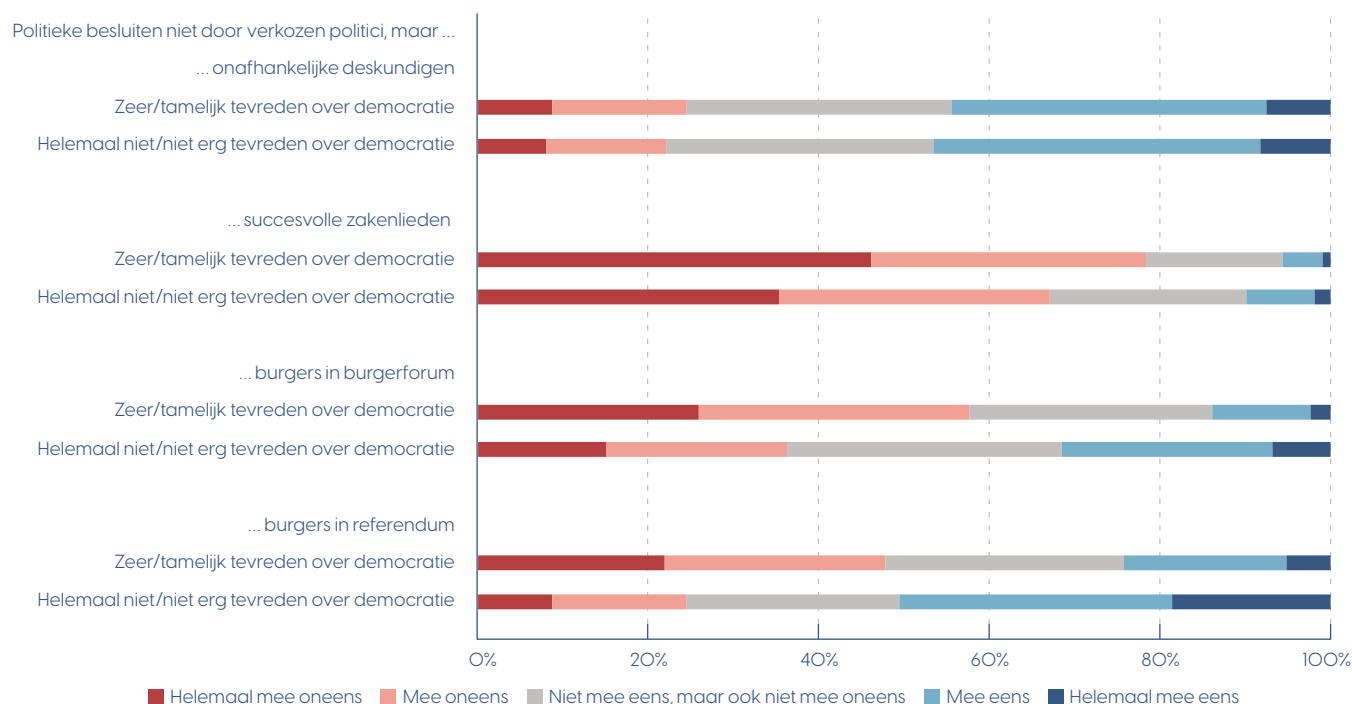
Van de kiezers gaf 40% aan niet erg tevreden of helemaal niet tevreden te zijn met het functioneren van de democratie op dit moment. Om meer zicht te krijgen op wat zij als mogelijke verbeteringen zien, vroegen we respondenten naar diverse mogelijke alternatieven voor besluitvorming. Net als in eerdere jaren zijn kiezers voor de keuze gesteld of zij vinden

dat het land beter bestuurd zou kunnen worden als belangrijke beslissingen niet door verkozen politici zouden worden genomen, maar in plaats daarvan door succesvolle zakenlieden, experts of burgers in referenda of burgerfora. De steun is vergelijkbaar met twee jaar geleden (Sipma & Wagenaar, 2024). Met name de steun voor besluitvorming door succesvolle zakenlieden is nog steeds zeer laag – 7% is het hiermee (helemaal) eens en 74% (helemaal) oneens. Besluitvorming door experts wordt, in vergelijking met zakenlieden, beduidend positiever ervaren: dit ziet 45% van de kiezers wel zitten, tegenover 24% die het hier (helemaal) mee oneens is.

Besluitvorming door burgers kon dit jaar op iets minder weerstand rekenen, maar nog altijd is slechts 21% het (helemaal) eens met besluitvorming door burgers in een burgerforum, tegenover 47% (helemaal) oneens. Van besluitvorming door burgers in referenda is 35% voorstander, tegenover 38% tegenstander.

Over het algemeen is de steun voor alternatieven voor verkozen politici groter onder kiezers die ontevreden zijn met het functioneren met de huidige democratie (zie Figuur 12.1). De correlaties zijn het sterkst voor besluitvorming door burgers in burgerfora en referenda. Kiezers die ontevreden zijn met het functioneren met democratie zien dus met name een grotere rol voor burgers in politieke besluitvorming weggelegd.

In de afgelopen jaren waren er verschillende initiatieven om die rol van burgers in politieke besluitvorming te vergroten, waaronder lokale burgerfora in diverse gemeenten en het Nationaal Burgerberaad Klimaat. Hoewel deze ontwikkelingen de kans vergroten dat kiezers bekend zijn geraakt met dit instrument, lijkt dit er niet direct toe te hebben geleid dat kiezers in groten getale positiever zijn geworden over het delegeren van belangrijke beslissingen aan burgers in een burgerforum ten opzichte van 2023 (Sipma & Wagenaar, 2024). Belangrijk om op te merken is dat het in deze vraagstelling gaat om het overnemen van belangrijke beslissingen, niet zozeer om advisering in aanvulling op reguliere politieke besluitvorming. In de vorige editie van het kiezersonderzoek bleek de rol van het burgerforum bepalend voor de steun. Ruim de helft was voorstander van 'meepraten' in een burgerforum,

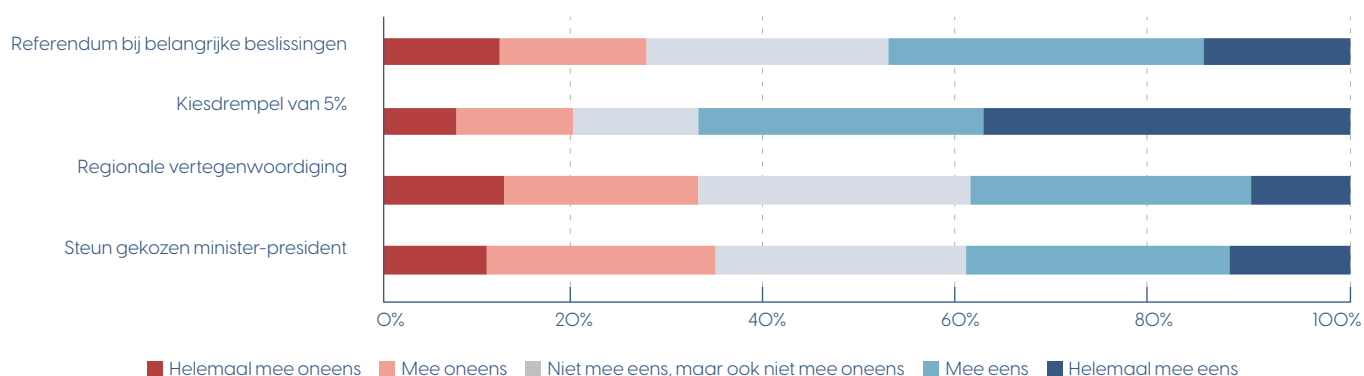
Figuur 12.1 Voorkeuren voor alternatieve besluitvormers uitgesplitst naar tevredenheid over de manier waarop de Nederlandse democratie werkt.

tegenover slechts een klein deel dat voorstander was van het overnemen van belangrijke beslissingen (Sipma & Wagenaar, 2024; de vraag over meepraten werd dit jaar niet gesteld).

12.3 Steun voor hervormingen binnen de vertegenwoordigende democratie

De algemene tendens is dus dat veel kiezers de huidige wijze van besluitvorming door gekozen

volksvertegenwoordigers meer waarderen dan alternatieve besluitvormers. Dat wil nog niet zeggen dat zij binnen die vertegenwoordigende democratie geen ruimte zien voor verbetering. In Figuur 12.2 tonen we de steun voor diverse mogelijke hervormingen binnen de vertegenwoordigende democratie, gebaseerd op een aantal stellingen.¹ Van deze hervormingen kan een kiesdrempel van 5% op relatief de meeste steun kan rekenen. In de rest van dit hoofdstuk gaan we dieper op deze mogelijke hervormingen in.

Figuur 12.2: Steun voor een referendum over belangrijke beslissingen, een kiesdrempel van 5%, regionale vertegenwoordiging en een gekozen minister-president.

Voorkeur voor een referendum ter aanvulling

In het begin van dit hoofdstuk bespraken we de steun voor besluitvorming door burgers in een referendum als alternatief voor besluitvorming door gekozen politici. Het referendum kan echter ook worden gezien als aanvulling op representatieve democratie. In een nadrukkelijk anders geformuleerde vraag dan in Figuur 12.1 gaven kiezers hun mening over het nemen van “sommige” belangrijke beslissingen door middel van een referendum. Hiermee was 48% het (helemaal) eens (zie Figuur 12.2). In 2023 rapporteerden we een dalende trend die in 2006 was ingezet: in 2006 was nog 75% van de respondenten het (helemaal) eens met exact deze stelling en in 2023 was de steun gedaald tot 47% (zie Sipma & Wagenaar, 2024). De steun lijkt in 2025 dus niet verder te zijn afgenomen.

De inzet van het referenduminstrument voor sommige belangrijke beslissingen komt sterker overeen met de variant van een correctief bindend referendum waarover de Eerste Kamer in tweede lezing zal stemmen² en die fungeert als noodrem bij nieuwe wetgeving. Het correctief referendum kan dan door burgers worden ingezet voor specifieke onderwerpen, en wordt niet automatisch ingezet bij alle belangrijke beslissingen, zoals dat in landen als Ierland, Denemarken en Zwitserland bijvoorbeeld wel het geval is bij grondwetswijzigingen.

Drempels tot het parlement

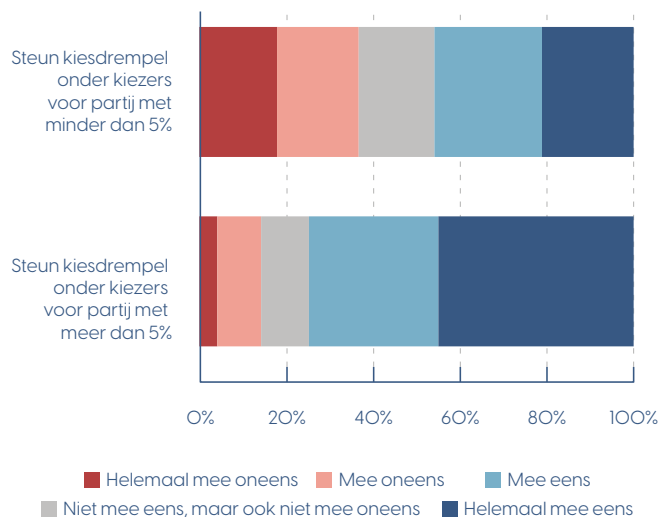
Nederland is in internationaal vergelijkend perspectief een land waar deelname aan verkiezingen voor nieuwe partijen zeer laagdrempelig is (Van der Kolk, 2025). Voor de Tweede Kamerverkiezing van 2025 leverden 27 partijen een geldige kandidatenlijst in bij de Kiesraad.³ Daarvan haalden er uiteindelijk 15 een of meer zetels.⁴

Een duidelijke meerderheid van de kiezers (60 procent) is van mening dat het moeilijker moet worden voor partijen om deel te nemen aan de Tweede Kamerverkiezing. Dat is in lijn met het advies van de Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018) om de drempels tot deelname aan Tweede Kamerverkiezing te verhogen, bijvoorbeeld door het verhogen van het benodigde aantal steunverklaringen en de waarborgsom.

Een andere manier om de versplintering binnen het parlement tegen te gaan is het opwerpen van een kiesdrempel van 5%. Met regelmaat worden politieke voorstellen voor een dergelijke kiesdrempel gedaan, waaronder in het recente regeerakkoord⁵. Die voorstellen stuiten doorgaans op weerstand van kleinere partijen⁶. Ook politicologen waarschuwen dat een kiesdrempel slechts in beperkte mate versplintering tegengaat, terwijl deze wel ten koste gaat van representativiteit.⁷

Maar hoe kijken kiezers naar een kiesdrempel van 5%? In het NKO is aan respondenten gevraagd in hoeverre ze het eens zijn met de stelling dat “partijen met minder dan 5% van de stemmen niet moeten worden toegelaten tot de Tweede Kamer”. Twee derde van de kiezers vindt dat zo’n drempel zou moeten gelden (zie Figuur 12.2). Het aantal voorstanders is daarmee ongeveer gelijk aan eerdere jaren (Jacobs, 2024). Ter vergelijking, de effectieve kiesdrempel in Nederland is op dit moment 0,67%, oftewel de kiesdeler: 1/150ste van alle stemmen. Partijen die de kiesdeler niet halen maken ook geen kans op een restzetel.

Een kiesdrempel van 5% zou betekenen dat slechts 6 partijen, te weten PVV, GroenLinks/PvdA, VVD, D66, CDA en JA21, zetels zouden hebben gehaald.⁸ In Figuur 12.3 hebben we steun voor een kiesdrempel opgesplitst naar kiezers die in 2025 stemden op een partij die met een kiesdrempel van 5% wel, of juist niet, in de Kamer zou komen. Kiezers die op één van de partijen stemden die deze kiesdrempel zou hebben gehaald zijn het, niet geheel verrassend, vaker eens met de stelling dan kiezers die op een andere partij stemden. Toch is ook onder kiezers van partijen die de kiesdrempel niet zouden hebben gehaald, de steun nog altijd 46%. De steun is het hoogst onder kiezers van VVD, PVV en CDA (80-87%), en het laagst onder kiezers van Partij voor de Dieren, Volt, DENK en SGP (34-38%).

Figuur 12.3 Steun voor een kiesdrempel van 5%, uitgesplitst naar stemgedrag.

Regionale vertegenwoordiging in de Tweede Kamer

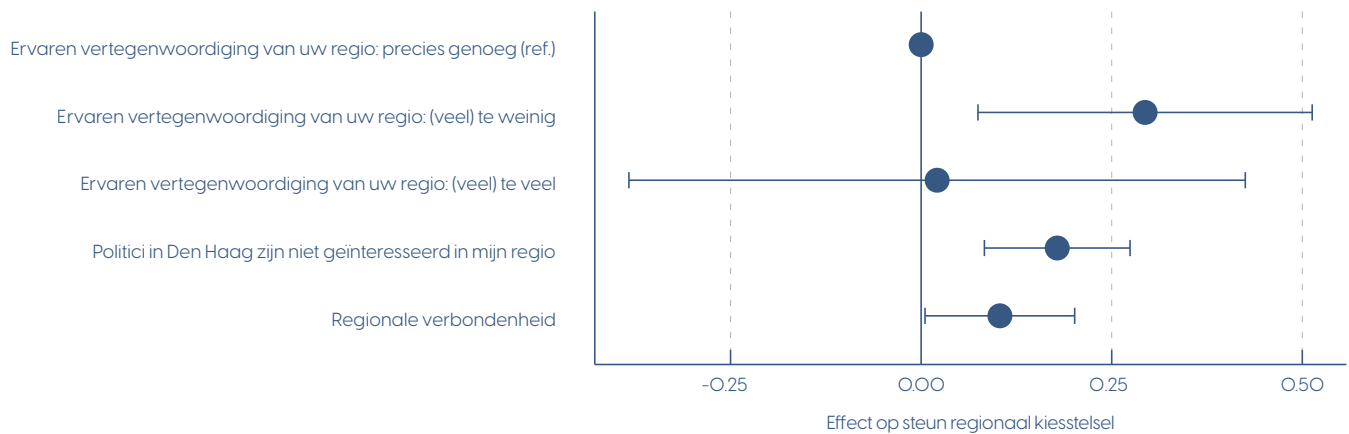
Waar drempels effectiviteit boven representativiteit stellen, worden tegelijkertijd voorstellen geopperd om het huidige kiesstelsel zodanig in te richten dat inwoners inhoudelijk beter worden vertegenwoordigd. Iets meer dan de helft van de kiezers vindt dat de opvattingen van Kamerleden een ‘redelijk goede’ of ‘goede’ afspiegeling vormen van de opvattingen van kiezers. Ongeveer een derde vindt de afspiegeling ‘niet zo goed’, en 10 procent vindt de afspiegeling zelfs ‘slecht’.

In de discussie rondom het kiesstelsel is in de laatste jaren met name meer aandacht gekomen voor de regionale vertegenwoordiging van kiezers. Ongeveer 60 procent van de kiezers vindt namelijk dat er (veel) te weinig wordt opgekomen voor mensen uit hun regio. Of deze ervaren ondervertegenwoordiging voldoende reden is voor een regionaal kiesstelsel, waarbij kiezers Kamerleden kunnen verkiezen uit hun eigen regio of provincie, is echter nog de vraag. Met de stelling dat “iedere regio of provincie eigen Tweede Kamerleden moet hebben” is 39 procent van de ondervraagden met een mening over deze stelling het (helemaal) eens. Daar staat tegenover dat 32 procent het hier (helemaal) mee oneens is, en een verdere 28 procent is het ‘niet eens, maar ook niet oneens’. Meewegend dat ook nog eens 19% van alle ondervraagde respondenten bij deze vraag aangaf het niet te weten (niet meegenomen

in bovenstaande percentages), suggereert dit dat een aanzienlijk deel van de Nederlanders hier geen duidelijke mening over heeft.

Aanvullende analyses laten zien dat steun voor een regionaal kiesstelsel significant groter is onder kiezers die van mening zijn er in de Tweede Kamer onvoldoende wordt opgekomen voor mensen uit hun regio en kiezers die vinden dat politici in Den Haag niet geïnteresseerd zijn in hun regio (zie Figuur 12.4). Ook zien we een klein significant effect van regionale verbondenheid. Steun voor een regionaal kiesstelsel lijkt dus te worden gezien als oplossing onder hen die een ondervertegenwoordiging van hun regio ervaren.

Een dergelijk systeem zou er noodzakelijkerwijs toe leiden dat het aantal stemmen dat nodig is voor een zetel tussen provincies of regio’s zal verschillen, omdat het aantal inwoners nooit exact een veelvoud is van het aantal stemmen dat nodig is voor een zetel (Vissers, 2025; Van der Kolk et al., 2024). Bovendien zouden kleinere provincies slechts een handvol Kamerleden leveren, waardoor kleine partijen in die regio geen kans maken op een zetel. Regionale vertegenwoordiging gaat dan ook deels ten koste van partijvertegenwoordiging. Ook de Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018) berekende al dat er veel compensatiezetels nodig zouden zijn om de huidige evenredigheid te waarborgen, wat zou leiden tot een noodzakelijke verhoging van het huidige aantal Kamerzetels. Met een dergelijke ingreep – uitbreiden tot 250 Kamerzetels – was het gros van de kiezers het in het kiezersonderzoek van 2023 het dan weer niet eens (Jacobs, 2024; deze vraag is in 2025 niet gesteld).

Figuur 12.4 Coëfficiëntenplot op basis van een lineair regressiemodel naar steun voor regionale vertegenwoordiging.

Noot: model gecontroleerd voor opleiding, geslacht en leeftijd.

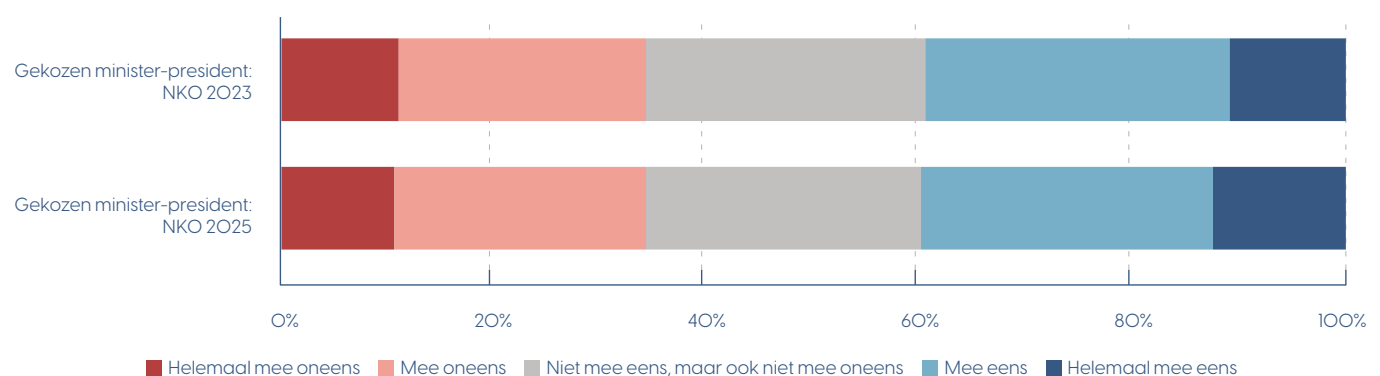
Gekozen minister-president

De minister-president wordt in Nederland net als andere ministers bij koninklijk besluit benoemd, en niet verkozen. Anders dan gebruikelijk werd bij het meest recente kabinet echter niet de lijsttrekker van de grootste partij de minister-president. Het kabinet Schoof was daarmee het eerste Nederlandse kabinet sinds de jaren 60 waarbij de minister-president niet op de kieslijst had gestaan voor de betreffende verkiezing. Een relatief onbekende minister-president waar men niet op kon stemmen, kan leiden tot ontevredenheid over de manier waarop deze wordt benoemd. We bekeken daarom of de mate van steun voor een gekozen minister-president is veranderd tussen 2023 en 2025. Figuur 12.5 laat duidelijk zien dat de steun over het algemeen niet is veranderd. Zowel in 2023 als in 2025 was 40% voorstander van een gekozen minister-president en 34% hier (helemaal) tegen. De aanstelling van Schoof lijkt dus niet te hebben geleid tot meer (of minder) steun voor een gekozen minister-president.

12.4 Conclusie

In dit hoofdstuk bespraken we de steun onder kiezers voor diverse hervormingen van, en aanvullingen op, de representatieve democratie. Opvallende bevindingen zijn de aanzienlijke steun voor een kiesdrempel van 5%, ook onder kiezers die bij de Tweede Kamerverkiezing stemden op een partij die daarmee geen zetel zou hebben gehaald. De steun voor een sterkere vorm van regionale vertegenwoordiging hing daarentegen sterk samen met opvattingen over de vertegenwoordiging van de eigen regio binnen het parlement.

Opvattingen over een gekozen minister-president en een referendum als sporadische aanvulling op de representatieve democratie bleken overwegend stabiel ten opzichte van 2023. Dat gold ook voor de steun voor alternatieve besluitvormers: net als twee jaar geleden is de steun voor besluitvorming door experts vrij hoog. Slechts weinig kiezers zijn er voorstander van

Figuur 12.5 Steun voor een gekozen minister-president in 2023 en 2025.

om besluitvorming te delegeren aan burgers in een referendum of burgerforum, en nog minder om deze uit handen te geven aan succesvolle zakenlieden. Daarbij speelt tevredenheid met de democratie wel mee: met name besluitvorming door burgers wordt aanzienlijk hoger gewaardeerd door kiezers die ontevreden zijn met het functioneren van de democratie.

Al met al bestaat er onder kiezers geen brede consensus over specifieke democratische hervormingen. Dat betekent echter niet dat hervorming overbodig is. Democratie is voortdurend in ontwikkeling, en tevredenheid met het functioneren ervan is noch alomtegenwoordig noch vanzelfsprekend. Kiezers ervaren verschillende problemen binnen de democratie, waaronder gebrekkige effectiviteit en representativiteit, wat gepaard gaat met uiteenlopende wensen voor hoe de democratie kan worden versterkt. Democratische vernieuwing vraagt daarom om zorgvuldige afwegingen tussen verschillende ervaren problemen en mogelijke oplossingen.

Eindnoten en/of referenties

- 1: De stellingen waren: 'over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum', 'partijen met minder dan 5% van de stemmen moeten niet worden toegelaten tot de Tweede Kamer', 'iedere regio of provincie moet eigen Tweede Kamerleden hebben' en 'de minister-president moet rechtstreeks door de kiezers worden gekozen'
- 2: https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/36468_initiatiefvoorstel_van
- 3: <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2025/09/19/27-partijen-nemen-deel-aan-tweede-kamerverkiezing>
- 4: Kiesraad (2025). Proces-verbaal van de uitslag van de verkiezing van de Tweede Kamer 2025 d.d. 7 november 2025. Zie <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/11/07/proces-verbaal-van-de-uitslag-van-de-verkiezing-van-de-tweede-kamer-2025-d.d.-7-november-2025>
- 5: Coalitieakkoord D66, VVD en CDA. 'Aan de slag, Bouwen aan een beter Nederland'. Gepresenteerd op 30 januari 2026, p.8.
- 6: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2601831-kleine-partijen-fel-over-kiesdrempel-juist-wij-houden-parlement-overeind>
- 7: Zie bijv. <https://stukroodvlees.nl/blindstaren-op-een-hogere-kiesdrempel/> en het eindrapport van de Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018).
- 8: Op basis van het aantal geldige stemmen (10.571.99, zie proces-verbaal Kiesraad, voetnoot 2) zou een kiesdrempel van 5% uitkomen op 528.599,5 stemmen. Hierdoor zouden de lijsten 1,2,3,5,7 en 15 een Kamerzetel halen, dat wil zeggen PVV, GroenLinks/PvdA, VVD, D66, CDA en JA21.
- Jacobs, K. (2024). Bestuurlijke vernieuwing. In R. Voogd, M. Lubbers, N. Spierings & K. Jacobs (red.), *Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie, Nationaal Kiezersonderzoek 2023*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland, 117-121.
- Sipma, T. & Wagenaar, C.C.L. (2024). Op de stoel van de politicus: wie mogen meepraten en meestemmen over besluitvorming? In R. Voogd, M. Lubbers, N. Spierings & K. Jacobs (red.), *Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie, Nationaal Kiezersonderzoek 2023*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland, 122-128.
- Staatscommissie parlementair stelsel (2018). *Lage drempels, hoge dijken: democratie en rechtsstaat in balans*. Boom Uitgeverij.
- Van der Kolk, H. (2024). Elections and the Electoral System in the Netherlands. In S. De Lange, T. Louwerse, P. 't Hart & C. Van Ham (Red.). *The Oxford Handbook of Dutch Politics*, Oxford University Press, 387-402.
- Van der Kolk, H., Otjes, S. & Kroeze, K. (2024). *Doorrekening evenredig kiesstelsel met meervoudige districten en vereffeningszetels*. Onderzoeksrapport in opdracht van de Tweede Kamer.
- Vissers, N. (2025). Democratische vernieuwing of vertekening? De risico's van een Zweeds/Deens stelsel. In: Montesquieu Instituut. *Montesquieu Policy Paper, nummer 14. Overwegingen voor een nieuw kiesstelsel*, 28-29.

.||IDPES